Mehmet Kaplan

TÜRK EDEBİYATI ÜZERİNDE ARAŞTIRMALAR

3

tip tahlilleri

dergâh yayınları

TİP TAHLİLLERİ

Mehmet Kaplan

Dergâh Yayınları : 213
Türk edebiyat - inceleme : 3/3

ISBN: 975-7462-17-9

Tip tahlilleri'nin yayın hakları Dergâh Yayınları'na aittir.

Prof. Dr. Mehmet Kaplan

TİP TAHLİLLERİ

Türk edebiyatında tipler

DERGÂH YAYINLARI
Peykhane Cad. G. Cami sok. 57/1
Çemberlitaş-İstanbul
516 12 62- 516 00 47

BİRİNCİ BASKI : HAZİRAN 1985
İKİNCİ BASKI : EYLÜL 1991
ÜÇÜNCÜ BASKI : EKİM 1996
DÖRDÜNCÜ BASKI : EYLÜL 2001

ISBN: 975-7462-17-9

Tip Tahlilleri, A Ajans tesislerinde hazırlanmış ve basılmış,
Güven Ciltevi'nde ciltlenmiştir.

ÖNSÖZ

Destan, mesnevi, roman, hikâye ve tiyatro gibi vak'aya dayanan edebî eserlerde, o vak'ayı gerçekleştiren asli bir kahraman vardır. Eserin belkemiğini o teşkil eder. Eser boyunca önemli vak'alar, duygular ona bağlanır. Bazı eserlerde bu kişiler basittir, bazılarında karmaşıktır. Hayatı en ince ayrıntılarına kadar tasvir eden romanlardaki şahıslar umumiyetle karmaşıktırlar. Çeşitli yönleri vardır. Onları bir kelime veya bir formül ile özetlemek hemen hemen imkânsızdır. Eski çağlara ait destanlar ile mesnevilerde, umumiyetle, karakterleri aynı kalan kişilere rastlanılır. «Tip» adı verebileceğimiz bu basit ve sabit karakterli kişiler, küçük farklarla, aynı devirde yazılan başka eserlerde de görülür. Tip kelimesi bu bakımdan da onlara uygun düşer. Zira «şahsiyet» yegâne olduğu halde, «tip» az önce de belirttiğim gibi küçük farklarla, başka eserlerde de karşımıza çıkar.

Tipler sosyal bakımdan mânâlıdır. Onlar muayyen bir devirde toplumun inandığı temel kıymetleri temsil ederler. Bunlar arasında toplumun sevmediği, küçük gördüğü, alay ettiği tipler de vardır.

Temsil ettikleri sosyal değerler dolayısıyla, tipler öteden beri benim dikkatimi çekiyordu. Onları daha yakından inceleyince, tiplerle, içinde doğdukları toplum arasındaki münasebeti daha yakından gördüm. Edebî eserlerdeki hemen her şey ona bağlanıyor ve âdeta onu izah ediyordu. Hayvancı toplumun ideal kahramanı olan «alp tipi» ile ekincilikle uğraşan toplumun yarattığı «veli tipi» arasında her bakımdan büyük fark vardır. Alp tipinin şahsiyetine «hareket», veli tipinin şahsiyetine ise «manevî güç» hâkimdir. Bunlardan birincisi «dışa dönük», ikincisi ise «içe dönük»tür.

Fakat bu kelimeler edebî eserlerde rastlanılan tiplerin bütün vasıflarını özetlemekten uzaktır. Edebî eserler bir bütün olarak incelenince, tiplere ait özelliklerin daha zengin vasıflara sahip oldukları görülür. Tipler, çok defa edebî eserlerin anahtarı vazifesini görür-

ler. Eski Türk destanlarındaki benzetmeler bile, «alp tipi»nin şahsiyetine bağlıdır.

Gazi tipi, esas itibariyle alp tipinin bir devamı gibi görünmekle beraber, din unsuru, bu tipi tasvir eden edebî eserlerin yapısı ile beraber, üslubuna da tesir etmiş ve her yönüyle yeni bir dünya vücuda getirmiştir. Temsil ettikleri sosyal değerler dışında, beni tipler üzerinde durmaya sevkeden başka bir âmil, onların edebî eserleri bir bütün olarak görmeme imkân vermeleri oldu. Tipler vasıtasıyla, içinde vücuda geldikleri toplumun sosyal şartlarını, zihniyet, örf ve âdetlerini anlamak da kolay oluyordu.

Türk tarih ve edebiyatında umumiyetle, her medeniyet devresi ve her sosyal tabaka, kendisini temsil eden belli tipler doğuruyor. Bir medeniyet devresinden başka bir medeniyet devresine geçince, edebî eserlerdeki tipler de değişiyor.

Çeşitli edebî eserleri incelerken, Türk tarihinde çok önemli bir vakıa olan, medeniyet değişmesiyle tip değişmesi arasındaki farkı açıkça görür gibi oldum. Fakat burada bir devamlılık da vardı. Bence farklar kadar bu devamlılık da önemlidir. Tanzimat'tan sonra Türk tarih ve edebiyatında bu devre has yeni insan tipleri doğar. Fakat «alp» ve «gazi» tipinin bazı özellikleri, bu devirde yazılan edebî eserlerde devam eder.

İmparatorluğun yıkılması, sürekli mağlubiyetler dolayısiyle bu devirde «alp» ve «gazi» tipi, Namık Kemal'in eserlerinde görülen vatan için ölümü göze alan kahraman şekline girer. Atatürk'e verilen «Gazi» ünvanının arkasında sadece Mustafa Kemal'in şahsiyeti yoktur. Bütün bir tarih vardır. Atatürk'ü yücelten edebî eserler incelenirse, onlarda İslâmlıktan önceki mitlere, Ergenekon ve Bozkurt efsanelerine kadar gidildiği görülür.

Uzun zaman Tanzimat'tan sonra Türk toplumuna yol gösteren «yeni aydın tipi»ni tarihî bir zemine oturtmakta tereddüt ettim. O formasyonu, kültürü ve dünyaya bakış tarzı ile Batı'dan geliyordu. Fakat onda İslâmî devir Türk toplumunda önemli bir yer tutan «veli» tipine has özellikler de vardı. O da gücünü «veli» tipi gibi kendi iç aydınlığında, akıl, zekâ ve iradesinde buluyordu. Yalnız o dikkatini öbür âlemden bu dünyaya çeviriyordu. Namık Kemal:

Eder tedvîr-i âlem bir mekînin kuvve-i azmi
Cihan titrer sebât-ı pâr-i erbâb-ı metânetten

derken, manevî gücü ile tabiata ve topluma hükmeden eski velileri ha-

tırlatır. Ziya Gökalp Türk toplumuna düşünce ve hayalleriyle şekil veren modern bir mistiktir.

İslâmî devir Türk toplumunda veli, manevî gücü ile maddî iktidara karşı koyar. Tanzimat'tan sonraki Türk toplumunda da aydınlar aynı rolü oynarlar. Tabiî kullandıkları vasıta, şekil ve üslûp eski devirdekinden farklıdır.

Tanzimat'tan sonraki Türk edebiyatçıları da Batılı yazarlar gibi gerçek hayatı tasvir eden eserler yazmaya başlamışlardır. Fakat Türk toplumu bu devirde de ferdî şahsiyetlerden ziyade, özlenen ortak değerleri temsil eden örneklere önem verdiği için, edebî eserlerde tasvir edilen kişiler kutbuna yaklaşırlar. Yalnız bu devirde menfî tiplere geniş olarak yer verilir. Bunlardan çoğunda müsbet ve menfî tipler karşılaştırılır. Ahmet Midhat Efendi'nin **Felâtun Bey ile Rakım Efendi** romanında, Cumhuriyet devrine kadar çeşitli şekillerde tasvir edilen iki zıt tip sahneye çıkar. Bunlardan birincisi, Felâtun Bey sathî Batı taklitçisi alafranga tipini, ötekisi ise, dürüst, namuslu, çalışan, kazanan ve şahsî saadeti gaye edinen yeni insan tipini temsil eder. Mizancı Murat'ın **Turfanda mı yoksa turfa mı?** adlı eseri, özlenen yeni insan tiplerini tasvir etmesi bakımından çok dikkate değer bir eserdir. Hüseyin Rahmi'nin romanları, kültür ve medeniyet karşılaşmasından ve çatışmasından doğan bir yığın menfî tiple doludur.

Türk romancıları, bu tipleri tasvir ederlerken, daha zengin malzeme kullanırlar, yaşanılan hayata daha geniş yer verirler. Bu bakımdan onları «şahsiyet» olarak tavsif etmek mümkün ise de, sabit karakterli oluşları dolayısıyle onları da «tip» kategorisine sokmak daha doğru olur. Bunlardan bazıları sosyal olmaktan ziyade, psikolojik bakımdan mânâ taşıyan karakterlerdir. Ben ferdî yönleri ağır basan tipleri «karakter» kelimesi ile tavsif etmeyi daha doğru buluyorum. Şahsiyette ferdîlik ön plana geçerse de, tip ve karaktere nazaran şahsiyet, içinde yaşadığı özel durumlara göre davranması bakımından onlardan ayrılır. Şahsiyeti belli bir kalıba sokmak çok güçtür. Onu tip ve karakterden ayıran da bu «belli bir kalıp»a girmeyiştir. Bununla beraber, en orijinal şahsiyetler dahi, bazı yönleriyle toplumun belli inançlarını benimseyebilirler. Fakat onların davranışları hiç bir zaman basmakalıp değildir.

Bazı makalelerimde romanları tahlil ederken, onlardaki şahısları da ele almakla beraber, tip açısından incelemedim. Değişik konular dikkat ve alâkamı, beni bir zamanlar çok meşgul eden tip meselesinden ayrı yönlere götürdü. Nitekim, Türk edebiyatını bütün olarak hâkim tipler açısından ele alarak, onlar vasıtasiyle, çeşitli

medeniyet devrelerinde, Türk toplumunun benimsediği temel değerleri, değişen ve devam eden unsurları ortaya koymaktı. Maalesef bu niyetimi gerçekleştiremedim. Sadece bazı örnekler verebildim. Aslında tiplerin tespiti için, bir devirde vücuda gelen bütün eserleri mukayeseli olarak ele almak gerekir. Tip kavramı edebiyat sahasını aştığı için, edebî olmayan kaynaklara da başvurmak icap eder. İslâmî devir Türk toplumunda «gazi» ve «veli» tiplerinin dışında «ahî» tipi adı verilebilecek bir tip daha vardır. «Gazi» ve «veli» tiplerini tasvir eden pek çok eser olduğu halde, «ahî» tipini gözler önünde canlandıracak pek az vesika bulabildim. Halbuki eski Türk kültür ve medeniyetinin en önemli zümresine, esnaf ve zenaat erbabına ahîler, şekil verirler. Onların sosyal hayattaki rolünü anlamak için dağınık malzemeyi bir araya getirmek gerekir. Ben, daha ziyade edebiyat çerçevesi içinde kalmak istediğim için, bu konuya el atmadım. Ahmet Eflâkî'nin **Ariflerin menkıbeleri**'nde «gazi», «veli», «ahî» tipleri arasındaki münasebetleri gösteren bazı canlı teferruata rastlanır. İbn Batuta Anadolu ahîlerini yakından tanımış, fakat onlar hakkında çok kısa bilgi vermiştir.

Her devirde bazı tipler ve şahsiyetler gerçek hayatta çok önemli yer tuttukları halde, edebiyatçılar eserlerinde bunlara pek az yer veriyorlar veya hiç yer vermiyorlar. Bu da bizim hayata bakış açımızı daraltıyor. Yeni Türk edebiyatında talî tiplerin sosyal bakımdan çok daha mânâlı olduğuna kaniim. Dr. Sema Uğurcan henüz neşredilmeyen «Türk romanında çalışan kadın tipleri — Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar —» adlı doktora tezi ile bunun dikkate değer bir örneğini vermiştir.

Edebî eserler, teker teker, dikkatle incelendikleri zaman, onlarda tasvir edilen hayatı bütün ayrıntılarıyle görebilir ve aralarında yeni bağlantılar kurabiliriz. Bu da bu sahada çalışan pek çok araştırıcıyı gerektirir. Benim gücüm örnek ve deneme mahiyetinde birkaç araştırmaya inhisar etti. Bu kitapta derlenen makaleler onlardan ibarettir. Öğrencilerim edebî eserleri inceleyerek, benim üzerinde durmadığım konulara el atmışlardır.

Bu kitabı hazırlarken değerli talebelerim Prof. Dr. İnci Enginün ile Doç. Dr. Zeynep Kerman bana büyük yardımlarda bulunmuşlardır. Dergâh Yayınevi'nin dost insanları da onları basmak için ellerinden gelen yardımı esirgememişlerdir. Onlara burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Nisan 1984
Bahariye - İstanbul

Mehmet KAPLAN

İçindekiler

Önsöz, 5
Oğuz Kağan - Oğuz Han destanı, 11
Yenisey mezar taşları, 29
Göktürk yazıtları, 37
Dede Korkut kitabı, 47
Manas destanı, 66
Köroğlu, 101
Gazi tipi, 112
Veli tipi, 120
Ahi tipi, 132
Leyla ve Mecnun, 144
Kerem ile Aslı, 159
Yeni aydın tipi: Büyük Reşid Paşa ve Şınasi, 167
Hürriyet kahramanı: Namık Kemal, 177
Vatan yahut Silistre, 186

OĞUZ KAĞAN - OĞUZ HAN DESTANI

Oğuzların atası Oğuz Han ve oğullarının destanını anlatan başlıca iki kaynak vardır. Bunlardan birincisi Paris Millî Kütüphanesinde bulunan Uygur yazısıyle yazılmış, eksik tek yazma nüshasıdır. Bu nüsha Rıza Nur tarafından keşfedilmiş, ilmî olarak W. Bang ve R. R. Arat tarafından önce Almanca olarak basılmış (1932), daha sonra bu eser Türkçe olarak **Oğuz Kağan destanı** (İstanbul 1936) adı ile yayınlanmıştır. Muharrem Ergin aynı eseri Millî Eğitim Bakanlığının çıkardığı 1000 Temel Eser Serisinde yeni bir şekilde neşretmiştir. Biz burada, incelememizde onu esas alacağız.

İkinci önemli kaynak İlhanlı sarayında yaşamış olan doktor Reşideddin'in tarihine aktardığı Oğuz Han ve oğullarına ait rivayetlerdir. Bu kitabın 1317 yılında, yazarın hayatta iken vücuda getirilmiş minyatürlü bir nüshası İstanbul Topkapı müzesindedir. Prof. Dr. Faruk Sümer, Reşideddin'in bu rivayetleri doğrudan doğruya sözlü kaynaklardan aldığını söylediği halde (1) Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, Reşideddin'in yazılı kaynaklardan faydalandığını söyler (2) Reşideddin Uygurca Oğuz Kağan destanından istifade etmemiştir. Zira ikisi arasında büyük farklar vardır. XV. yüzyılda yaşayan Yazıcıoğlu ile XVII. yüzyılda yaşayan Ebülgazi Bahadır Han, Reşideddin rivayetlerini batı ve doğu Türkçesine aktarmışlardır. Reşideddin'in Farsça metnini en son Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan Türkçeye çevirmiş ve tarihî bakımdan incelemiştir. Biz burada onun yaptığı tercümeye dayanacağız.

***

Yukarıda adı geçen eserler **Oğuz Kağan destanı**'nın teşekkülün-

1. bk. *Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi dergisi*, c. XVII, sayı 3-4, Temmuz - Eylül - Aralık 1959 da çıkan «Oğuzlara ait destanî mahiyette eserler» adlı araştırması, s. 359 - 456.
2. bk. *Oğuz Kağan destanı*, İstanbul 1972, s. 118, 120.

den çok sonra yazılmışlardır. Bazı vesikalar onlardan önce ve onların dışında kaybolmuş veya henüz ele geçirilememiş yazılı metinler olduğunu kesinlikle gösteriyor. Belli ki **Oğuz Kağan destanı** uzun yıllar sözlü olarak yaşamış, çeşitli bölgelerde bazı kısımları değişik olarak yazıya geçirilmiştir.

Destanın ilk teşekkül ettiği çağ hakkında başlıca iki nazariye vardır: Bunlardan birincisine göre, **Oğuz Kağan destanı**, M.Ö. 126 - 201 yıllar arasında büyük bir göçebe devleti kuran Hiong-Nu'larla ilgilidir (3). Oğuz Kağan bu devleti kuran Mete'dir. Ord. Prof. Zeki Velidi Togan'a göre, **Oğuz Kağan destanı**'nın menşei daha eski çağlara kadar gider:

«Oğuz'un seferleri arasında en dikkati çekeni ve tafsilatlı olarak zikredileni onun Önasya'daki fütuhatıdır. Bu fütuhat, Saka İskit'lerin batıda Askelan'dan, doğuda Çin hududuna kadar uzanan, kuzeyde bu Sakaların enkazı demek olan Abi Yakut (Saka-Sakait)lardan, güneyde Kuzey Hindistan'daki İndo-İskitlerin Taksila'ya kadar uzanan büyük memlekete sahip oldukları, yani İran'da Ahamenid ve Yunanistan'da Helen devletlerinin yaşadıkları zamanlarda yaptıkları geniş fütuhatı aksettirmiş olacaktır».

«Bu devirde Oğuzlar ve diğer Türk kabileleri batıda Run ülkesinden doğuda Çin ve Çüçit'e (Mançurya) kadar uzanan cihanşümul bir devletin başında gösterilmişlerdir. Bunun coğrafyası Moğolistan'da, Kafkasya, Baalbek, Kiluye, Demavend ve Hindukuş dağlarına yayılmış kışlak ve yaylak yerleri tasrih edilmek üzere tespit edilmiştir» (4).

Zeki Velidi, tarihte M.Ö. VII. yüzyılda merkezi Orta-Asya'da bulunan Sakalar ile birkaç asır sonraki İndo-İskitlerin bu kadar geniş bir sahaya yayılmış olduklarını söylüyor. Tabiî Oğuz Kağan destanına daha sonraki tarihî hâdiseler ve rivayetler de karışmıştır.

Oğuz Kağan destanı'nın tarihin belli bir anında doğduğu muhakkaktır. Fakat onu izah eden tarihî bir hâdise değil, tarihî hâdise ile beraber destanı da açıklayan, Türklerin eski çağlarda yaşamış oldukları hayattır.

Türkler yerleşik köy ve şehir medeniyeti safhasına geçmeden önce yüzyıllar boyunca «atlı-göçebe medeniyeti» denilen bir medeniyet tarzı içinde yaşamışlardır.

Bu medeniyete böyle denilmesinin sebebi, «at»ın bu medeniyet

3. Köprülüzade Mehmed Fuad, *Türk edebiyatı tarihi*, 1926, s. 61.
4. *Oğuz Kağan destanı*, İstanbul 1972, s. 122. [Zikredilen sahifeler bu kitaba aittir.]

tarzında çok önemli bir rol oynamasıdır. Bazı bilginlere göre atı ilkin Türkler ehlileştirmişlerdir. Diğer kavimler atı kullanmasını ve beslemesini Türklerden öğrenmişlerdir.

At ehli hayvanlar arasında en hızlı gidenidir. Türkler at sayesinde akıncılık yapmışlar, ekincilikle uğraşan kavimler üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır.

At sürüleri eski Türklerin başlıca servetlerini teşkil ediyordu. At onlar için sadece bir binit değil, aynı zamanda yiyecek, içecek ve giyecek kaynağı idi.

Türkleri göçebe yapan da at sürüleridir. Zira Türkler at sürülerini beslemek için yaylak ve kışlak olmak üzere iki türlü hayat yaşamışlardır.

Atın Türklerin hayatında oynadığı rolü, eski Türklerden kalma mezarlarda da görüyoruz. Eski Türk mezarlarında insan iskeletlerinin yanıbaşında, bir bölme ile ayrılmış olarak, at iskeletleri de bulunmuştur. Türk ile at arasındaki münasebeti, **Divanü Lügati't-Türk**'de bulunan şu atasözü çok güzel ifade eder:

Kuş kanadı ile Türk atı ile

Eski Türkler sadece at sürüleri ile beslenmiyorlar, geçimlerini temin için sık sık akıncılığa da başvuruyorlardı. Almış oldukları ganimetler, onların akıncılığı âdeta bir meslek haline getirmelerine sebep olmuştu.

Akınlarda kullanılan başlıca silâh ok ve yaydı. Türkler çok iyi ok ve yay kullanıyorlardı. Günlük hayatlarında kuş ve vahşi hayvan avlamak suretiyle de bu kabiliyetlerini geliştiriyorlardı.

Hâsılı atçılık, avcılık ve akıncılık eski Türklerin hayatının temelini teşkil ediyordu. Bu yaşayış tarzı kendisine göre bir insan tipini gerektiriyordu. Bu insanın kuvvetli ve cesur bir avcı ve akıncı olması lâzımdı. Oğuz Kağan bu tipin en yüksek örneğini temsil eder. Onun hayatına hâkim olan ve şahsiyetine şekil veren unsurlar, içinde yaşadığı toplumun temel unsurlarıdır.

Oğuz Kağan destanı tarihî bir hâdiseden çok, atlı-göçebe medeniyetinin hayat karşısında aldığı tavrı, hayat felsefesini ve ideal insan tipini temsil eden bir eserdir. Biz onu bu zaviyeden ele alacağız.

*
* *

Eksik olmasına rağmen, Uygurca **Oğuz Kağan destanı**'nda, Oğuz'un hayatının başlıca merhaleleri, doğumu, gençliği, savaşları ve ölümüne yakın anları arka arkaya anlatılmıştır.

Bu hayatın muhtelif anları arasında sıkı bir münasebet vardır. Onların hepsini birbirine bağlayan temel kavram, yiğitlik, kahramanlık ve cihangirlik fikridir. Bunların da temelinde «kuvvet» ve «hareket» fikri vardır. Zaman, kuvvetin hareket haline gelmesidir. Oğuz'un zaman temposu son derece süratlidir. O âdeta çocukluk diye bir şey tanımaz. Doğduktan sonra anasının sütünü bir kere emer, bir daha emmez. Çiğ et, çorba ve şarap ister. Dile gelir, kırk gün sonra büyür, yürür ve oynar, at sürüleri güder, ata biner, av avlar.

Bu süratin, normal çocukluk zamanını birdenbire aşmanın sebebi, Oğuz'daki «yiğit olma ideali»dir. **Dede Korkut kitabı**'nda söylendiğine göre, eski Türk toplumunda çocuk, kuvvetli ve cesur olduğunu ispat ettikten sonra ad alıyor, sosyal bir şahsiyet haline geliyordu.

Oğuz, at sürülerini ve insanları yiyen gergedanı öldürmek suretiyle kuvvetli ve cesur olduğunu ortaya koyar. Çocukluk safhasının çok süratli aşılmasına karşılık, Oğuz'un gergedanı öldürmesi anlatılırken, zaman âdeta yavaşlar. Oğuz'un cesur ve iyi bir avcı olduğunu gösteren bu hikâye bütün teferruatı ile anlatılır.

Bundan sonra destanda Oğuz'un iki kızla karşılaşması anlatılmıştır. Dede Korkut kahramanları da azgın veya vahşi bir hayvanı öldürdükten sonra bir kız elde ederler. Öyle anlaşılıyor ki, evlenme ile kuvvetli olma arasında da bir bağlantı vardır.

Destanda Oğuz'un kızlarla karşılaşmasına önem verilmekle beraber, bir düğün merasiminden bahsedilmez. Oğuz karşılaştığı kızlarla yatar, her birinden üç çocuğu olur. Altı-göçebe toplumunda aşk, daha sonra İslâmî devrede olduğu gibi, hayat boyu süren, duygu, hulyâ ve rüya dolu bir sergüzeşt değildir. Burada insan hayatının esasını «aşk» değil, «savaş» teşkil eder.

Oğuz kuvvetli olduğunu ispat ettikten sonra han ilân edilir. Han ilân edilince de kavmini derhal savaşa çağırır ve durmadan savaşır. Destanda Oğuz'un yaptığı savaşlar arka arkaya sıralanmıştır. Hiç bir engel Oğuz'u durdurmaz. Oğuz'un yaptığı savaşlar da destanda büyük bir süratle anlatılır. Oğuz durmaktan hoşlanmaz. Bir savaş esnasında duvarı altından, pencereleri gümüşten, kapalı bir binaya rastlayan Oğuz, bu binanın içinde ne olduğunu merak etmez. Askerlerinden birini, Tömürdü Kagul'u bu işe memur eder: «Sen burada kal ve çatıyı aç. Açtıktan sonra orduya gel» der. Bunun üzerine ona, hareketi ile ilgili bir ad da verir: Kalaç!

Yaptığı sürekli savaşlar sonunda, her insan gibi Oğuz da yaşlanır. Bu hakikati gören Oğuz, kazandığı toprakları, bir merasimle

oğulları arasında bölüştürür ve onların savaşa devam etmesini vasiyet eder.

Hayatının hiç bir anında geçmişe dönmeyen, bilakis ondan uzaklaşan Oğuz'da, oğullarının gerçekleştireceği bir ideal, bir gelecek fikri vardır: O da cihanın ele geçirilmesidir.

Oğuz Kağan destanı'nda zaman bir at veya bir ok süratiyle geçer. Hiç bir an ebedi değildir. Burada «sürat» ve «hareket» hayatın esasıdır.

Oğuz Kağan destanı'nda, süratli hareketin yarattığı ve kuvvetin hâkim olduğu geniş bir mekân tasavvuru vardır. Oğuz'un ideali, bütün dünyayı, hattâ kâinatı ele geçirmektir; savaşlarının gayesi budur. Oğuz'un kağan olduktan sonra söylediği türkü, idealini çok güzel aksettirir. Bu türkü şöyledir:

Ben sizlere oldum kağan,
Alalım yay ile kalkan,
Nişan olsun bize buyan
Bozkurt olsun (bize) uran,
Demir kargı olsun orman,
Av yerinde yürüsün kulan,
Daha deniz, daha müren,
Güneş bayrak, gök kurıkan (s. 5)

Son iki mısra Oğuz Kağan'ın ruhuna hâkim olan cihangirlik idealinin en veciz ifadesidir.

Oğuz Kağan cihana hâkim olma idealini dört yana yolladığı tebliğlerde açıkça belirtir: «Ben Uygurların kağanıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir» (s. 5) der.

Destanda Oğuz'un savaştığı kavimler ve aldığı yerler şunlardır:

Sağ yanda Altun Kağan, sol yanda Urum Kağan, Urum Kağan'ın kardeşi Uruz, Çürçet Kağan, Hint, Tangut, Suriye, Masar Kağan...

Oğuz aldığı bu yerlerden hiç birinde durmaz. Onun için önemli olan, sahip olmak değil, ele geçirmek, daha doğrusu «yenmek» ve «zafer kazanmak» tır.

Destanda bu yerlerden hiç birisi tasvir edilmemiştir. Tasvir için durmak lâzımdır. Oğuz durmaz, geçer gider. **Oğuz Kağan destanı**'nda mekân «durulan», «oturulan» değil, «aşılan» bir yerdir.

Uluğ Kağan'ın rüyasında bu «aşma» fikri, doğudan batıya uzanan altın yay ve kuzeye giden üç gümüş ok sembolleriyle ifade edilmiştir. Uluğ Kağan bu rüyayı Oğuz Kağan'a anlatırken şöyle der:

«Ey kağanım! Senin hayatın hoş olsun. Gök Tanrı düşümde verdiğini hakikate çıkarsın. Tanrı bütün dünyayı senin uruğuna bağışlasın!» (s. 13).

Oğuz Kağan destanı'nda görülen zaman ve mekân tasavvurları ile Oğuz'un şahsiyeti ve içinde yaşadığı toplum arasında sıkı bir münasebet vardır. Oğuz bir yerde ve bir anda durmayan zamanı ve mekânı süratle aşan «insan»dır. O, ekinci medeniyetlerde görülen «durgun», «içe dönük» insan tipinin tam zıddıdır. Oğuz tamamiyle «dışa dönük» bir tiptir. Bütün varlığından taşan kuvvet, onu dışa iter. Dışı, kâinatı ele geçirmek onun en büyük idealidir. Destanda Oğuz'un vücudu hayvanlar âleminden alınma benzetmelerle tasvir edilmiştir: «Ayakları öküz ayağı gibi; beli kurt beli gibi; omuzları samur omuzu gibi; göğsü ayı göğsü gibi idi. Vücudu baştan aşağı tüylü idi.» (s. 1).

Burada vücuda, dışa, kuvvete önem verilmiştir. Oğuz'un daha sonra Türklerin benimsedikleri Budist, Maniheist veya İslâm dinlerinin yücelttikleri, maddî varlığını ve dış âlemi inkâr eden, sadece ruh olmak isteyen mistik tiple en küçük ilgisi yoktur. Oğuz onların tam zıddıdır.

Hayvan sürüleri güden, avcılık yapan Oğuz'da çok meşgul olduğu hayvanlara yakın bir taraf vardır. Savaşlarında ona «gök tüylü ve gök yeleli büyük bir erkek kurt yol gösterir» (s. 6). Eski Türkler cedlerinin kurttan türediğine inanıyorlardı. Oğuz'a yol gösteren belki de cedlerinin ruhudur.

Oğuz, çocuklarına ülkesini teslim ederken, sembolik mânâlar taşıyan gümüş oklar verir ve onlara «ok gibi olun» der (s. 14). Burada başka medeniyetlerde de kendisini gösteren «kullandığı vasıta ve âletle aynileşme» adı verilen bir hâdise ile karşılaşıyoruz. Bunun sosyolojik mânâsı, insanoğlunun hayatına, düşüncesine, hattâ rüyasına bile içinde yaşadığı hayatın, kullandığı âlet ve vasıtaların şekil vermesidir. Oğuz'un şahsiyetine, kendi ehlileştirdiği at, yaptığı ve kullandığı ok şekil vermiştir.

Oğuz yalnız değildir. Çevresinde sımsıkı bağlı olduğu bir toplum vardır. Oğuz onlarla beraber, onlar uğruna, onlar için yaşar. Oğuzlar'da sık sık görülen ziyafetin, İslâmî devirde ibadet gibi sosyal bir mânâsı ve fonksiyonu vardır. Oğuz, vahşi gergedanı öldürdükten ve rastladığı iki kızla yattıktan sonra kavmini büyük bir ziyafete çağırır. Onlara türlü yemekler, şaraplar, tatlılar, kımızlar ikram eder. Oğuz bu ziyafet esnasında kağan seçilir. Oğuz'un yanında kendisine akıl veren ak saçlı, tecrübeli Uluğ Türk vardır. Oğuz'

un ordusunda seferler esnasında karşılaşılan güçlükleri yenen teknisyenler de mevcuttur. Bir sefer esnasında Oğuz, İtil nehri ile karşılaşır. «İtil büyük bir ırmaktır» (s. 8). Oğuz onu görünce «İtil'in suyunu nasıl geçeriz?» diye sorar. Uluğ Ordu adlı bir er, ağaçlardan kestiği dal ve yapraklarla bir sal yapar. Su bu salla geçirilir. Oğuz bu becerikli ere «Kıpçak Bey» adını verir (s. 9).

Çürçek Kağan'la yapılan savaşta o kadar fazla ganimet ele geçirilir ki, onları taşımak için at, katır ve öküz az gelir. Bunun üzerine Oğuz'un askerleri arasında bulunan tecrübeli ve akıllı bir er, Barmaklığ Çosun Billig bir araba yapar. Cansız ganimetleri koşarlar. Böylece ele geçirilen canlı ve cansız ganimet taşınmış olur. Oğuz bu arabayı icat eden ere de iltifat eder, bey yapar ve Kangaluğ (Kağnılı) adını verir (s. 11).

Bu anekdotlar bazı kavim isimlerini izah etmek için uydurulsa bile, hikâyenin mantığına uygundur. Savaş bir tekniği ve teknisyenleri zarurî kılar. Başarı kazanmak isteyen kumandanlar böylelerini daima takdir ederler. Kaldı ki, şahıs adlarına büyük önem verilen eski Türk toplumunda şahıs ve zümre adlarının yapılan iş ve değere göre konulması pekalâ mümkündür.

Oğuz'un ölümüne yakın kazandığı toprakları bölüştürürken yapılan merasim de sosyal çevresi hakkında bir fikir verir. Burada Oğuz'a bağlı olan aşiretler, Bozoklar ve Üçoklar yer alırlar.

Eski Türklerde din, tabiat ve hayvanlar âlemi ile yakından ilgili idi. Oğuz'un annesi Ay Kağan adını taşır. Oğuz'un evlendiği ilk kız da kozmik âlemle ilgilidir. Oğuz bir yerde Tanrı'ya yalvarırken karanlık basar. Gökten bir gök ışık iner. Bu ışık güneşten ve aydan daha parlaktır. Oğuz oraya yürüyünce o ışığın içinde çok güzel bir kız görür. Bu kızın başında ateşli ve kırmızı, kutup yıldızı gibi bir ışık vardır. Oğuz bu kızdan doğan çocuklarına Gün, Ay ve Yıldız adlarını koyar.

İkinci kız bir göl ortasında, bir ağaç içinde gözükür. Bu kızın gözü gökten daha gök idi; saçı ırmak gibi dalgalı idi (s. 4). Bu kızdan doğan oğlanlara Gök, Dağ ve Deniz adları verilir.

Oğuz'a yol gösteren kurt «gök tüylü ve gök yeleli» dir (s. 6-7). Sabah Oğuz'un çadırına güneş ışığı içinde girer (s. 6).

Oğuz'un ölümüne yakın yaptığı merasimin dinî bir mânâ taşıdığı muhakkak ise de burada bahis konusu olan şeylerin neyi temsil ettiklerini anlamak güçtür.

Bu merasimde Oğuz'un ordugâhının sağ yanına kırk kulaç uzunluğunda bir direk dikilir, üstüne bir altın tavuk konulur, altına bir

ak koyun bağlanır. Sol yanına da kırk kulaç uzunluğunda bir direk dikilerek, üstüne bir gümüş ok, altına bir kara koyun bağlanır. Sağ yana Boz Oklar, sol yana Üç Oklar oturur. Bu merasim esnasında söylediği kısa nutukta Oğuz, hayatında yaptığı savaşları «Gök Tanrı'ya ödenmiş bir borç» olarak gösterir (s. 14).

Daha başka kaynaklardan da biliyoruz ki, Türk hükümdarları ve beyleri, kendilerinin gökte, Tanrı katında doğduklarına inanıyorlardı. Şamanlar, ölenlerin ruhlarını tekrar gökyüzüne ulaştırıyorlardı. Oğuz Kağan'ın savaş türküsünde söylediği

Güneş bayrak, gök kurıkan (çadır)

mısraı belki de bugün anlaşılan mecazî mânâdan farklı, dinî bir mânâ taşıyordu.

Kırk kulaç uzunluğunda göklere yükselen direklerin üzerine konulan ve sembolik bir mânâ taşıdıkları muhakkak olan altın ve gümüş tavuklar, eski Türklerde dine bağlı bir sanat olduğunu gösteriyor. Orta-Asya'da eski Türk mezarlarında altın ve gümüşten çeşitli hayvan şekillerini ihtiva eden pek çok eser bulunmuştur (5). Yakın zamanlara kadar Orta-Asya Türk kavimlerinde devam eden Şamanlıkta da hayvanların önemli bir yer tuttuğuna işaret edelim (6).

Oğuz Kağan destanı'nın üslûbu, burada tasvir edilen yaşayış tarzına ve hayat görünüşüne uygundur. Cümleler, son derece kısadır ve umumiyetle hareket ifade eder. İsimler umumiyetle çıplaktır. Sıfatlar çok azdır. Destanda sadece Oğuz ile kızların çehreleri ve vücut yapıları tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerde benzetme unsurları Oğuz'un içinde yaşadığı kozmik âlemle hayvanlar âleminden alınmıştır. Bu tasvirler, süsleyici değil, değerlendirici bir mânâ taşırlar.

Destana, lüzumsuz bütün teferruatı silen, basitleştiren, öze önem veren bir anlayış tarzı hâkimdir. Eski Türklere ait plastik sanat eserlerinde de aynı özellikleri görürüz. Bu üslûp, zaman ve mekânı süratle aşan, hiç bir şey üzerinde durmayan akıncı yaşayış tarzının ifadesidir.

***

Reşideddin, Oğuz Han ve oğullarına ait rivayetleri **Camiü't-tevârih** adlı kitabında bu başlık altında bir bölümde toplar. Bölümün içinde bulunduğu kitap ve bölüme verilen ad, Reşideddin'in bu riva-

5. Nejat Diyarbekirli, *Hun sanatı*, İstanbul 1972.
6. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve bugün Şamanizm*, Ankara 1954.

yetlere «tarih» gözüyle baktığını gösteriyor. Reşideddin'in yazılı ve sözlü kaynaklardan aldığı bu rivayetler ne derece tarihî hakikatlere uygundur? Bunun tayini bize düşmez. Prof. Dr. Faruk Sümer ile Prof. Dr. Zeki Velidi Toğan, daha önce adları geçen makale ve kitaplarında bu noktayı araştırmışlardır. Biz bu rivayetleri, Uygurca **Oğuz Kağan destanı**'nda olduğu gibi, edebiyat bakımından inceleyeceğiz. Onlarda kendisini gösteren «hayata bakış tarzı»nı, bu bakış tarzı ile tasvir edilen «yaşayış tarzı» arasındaki münasebeti ortaya koymaya çalışacağız.

Tarih-i Oğuzan ve Türkân sadece Oğuz Han'ın hayatını değil, Oğuz'un Nuh peygambere kadar uzanan ecdadı ile Tuğrul Bey zamanına kadar gelen uzun bir devreyi içine alır. Burada en geniş yer, bin yıl yaşadığı söylenilen Oğuz'a ayrılmıştır.

Tarih-i Oğuzan ve Türkân'a göre Oğuz'un ilk ceddi Nuh'un oğlu Yafes'dir. Nuh, yeryüzünü oğulları arasında bölüştürdüğü zaman, Türkistan'ı büyük oğlu Yasef'e vermiştir. Yasef'in Türkçe adı Olcay Han'dır. Olcay Han göçebedir. Yaylak ve kışlağı Türkistan'dadır. Olcay'ın oğlu Ohib Yavku Han'dır. Onun dört oğlu vardır. Oğuz, bunlardan Kara Han'ın oğludur.

Tarih-i Oğuzan ve **Türkân** da buraya kadar şahısların sadece adları zikredilmiş, yaşayış tarzları (göçebe) ve yaşadıkları yer, kışlak ve yaylakları belirtilmiştir. Bundan sonra gelen kısımda Oğuz'un doğuşu, babası ile olan çatışması, evlenmesi ve savaşları sırasıyla anlatılmıştır. Efsanevî bir mahiyet taşıyan savaşlara mümkün olduğu kadar tarihî bir karakter verilmeye çalışılmıştır.

Oğuz öldükten sonra onun yerine geçen Kün Han zamanında, Irkıl Hoca, Oğuz'un sayısı gittikçe artan torunlarının hayatına bir çeki-düzen vermiştir. Bu münasebetle Reşideddin, Oğuzların 24 boyunu, bunların boy adı, damga, ongun, ülüşü ve otlak ve kışlaklarını bildirir. Bu kısım sosyal bakımdan çok dikkate şayandır.

Kün Han'dan sonra gelen Oğuz yavguları kısaca zikredilir. Bunlardan Ala Atlı Kişi Derneklü Kayı İnal Han, Hazreti Muhammed Mustafa S.A. zamanında yaşar gösterilmiştir. Bu han, Bayat boyundan Dede Korkud'u, peygambere elçi gönderir. Dede Korkut üzerinde kısaca durulur.

Buraya kadar özetleme kısmında da anlaşılacağı üzere, Reşideddin'in bu rivayetleri naklettiği XIV. asır başında Oğuz Türkleri, İslâmlıktan önce uzun bir kavmî tarihleri olduğuna inanıyorlardı. Kitapta verilen rakamlara göre, bu tarih aşağı yukarı 1400 yıllıktır.

Kayı İnal Han'dan sonra oğlu Tuman küçük olduğu için tahta

Köl Erki Han adında bir naip geçirilir. Tuman Han bütün hayvanların dilini bilir. Bir masal kahramanını andıran Tuman Han ile Köl Erki arasındaki çatışmalara oldukça geniş yer verilmiştir. Onlardan sonra gelen hanların hayatına ait anekdotlar da anlatılmıştır.

Tarih-i Oğuzan ve Türkân'da mekâna ait kayıtlar daha geniş bir yer tutar ve gerçeklik intibaını verir. Başta Oğuz'un anayurdu, Türkistan'da Ipanç şehri yakınlarında bulunan Ortak ve Kürtak yaylak, Karakurum'daki Borsuk ise kışlak olarak gösterilmiştir.

«Burada iki şehir vardı: Birisi Talaş, birisi Karı Sayran ki, bu son şehrin kırk kapısı vardı (Bugün orada müslüman Türkler yaşıyorlar. Kunç'un memleketine yakındır ve Kaydu'ya aittir). Olcay Han'ın payitahtı bu yerde idi» (s. 17).

Oğuz uzak seferler yaptıktan sonra, kazandığı ganimetleri arabalara yükleyerek bu şehre gönderir. Hayatının sonunda kendisi de Kürtak ve Ortak'a döner (s. 41).

Uygurca **Oğuz Kağan destanı**'nda Oğuz'un anayurdu sayılabilecek bir yer yoktur. Geçmiş ile halihazır arasında bağlantılar kuran Reşideddin, sadece Oğuz'un değil, diğer şahısların kondukları ve göçtükleri yeri belirtir. Kün Han'ın veziri Irkıl Hoca Yeni Kent'lidir. Rivayete göre bu şehri Oğuz yaptırmıştır (s. 49).

Tarih-i Oğuzan ve Türkân'da göçebe ve akıncı Oğuz'un belli bir yere bağlanması ve şehir kurması çok dikkate değer. Irkıl Hoca, Oğuz boylarına çeki-düzen verirken sağ kol olan Bozoklara Sayram sınırları ile Başgurd dağlarını, sol kol olan Üçoklara ise Oğuz'un anayurdu olan Ortak, Kürtak ile Yeryurt, Tuğluk, Almalık ve Akdağ'ı yaylak olarak verir. Bozoklar Borsuz, Akdağ, Namalıs ve Basarkum'da, Üçoklar ise Kayıdere, Asamaş, Kur Sengri, Kayı Durdu, Yar Sengri'de kışlarlar (s. 53).

Reşideddin Oğuz'un oğul ve torunlarının fethettikleri, sefer esnasında yayladıkları ve kışladıkları yerleri de belirtir. Meselâ Oğuz, Hindistan'a girdiği zaman «bu ülkeyi doğu tarafından» işgal eder. Önce Uludak vilâyetine varır, bir müddet orada oturur, oradan Ikariyye'ye girer. «Burası büyük bir nehir ile büyük ve sağlam kaleler arasında bir dağdır. Nehri gemi ile geçmek imkânsızdır. Oğuz, kelek (tulum) benzeri sallar yaptırır. Bunlarla nehri geçer, İkariyye'yi alır (s. 2). Oğuz bu ilk seferinde Hindistan'dan başka Çin, Maçin ve Nemkiyas'ı da ele geçirir. Kazandığı ganimetlerle Türkistan'a döner. Maksadı burada atlarını semirterek kuzey ülkelerini fethetmektir (s. 22).

Tarih-i Oğuzan ve Türkân'da mekân ile insan arasındaki müna-

sebete dikkat edilmesi, eseri tarihe yaklaştırır. Meselâ Oğuz, Şirvan taraflarından kalkarak Arran ve Mugan'a geldiği zaman sıcaklar bastırır.

«Hava son derece sıcak ve bu sıcaklıktan dolayı kalmak mümkün olmadığından, anlaşarak yaylak olan dağlara gittiler. Kış gelince, tekrar inerek bu vilâyetleri alır, yağma ederiz, dediler. Yaz aylarında bu vilâyetlerin bütün yayla ve dağ mıntıkalarını, Sebelan dağlarına, Altak ve Ağdıböri dağlarına kadar tamamen işgal ettiler» (s. 30).

Oğuzların bu dağları işgal etmelerinin bir sebebi de, kışın tekrar sefere çıkmak için atlarını semirtmektir.

Reşideddin'de bulunan bu kayıtlar, savaşlarla atlar, mevsimler ve dağlar arasındaki münasebeti çok iyi belirtir. Göçebenin hayatı da köylününkü gibi tabiata bağlıdır. Yalnız göçebenin tabiatla münasebetini ayarlayan en mühim âmil attır. Zira bütün seferler ve zaferler ata bağlıdır. At olmazsa veya beslenmezse akıncı bir yerden bir yere gidemez. Eski Türklerin ata büyük önem vermelerinin sebebi, onun yaşayışlarının temeli olmasıdır.

Burada **Tarih-i Oğuzan ve Türkân**'da geçen bütün yerleri, şehirleri, dağlar ve nehirleri zikretmeye imkân yoktur. Bu esere göre Oğuz Han'ın kendisi, oğulları ve torunları Çin, Hindistan, İran ile beraber Mısır, Irak'ı da fethetmişlerdir.

Bu fetihler at, ok, teşkilat ve cihangirlik gibi maddî ve manevî unsurların birleşmesi sayesinde olmuştur.

Tarih-i Oğuzan ve Türkân'da Oğuz Han ile babası arasında «dinî» bir anlaşmazlık ve çatışmadan bahsedilir. Oğuz Han daha doğuştan dindardır. Bebekken anasına rüyasında eğer tek Tanrı'ya inanmazsa sütünü emmeyeceğini söyler. Oğlunu çok seven anası, kocasına haber vermeden oğlunun bu çağrısına uyar. Oğuz bir yaşında konuşur ve kendi adını kendi koyar. Oğuz delikanlı oluncaya kadar daima gizli gizli Tanrı'nın adını anar. Tanrı da ona güzellik, bilgi ve «ok atmada başarı» verir. Kara Han Oğuz'u amcası Küz Han'ın kızı ile evlendirir. Oğuz kızı imana çağırır, kız kabul etmez. Oğuz da ona yanaşmaz. Bunun üzerine babası Oğuz'a diğer amcası Kür Han'ın kızını alır. Oğuz ondan da aynı şeyi ister. Kız kabul etmez ve meseleyi babasına haber vermekle tehdit eder. Oğuz bir gün avdan dönerken, üçüncü amcası Orhan'ın kızı ile karşılaşır. Tek Tanrı'ya inanırsa onunla evleneceğini söyler. Kız «ben senden bir parçayım, her ne emredersen ona baş eğer, itaat ederim» der. Oğuz bu kızla evlenir. Babası Kara Han durumu öğrenir, kavmini toplar,

kengeş ederek (aralarında konuşarak) toplumlarının dinini inkâr eden asi oğulu öldürmeye karar verirler. Sevdiği karısı durumu Oğuz'a bildirir, Oğuz da savaşa hazırlanır. Savaşı Oğuz kazanır, Kara Han taraftarlarını yenerek tahta geçer.

Burada Freud'un Ödip kompleksini hatırlatan bir durum vardır. Din ve cinsiyetle ilgili bir anlaşmazlık yüzünden oğul babasını öldürmüş ve onun yerine geçmiştir. **Dede Korkut kitabı**'nda Dirse Han da oğlu Boğaç'ı «annesi ile sohbet etti» diye bir savaş esnasında öldürmeye kalkar. Boğaç'ı ölümden annesi kurtarır (7).

Tarih-i Oğuzan ve Türkân'da Uygurca **Oğuz Kağan destanı** ile **Dede Korkut kitabı**'ndaki gibi kahramanın şahsiyet kazanmak için vahşi veya azgın hayvanı öldürme motifine rastlanılmaz. Freud psikolojisine göre tefsir edilirse, çocukların gençlik devresine geçerken öldürdükleri vahşi veya azgın hayvanı babanın sembolü olarak almak mümkündür. Türk tarihinde baba ile oğul arasındaki anlaşmazlık, çatışma, hattâ öldürme vakalarına rastlanması mânâlıdır. Bir atasözü «Türke beylik vermişler, önce babasını asmış» sözü eski Türk toplumunun bu yönü ile ilgili olmalıdır. Türklerde beylik, iktidar çok üstün bir değer taşır. «Ya devlet başa, ya kuzgun leşe» atasözü de bu sosyal gerçeği ifade eder. Eski Türk toplumunda çok kuvvetli olan baba otoritesi oğullarda başkaldırma ihtirasını beslemiş olabilir. Bu durumun beye büyük sorumluluk yükleyen atlı göçebe medeniyeti ile ilgili olması da mümkündür. Ekinci toplumlarda babaya ve yaşlılara daha büyük sevgi gösterilir. Yunus Emre ve daha başka şairlerde görüldüğü üzere, hayatında sessiz nebatı örnek alan ekincilerin ahlâkı, umumiyetle yumuşaktır (8).

Hayvanları, çadırları ve çoluk çocuğu ile göç eden ve sık sık akın yapan bir toplumda yaşlıların bu tempoya uymaları güçtür. Çinlilerin kaydettiklerine göre eski Türkler yaşlılara saygı göstermezlerdi.

Tarih-i Oğuzan ve Türkân'da bu konu ile ilgili dikkati çekici bir epizot vardır. Oğuz'un etrafında doksan bir ev (çadır) ahali vardır (s. 22). Bu kadar büyük bir kütlenin oradan oraya göç etmesi elbette güçtür. Bundan dolayı Oğuz «yolda kim geri kalırsa yasa ile cezalansın, geç kalmasınlar» diye emir verir. Kalabalık arasında «hayli yaşlı ihtiyarlardan ibaret bir topluluk vardı ki, vücutlarına dermansızlık çöktüğünden Oğuz'un bu emirlerini yerine getirmekten âciz idiler,

7. Muharrem Ergin, *Dede Korkut kitabı*, Ankara 1958, s. 15-22.
8. Mehmet Kaplan, «Yunus Emre ve nebatlar», *Türkiyat mecmuası*, C. XII, İst. 1955, s. 45-56; *Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar I*, İstanbul 1976, s. 117-130.

onların harp edip savaşması da mümkün değildi. Onlar acz ve zayıflıklarını Oğuz'a bildirdiler. Oğuz 'o halde hepiniz burada kalınız', diye emretti. Bu yer Almalık yakınında Ak-Kaya adında bir yerdi» (s. 22).

Bu anekdot yaşanılan hayat ile ahlâkî değerler arasındaki münasebeti göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Kaşgarlı Mahmud'un belirttiğine göre, göçebe (yörük) Türkler, köylerde ve şehirlerde yaşayanlarla «yatuk (tembel)» diye alay ediyorlar ve onları küçümsüyorlardı (s. 23). Göçebe hayatını yücelten bir yazıda bir göçebe, ekincilikten duyduğu dehşeti çok canlı bir şekilde ifade eder (9). Anadolu'da göçebelerin toprağa yerleştirilmesi son derece güç ve geç olmuştur.

Akıncı bir toplumda kuvvetli ve hareketli olmayan korkak, pısırık, âciz insanlara değer verilmemesini mazur gösterecek sebepler vardır. Bu toplumda ancak akıllı ihtiyarlara itibar gösterilir.

Oğuz'un «burada kalsınlar» diye emir verdiği yaşlılar arasında «Yuşı Hoca» adlı bir ihtiyar vardır. Bu ihtiyar, oğlu Kara Sülük'e şöyle der: «Siz bilinmeyen bir yola çıkıyorsunuz. Aranızda bilgili yaşlı kimse de yok. Eğer zor durumda kalırsanız ne yaparsınız? İyisi mi beni yanınıza alınız, bir gün işinize yararım» (s. 23). Kara Sülük Oğuz'un emrine rağmen, babasını bir sandığın içine koyarak ve bir devenin sırtına yükleyerek oradan oraya taşır. Ordu güç durumda kaldıkça Kara Sülük gizlice babasına akıl danışır. Babası ona yapılması gerekenleri öğretir. Bu sayede Kara Sülük Oğuz'un gözüne girer.

Yuşı Hoca'nın tavsiye ettiği tedbirlerden biri göçebe hayvancı medeniyet ile ilgili olduğundan burada zikredilmeğe değer.

Oğuz'un yolu bir seferinde susuz bir sahradan geçer. «Öyle ki bir damla gülyağına bir damla su vermezlerdi». Kara Sülük insanla-

9. «Eğrice tügrice ağac uğac kalmaya, saban ola. Çoluk çulak kalmaya, çoban ola. Kavukca savuksa ağaç kalmaya, boyunduruğ da. At eşek kalmaya, öküz da. Dere tepe kalmaya tarla da. Tana tolpı kalmaya, külek ola. Ulu kici kalmaya melek ola. Tegitler kocalar avratlar gibi çavlakı yülek ola. Kimsenün kimse yanında ödüncden haceti bitmeye, cebi ve kesesi delük ola. Bir kişünün bir kişi katında hürmeti izzeti kalmaya. Atanun ananun oğula kıza şefkati ve merhameti olmaya. Oğul ve kız xod anları hergiz riayet kılmaya. Ataları tuturiken oğullar söyleye. Analar tuturiken kızlar buyruğ eyleye...» Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut* (Berlin Kral Kütüphanesi'ndeki *Hâzihi er-Risâlet-i min Kelimâtı Oğuznâme el-meşhûr bi-Atalar Sözi*'nden), İstanbul 1938, s. XXXI.

rın susuz kaldığını babasına bildirdi. Yuşı Hoca dedi ki: «Birkaç ineğin başını bir araya bağlayarak onları çok susayıncaya kadar devamlı koşturunuz. Sonra onları bırakın, bu inekler tırnaklarını bir yere vurup kazmaya başlarlarsa orada su bulunduğuna işarettir. Kara Sülük bir yerde böyle denedi, su çıktı ve insanlar suya kandı. Oğuz da bu durumu görünce Kara Sülük'e pek çok bağışlarda bulundu, onu bütün ulusun Yurtçusu tayin etti» (s. 23).

Bu anekdotun göçebelerin bulduğu bir gerçeğe uyup uymadığını söylemek için denemek lâzımdır. Hayvanların hayatını yakından izlemiş olan göçebelerin birçok şeyleri keşfetmiş olmaları pekalâ mümkündür. **Dede Korkut kitabı**'nda hayvanların bilgilerinden bahseden cümleleri de burada zikretmeyi faydalı buluyorum:

«Dede Korkut bir daha söylemiş: Görelim hanım ne söylemiş: Gittikde yeren otlarını geyik bilir. Yeşermiş yerlerin çemenlerin yaban eşeği bilir. Ayrı ayrı yolların izini deve bilir. Yedi dere kokularını tilki bilir. Geceleyin kervan göçtüğünü çayır kuşu bilir» (10).

Tarih-i Oğuzan ve Türkân'da kendisinden uzunca bahsedilen Tuman Han hayvanların konuşmalarından anlar. Onunla Köl Erki Han arasındaki münasebetle ilgili rivayetler tarihî olmaktan ziyade bir masal ve Dede Korkut hikâyesi karakteri taşır. Bu anekdotun dışında diğer şahıslardan bazılarının macerasına da hayvanlar karışır.

Oğuz Han'ın oğlu Kün Han zamanında, Yarkent şehri valisi Irkıl Hoca adında «gayet akıllı ve tedbirli» birisi Kün Han'a dedi ki: «Oğuz büyük bir padişahlık ve yeryüzünü idaresi altına alıp pek çok hazine ve sayısız hayvan toplamıştı. Şimdi onların hepsi sizindir. Siz altı oğulun Tanrı'nın izniyle her birinizin dörder taneden yirmi dört evlâdınız var. Olabilir ki, onlar sonradan birbirleriyle çekişirler. Bunun çaresi, her birinin rütbesi, mesleği, adı ve lakabı kararlaşsın, her birinin bir nişanı ve tamgası olsun. Bununla bilinip tanınsınlar ve hiç birinin diğeriyle bir çekişmesi olamasın. Onların evlâdının da her biri kendi yerini bilsinler. Bunu yapmak devletin devamlılığı ve uruğunuzun iyi nam kazanmasının gereğidir». Bu söz Kün Han'a çok uygun gelir ve Irkıl Hoca'ya bildiklerini yerine getirmesini söyler (s. 49). Böylece Irkıl Hoca Oğuz'un hayatında, bir yarısını Bozok, diğer yarısını Üçok diye ayırdığı bu oğullardan yirmi dört evlâdın her birine bir ad, bir damga, bir ongun, bir ülüş verir ve otlak ve kışlak gösterir.

Bu boyların hemen hepsi Oğuz akınları ile Türkiye'ye gelmiş,

10. *Dede Korkut kitabı*, s. 3.

muhtelif bölgelere yerleşerek veya yerleştirilerek köy ve kasaba halkını teşkil etmiştir (11).

Tarih-i Oğuzan ve Türkân'da Reşideddin'in verdiği liste, kendisinden sonra gelen yazarlar için de bir kaynak teşkil etmiştir. Zeki Velidi'nin incelemiş olduğumuz **Oğuz destanı** adlı kitapta bu liste vardır (s. 50-52). Yalnız bu listede boyların damgaları gösterilmemiştir. Bu damgaların şekli Faruk Sümer'in kitabında mevcuttur (s. 308-309).

Tarih-i Oğuzan ve Türkân'da Oğuz boyları önce Bozoklar, Üçoklar diye ikiye ayrılmaktadır. Oğuz'un üç büyük oğlu, Gün Han, Ay Han, Yıldız Han'ın oğulları Bozokları; Gök Han, Tağ Han ve Deniz Han'ın oğulları ise Üçokları teşkil eder.

Gün Han'ın Kayı, Bayat, Alkavlı, Kara Avul adlı dört oğlu vardır. Bunların ortak ongunları şahindir. Ziyafetlerde kendilerine ülüş (üleşilen et parçası) olarak sağ karı yağrın verilir.

Ay Han'ın oğulları Yazır, Döger, Dudurga ve Yapurlu adlarını taşır. Bunların ortak ongunları Kartal, ülüşleri sağ yan baştır.

Yıldız Han'ın oğulları Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın'dır. Ortak ongunları tavşancıl, ülüşleri sağ uyluktur.

Üçokları teşkil eden Gök Han, Dağ Han ile Deniz Han'ın da dörder oğlu vardır. Irkıl Hoca onlara da ayrı birer damga, ongun ve ülüş göstermiştir.

Reşideddin'in eski bir geleneğe dayanan bu listesinde dikkati çeken en mühim özellik, sosyal nizam ile yaşayış tarzı, inanç ve kıymet hükümleri arasındaki münasebettir.

Bu boy adlarından her biri, göçebe Türklerce beğenilen bir inanç veya davranışa tekabül eder. Meselâ Kayı «muhkem», Bayat «devletli ve nimetli», Yazır «çok ülkenin insanları senin tarafını tutar», Döner «derilmek için bir araya gelir», Avşar «işinde çevik ve avcılığa düşkün», Dudurga «ülkeyi alan ve düzene sokan», Salvur «vahşi yerde kılıç çalıp çomakla harbeden» ilh. mânâlarına gelir. Boylara takılan bu adlar, Oğuz'un verdiği diğer adlar gibi, sonradan yakıştırılmış olabilir. Boyların ongunları etleri yenmeyen kuşlardan alınmıştır. Bunun eski inançlarla ilgili olduğu muhakkaktır. Göçebe Türk kültüründe hayvan sembollerine sosyal hayatın her sahasında rast-

11. Prof. Dr. Faruk Sümer *Oğuzlar (Türkmenler)* adlı kitabında (Ankara 1967), Oğuz boylarının Anadolu'dan önceki tarihleri ile Anadolu'daki tarihlerini de incelemiştir.

lanılır. Ziyafetlerde her boya hayvanın ayrı bir kısmının verilmesi de dinî bir inançla ilgili olmalıdır.

Tarih-i Oğuzan ve Türkân'da yer yer atlı göçebe destanına has kuvvet ve cesaret hikâyelerine rastlanmakla beraber, Uygurca Oğuz Kağan destanına nazaran hayata ve insana bakış tarzında dikkati çekici bir değişiklik hissedilir.

Bu değişiklik daha başta Oğuz'u bir nevi peygamber yapmakla başlar. Uygurca Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un şahsiyetini daha doğumundan çiğ et ve şarap istemekle kendisini gösteren yaşama iştihası ile hayvanî benzetmelerle tasvir edilen maddî gücü teşkil eder. Gergedanı öldürdükten sonra kullandığı âletler üzerindeki düşüncesi Oğuz'un gerçek bir avcı olduğunu gösterir. **Tarih-i Oğuzan ve Türkân**'da Oğuz Kağan'ı başarıya ulaştıran dindarlığıdır. Uygurca Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'a yol gösteren, sabahleyin çadırına ışık içinde giren gök tüylü gök yeleli kurt, menşei eski çağlara kadar giden bir varlıktır. **Tarih-i Oğuzan ve Türkân**'da onun yerini orduya bir sandık içinde kaçak olarak katılan Yuşı Hoca alır. Uygurca Oğuz Kağan destanında Oğuz'un yeryüzünde belli bir yurdu yoktur. O bütün kâinatı kendi yurdu sayar. Onun için «güneş bayrak, gök çadır» der. **Tarih-i Oğuzan ve Türkân**'da Oğuz'un belli bir yurdu vardır. Hattâ o bir de şehir kurmuştur. Oğuz çok uzaklara gidince Yuşı Hoca, oğlu Kara Sülük vasıtasıyla şu öğüdü verir: Biz cihanı fethetmek gayesiyle dünyanın her tarafına gideceğiz. Hucavur yani asıl vatan ve yurdumuz olan Talas ve Sayran geride kaldı. Eğer düşmanlar bizim yokluğumuzda buraları alırlarsa, bizim için talihsizlik, düşmanlar için de bir şöhret vesilesi olur. Faizli kâr ümidiyle sermayeyi harcamak olmaz» (s. 24).

Yuşı Hoca'nın fikrini ifade ederken yaptığı benzetmede bile adımını hesapla atan akıllı bir bezirgân vardır. Bu görüş gerçekten akıllıca ve doğru olmakla beraber, bunun kuvvetini harcamaktan hoşlanan kahramanlıkla bir ilgisi yoktur. Oğuz, Kara Sülük'ün verdiği bütün öğütleri kabul eder. Zira bunlar işe yarar tekliflerdir. Dede Korkut hikâyelerinde çok güzel görüldüğü üzere, yiğitliğin akıl ve tedbirle bir ilgisi yoktur. O, kuvvetini şan, şeref, gurur, intikam gibi hislerden alır.

Tarih-i Oğuzan ve Türkân'daki hanlardan çoğu dünyayı fethe koşacak yerde, iktidara geçmek için birbirleriyle uğraşırlar. Bazı hükümdarların hayatına Arap ve Fars saraylarına has entrikalar karışır. Koru Han'ın oğlu Bukra Han'a yapılan üvey anasına tecavüz iftirası (s. 64-65), Farsça veya Arapça bir hikâyeden göçebe hayatı-

na aktarılmış intibaını verir. Bazı rivayetler tamamiyle bir masal kahramanı karakteri taşır. Selçukluların atası Tuğrul bile başarılarını aldatmacaya borçlu olan bir kimsedir. Babası asil değil, çadır iskeleti işleyen fakir bir ustadır (s. 73).

Bunlar ve daha çoğaltılabilecek başka örnekler gösteriyor ki, **Tarih-i Oğuzan ve Türkân**'daki rivayetlere atlı göçebe destanı havasına uymayan, belki Reşideddin'in bile bile eklediği hikâyeler karıştırılmıştır.

Sonuç ve değerlendirme

1. **Oğuz Kağan destanı** ile Türklerin yerleşik medeniyet safhasına geçmeden önce uzun müddet içinde yaşadıkları «atlı göçebe medeniyeti» arasında sıkı bir münasebet vardır. Oğuz Kağan böyle bir toplum içinde yetişmiştir. Böyle bir toplumun «ideal insan tipi»ni temsil eder.

2. Oğuz Kağan'ın hayat ve şahsiyetini, içinde yaşadığı toplumun diğer insanları gibi, avcılık, sürü besleme ve akıncılık teşkil eder. Oğuz Kağan daha çocukken at sürüsü besler, ata biner, avlanır.

3. Hayvanlara galebe çalma Oğuz Kağan'da bir üstünlük duygusu yaratır. O, âletlerine ve kendine güvenen bir insandır. Oğuz Kağan'ın temel şahsiyetini «hâkim olma duygusu» teşkil eder.

4. Oğuz Kağan'ın içinde yaşadığı toplum göçebedir. Göçebeliğin sebebi at sürülerini otlatmaktır. Göçebe tabiatın içinde yaşar. Onun dünyasını, bütün varlığı ile içinde yaşadığı tabiat teşkil eder.

5. At, ok ve hayat karşısında almış oldukları aktif tavır, eski Türkleri yerleşik, ekinci, pasif kavimler üzerine hâkim kılmıştır. Âdeta onların kolay bir av oluşu Türkleri savaşçı ve akıncı yapmıştır. Aldıkları zengin ganimetler Türkleri sürekli olarak akın yapmaya alıştırmıştır.

6. Oğuz Kağan tek başına bir kahraman değildir. Atlı göçebeler, büyük bir kalabalık halinde hareket ederler.

7. Bütün şahsiyetiyle «dışa dönük» bir tip olan Oğuz Kağan'ın hayatı sürekli bir «hareket»ten ibaret olduğu için, ne kendi üzerinde, ne de tabiat üzerinde düşünmüştür. Onun dinî dünyasında, içinde yaşadığı kozmik âlem ile hayvanlar önemli bir yer tutar. Gök tüylü, gök yeleli bir kurt şeklinde görünen ecdat ruhu Oğuz'a yol gösterir.

8. Oğuz'un ihtiras ve ideolojisi bütün dünyayı kendi hâkimiyeti altına almaktır. O kendisine dost olanlarla dost olur.

9. Yetişme tarzı, hayata bakış tarzı, kuvvet ile barışı, efendilik ile dostluğu birleştirmesi, Oğuz'a ve Türk kavmine büyük devletler kurma imkânını vermiştir.

10. Oğuz Kağan'ın hayat karşısında aldığı tavır, basit denilecek kadar sadedir. O karışık ve kapalı şeylerden hoşlanmaz. Oğuz Kağan destanının yapısı ve üslûbu da bu özellikleri taşır.

11. Eski Türklerde sanat, Oğuz'un söylediği şiir ve merasimlerde kullanılan altın ve gümüş tavuk örneklerinde görüldüğü üzere, yaşanılan hayatın bir parçası, sembolik ifadesidir.

12. Destanın kendisinde de terbiye etme, örnek gösterme maksadı vardır.

13. Uygurca Oğuz Kağan destanı estetik bakımdan **Tarih-i Oğuzan ve Türkân**'a nazaran daha üstün bir değer taşır. Bunun sebebi, onda atlı göçebenin mitolojik dünya görüşünün saf bir şekilde ortaya konulmasıdır. Uygurca Oğuz Kağan'da her şey somut olarak ifade edilmiştir. Burada kahramanın hayatı, mitolojik bir anlayışa göre ortaya konulmakla yetinilmiş, fikrî bir izaha tâbi tutulmamıştır. Uygurca Oğuz Kağan, eksikliğine rağmen bir bütündür. **Tarih-i Oğuzan ve Türkân**'da yazar, hâdiseleri aklîleştirmeye çalışır. Aslında mitolojik olanı, zorla tarihleştirme onun şahsiyetini bozmuştur. **Tarih-i Oğuzan ve Türkân** yapı bakımından da karışıktır.

14. Uygurca Oğuz Kağan Destanı estetik bakımdan **Tarih-i Oğuzan ve Türkân**'a üstün olmakla beraber, tahlil edilecek olan Dede Korkut Kitabı ve Manas Destanı'na nazaran çok fakirdir.

Oğuz Kağan destanı, İstanbul 1979, Dergâh yayınları, s. 22-61.

YENİSEY MEZAR TAŞLARI

Oğuz Kağan destanı'nda, atlı göçebe medeniyetinin asli tipi olan Alp tipinin, destana has bir mübalağa ile idealize edilmiş bir örneğini gördük. Bu idealizasyona rağmen, yine de, bu tipin hangi tabiat ve toplum şartları içerisinde vücuda geldiği ve hayat karşısında nasıl bir tavır aldığı apaçık gözükiyordu. Doğuştan itibaren «yiğit olma» ihtirası ile dolu olan bu tip, her şeyden önce, hayvanlarla haşır neşir olmuş bir insandı. Oğuz at sürüleri besleyen, av avlayan ve akınlar yapan bir topluluğun çocuğu idi. Onun vücut yapısından başlayarak, bütün hayatına, dünya görüşüne, ve dinine hâkim olan hayvan unsuru, büyük tabiat, kuvvet ve hâkimiyet ihtirası idi. Onda, belki de pederşahî aile sisteminin yarattığı bir Ödip kompleksi de vardı. Bu kompleks, kendisinde hayvancı ve akıncı toplumun kuvvetli insana değer verme fikrinin yanı sıra, babasının yerine geçme, onun otoritesine sahip olma ihtirasını da besliyordu. Birbirini destekleyen bu âmillerin tesiriyle Oğuz, iradesini, hayvanlar, insanlar ve bütün kâinata hâkim kılmak isteyen dışa dönük, akıncı bir insan tipi haline geliyordu. Geniş bir mekânda gelişen bu kuvvet ve irade, onda, oğullarına dahi vasiyet ve telkin ettiği bir cihangirlik ideali doğurmuştu. Bu hüviyeti dolayısıyla biz, Oğuz Kağan'da Türk tarihini harekete getiren «archetypal» imajlardan birini bulmuştuk.

Fakat Oğuz, destan çerçevesi içinde, etrafındaki bütün insanları silen müstesna bir şahıs olarak görünür. O, başka «ben»leri yok eden mutlak bir «ben»dir. Çevresinde aynı hayat görüşüne sahip bir toplum olmadan, hiç bir kahraman, ne kadar üstün bir kabiliyet ile doğarsa doğsun, bir kitleyi kendi peşinden sürükleyemez. Eski Türk tarihini, Oğuz çapında da olsa, tek başına, büyük ve müstesna insanların aksiyonları ile izah edemeyiz.

Tarihî vesikalara göre Oğuz Kağan'da mübalağalı olarak kendisini gösteren vasıflar, o toplumun bütün fertleri arasında yaygındır. Birbirine bağlı olan, hayvancı ve akıncı toplum, yiğitlik iradesi

ve aktif insan tipini biz, yalnız **Oğuz Kağan destanı**'nda değil, destan mahiyetinde olmayan eserlerde de buluyoruz. Yenisey nehri kıyılarında keşfedilen ve adları tarihe geçmemiş basit insanlara ait olan mezar taşları, bu bakımdan büyük bir değer taşıyor. Hüseyin Namık Orkun'un **Eski Türk yazıtları** aldı eserinin üçüncü cildinde topladığı ve neşrettiği bu mezar taşları ve kitabeleri (1), **Oğuz Kağan destanı**'nda bulmuş olduğumuz hayat görüşünün, insan tipinin ve hayat üslûbunun, nasıl yaygın ve bir medeniyet şekline has olduğunu açıkça ortaya koyuyor.

Bu mezar taşlarında birtakım resimler de vardır. Bu resimler, aynı yaşayış tarzının yalnız edebiyata değil, plastik sanatlara da şekil verdiğini gösterir. **Oğuz Kağan destanı**'na ve bütün göçebe edebiyatına hâkim olan hayvan ve avcı temi bu resimlerde de mühim bir yer işgal ediyor. Aynı resimlerde hayvanlar, tıpkı, göçebe edebiyatında olduğu gibi, hem reel, hem sembolik, yani dinî bir mânâ taşıyor.

Yazıtlara geçmeden önce, eski Türkün günlük yaşayış tarzını ve inancını müşahhas olarak ortaya koyan bu resimlere, kısaca göz atmayı faydalı buluyoruz.

Uybat nehri havalisinde bulunan bir kayaya hakkedilmiş bir resimde, Şaman merasimlerini andıran hareketli bir sahne görüyoruz (s. 9). Burada dikkati çeken en mühim figürlerden biri havada uçarak giden bir süvaridir. Şamanlar at ile göklere yükselirler. Köroğlu'nun atı da havada uçacak şekilde yetiştirilmiştir. Bu figür, atlı göçebe medeniyetinin en mühim hususiyetlerinden birini teşkil eden mekânı aşma temini çok güzel ifade ediyor. Bütün figürlerde olduğu gibi, burada da mekân boş olarak gösterilmiştir. Yerleşik medeniyete ait resimlerde, meselâ Osmanlı minyatürlerinde mekânın dolu olmasına ve işlenmesine mukabil burada, dışın tamamiyle boş olarak gösterilmesi, göçebenin dış dünya ile münasebetini çok iyi belirtir. Hareket dış dünyanın özelliklerini siler. Fakat mekânın boş olarak görülmesinde, sadece hareketin, atın değil, bozkırın da büyük rolü vardır. İnsanın karşısına bir engel olarak çıkan arızalı bölgelerde mekân, kendisini dolu ve nüanslı bir varlık olarak gösterir. Anadolu halk edebiyatında dağın çok başka türlü duygular uyandırdığını okuruz. Yerleşik medeniyetlerde toprak, insanın ayağını, ağacın kökleri gibi tutar. İleride yerleşik medeniyete ait eserlerde, hareketin değil, hareketsizliğin ön plana geçtiğini göreceğiz.

1. İstanbul, 1940 [Zikredilen sahife numaraları da bu esere aittir].

Dördüncü figürde aynı atlı yere iniyor ve bir kazanın iki tarafında göğe doğru yükselen iki insana yaklaşıyor. Karayüs'de bulunan bir resimde de görüldüğü üzere (s. 16) kazan bu dinî merasimde mühim bir rol oynuyor. Üçüncü figürde, kazanın iki yanında duran adamlardan biri yere çökmüştür. Beşinci ve altıncı figürlerde, iki adam, tıpkı dördüncü figürde olduğu gibi, havaya yükseliyor. Bunlardan anlıyoruz ki, kazan da at gibi uçucu bir kuvveti haizdir. Birinci figürde, ayaklarına iki kazan bağlı bir at, üzerinde insan bulunan bir kayağı havada uçuruyor.

Neyi temsil ettiklerini bilmediğimiz bu figürlerde, insanın atıyla geniş ve boş mekânı aşar bir şekilde çizilmiş olması, eski Türk medeniyetinin temeli olan at, hareket ve mekânı aşma esaslarının, dinî planda da mühim bir yer tuttuklarını açıkça gösteriyor.

Karayüs'de bulunan başka bir resimde (s. 15) koşar atlara binmiş ve yaya, ok atan avcılara rastlıyoruz. Ön planda yaban öküzüne benzer bir hayvan koşuyor. Diğer figürlerde olduğu gibi burada da sadece hareketi belirten çizgilere ehemmiyet verilmiş, insanların ve hayvanların başka özellikleri üzerinde durulmamıştır.

Uyuğ-Arhan'da bulunan bir mezar taşında (s. 14) sadece kesik figürler vardır. Karayüs'de bulunan başka bir resimde (s. 195) kaçışan bir at ve geyik sürüsü görüyoruz. Bunlar arasında deve ve kaplana benzeyen başka hayvan figürlerine de rastlıyoruz. Bazı atların üzerinde, yayını germiş, süratle koşan süvariler görülüyor. **Eski Türk yazıtları**'nın dördüncü cildinde de çoğu geyik ve deveden ibaret olan hayvan resimleri vardır (s. 184, 191, 196). Bu geyik figürlerinden bazıları çok stilize edilmiştir (s. 196, 201).

Hareket ifade eden çizgilerden mürekkep olan bu resimlerden birisinde çizgiler o kadar basite irca olunuyor ki, bunlar ilk bakışta göçebe hayvan damgalarını ve harflerini hatırlatıyorlar (s. 124, 196, 209). Bu benzeyiş, eski Türk harflerinin çok stilize edilmiş hayvan resimlerinden doğmuş olabileceği fikrini uyandırıyor.

Varlığın teferruatını silen hareket, aşırı basitleştirme ameliyesi ile eski Türk sanat ve düşüncesini tecritciliğe (soyutlamaya) götürmüş olmalıdır. Biz bu hareket, basitleştirme ve sembolik ifadeyi, varlığı teferruatıyla tasvir etmeyen göçebe hayatına ait edebî eserlerde de görürüz. Yenisey mezar taşlarında konuşan insanlar, duygu ve düşüncelerini çok veciz bir sadelik içinde ifade ederler. Eski Türk atasözleri aynı sadelik ve icazı haizdirler. Bu bakımdan yerleşik medeniyetlerin duygu ve düşünceleri derinleştiren ve geliştiren ifade tarzlarıyla atasözleri arasında tam bir tezat vardır. Yerleşik medeni-

yetler, hayat görüşlerini derinleştirmek ve geliştirmek suretiyle yüksek din, felsefe ve ilme ulaştıkları halde, hayatta sadece harekete ve pratik gayeye ehemmiyet veren göçebe kültürü, tefekkür bakımından atasözleri seviyesinde kalmıştır.

Yenisey mezar taşlarının yazılarında da hayvan unsuru, ad, mal, sembol veya mit olarak mühim bir yer tutuyor. Begre yazıtında şu satırlara rastlıyoruz: «Sekiz ayaklı mal için at sürüsü sarfediverdim, orada doymadım; iyi ruh, fena ruh, azdım.» (s. 72).

«Sekiz ayaklı mal», dinî bir varlığa delalet etmeli. Mezar sahibi onun uğruna «at sürüsü» sarfedivermiş. Sembolik icazlı ifade yüzünden bu hareket ile ne kasdolunduğu anlaşılmıyor.

Aynı kitapta, on beş yaşında Çin hakanına gittiğini bildiren mezar sahibi, «erlik erdemi» için on altın gümüş alarak sarfettiğini ve «ilde güç» kazandığını söyledikten sonra: «Yedi kurt öldürdüm. Barsı yükmeği (?) öldürmedim.» der (s. 73).

Bu kitabede geçen «erlik erdemi» tabirine birçok kitabede rastgelinmektedir. Bunun ne olduğu verilen izahattan anlaşılıyor: Bir insanın «erlik erdemi» ne sahip olması, «il içinde güç kazanması» demektir. Bu da, cömertlik ve kahramanlık suretiyle elde olunur. Kitabe sahibi Çin'e giderek para kazandığını, onu sarfederek de ilde güç sahibi olduğunu belirtiyor. Eski Türkler nazarında kurt kutsal bir hayvandır. Burada öldürülen kurdun hakiki mi, yoksa sembolik bir varlığa mı delalet ettiği anlaşılmıyor. Hakiki veya mecazî de olsa, hayvan öldürmenin mezar taşına kaydolunacak kadar mühim bir mânâ taşıdığı görülüyor.

Kitabelerde tekerrür eden «erlik erdemi» ve «ilde güç kazanma» fikirleri, atlı göçebe psikolojisini anlamak bakımından son derece önemlidir. «Dede Korkut kitabı»nda çok açık olarak görüleceği üzere, hayatı avcılık ve akıncılık ile geçen bu toplumun insanda aradığı en büyük meziyet «erlik erdemi» yani kuvvet ve cesarettir. Bu da, vahşi hayvan veya düşman öldürmek suretiyle isbat olunur. Ancak erlik erdemine sahip olanlar bu toplumda bir değer kazanırlar. Öyle ki, Dede Korkut'da söylendiğine göre, Oğuzlar kuvvetli ve cesur olduğunu isbat etmeden çocuklara ad koymazlar, yani onu sosyal bir varlık telakki etmezlerdi.

Yukarıda bahsolunan kitabe bu noktayı aydınlatması bakımından mühimdir. On beş yaşında bir genç, «ilde güç kazanmak», «erlik erdemi»ni göstermek için, kalkıyor, Çin'e gidiyor, para kazanıyor, geliyor, onu ilinde harcıyor ve on beş kurt öldürüyor. Burada adı sanı bilinmeyen bir göçebe delikanlısı bahis konusudur. Oğuz Kağan

ve diğer Türk kahramanları, işte böyle, hayatı kahramanlık zaviyesinden gören binlerce insan arasından sivrilmiş olanlardır. Onlarda zirve haline gelen kıymet, mensup oldukları bütün toplumda yaygındır.

Birçok kelimeleri eksik olan şu mezar taşında, göçebe hayatının temelini teşkil eden aynı maddi ve manevi temlere rastlıyoruz: «er erdemin kalan eşim; bin erim sizlere, şehirdekilerim sizlere; tayların nalbandı (?) yedi sekiz adamım taşra (gitmek) diledi. Er adım Yula; ben er erdemim... siz benim misafir akrabalarım sizlerim. Eski atlarımı şeytem (?) avda bindiğim altı yüz atım ak attır. saydık (?) sarı altunı... hazine... elsibem (?)» (s. 80).

Avda, altı yüz ak ata binen bu zengin Yula'nın da kim olduğu belli değildir. Etrafındaki kalabalıktan anlaşıldığına göre, o küçük bir aşiretin reisi olmalıdır. Birçok kitabelerde şahıslar, ailelerine ve illerine bağlılıklarını, onlardan ayrıldıklarına üzüldüklerini belirtiyorlar.

Uyuğ - Turan'da bulunan mezar taşında, bir aşiretin reisi, bütün sosyal çevresi ve hayvanları içinde görülüyor: «Kuyda prensesim, yaylada oğlum söyleye, sizlerime söyleye doymadım; ayrıldım. Halkım, arkadaşlarım söyleye; ayrıldım.

Altınlı okluğu belime bağladım. Semavi elime doymadım; sizlerime söyleye.

Ben Üçin Külüğ Tirig'im Semavi ülkemde ben yemliğim(?)» (s. 39).

«Altmış üç yaşımda ayrıldım. Müstefrişe hatun yerimden ayrıldım.

Semavi elimde evlatlık kızım, üveyi (?) oğlum, altı bin atım.

Hanım Tülberi; avam halk, meşhur arkadaşım sizlerim... er; genç adamlar, güveğilerim kız (ve ?) gelinlerim doymadım.» (s. 40).

Burada ilk kelimesi, mütercimin «semavi» diye çevirdiği «Tenri» kelimesiyle tavsif olunuyor. Daha birçok kitabede rastlanan bu tasvif de, «erlik erdemi» gibi göçebe medeniyetinin «anahtar-kelime»lerinden biri telakki edilse yeridir. Zira «erlik erdemi» gibi bu tabir de, bu toplumun temel kıymetlerinden birisini ifade eder ve «erlik erdemi» ile yakından ilgilidir. «Erlik erdemi» ferdi bir kıymet gibi gözükmekle beraber, aslında, sosyal bir değerdir. Daha önce görüldüğü üzere, o, il içinde bir değer kazanmaktır. Fert ili için para kazanıyor ve savaşıyor. Buna göre il, ferdi değerlendiren ve kahramanlığa sevkeden üstün, kutsal bir varlıktır. İl kelimesinin «Tenri» ke-

limesiyle tavsif edilmesi bunu gösterir. «Orhon yazıtları»nda ilini kutsallaştırma duygusunun Göktürkleri nasıl kahramanlığa, hür ve müstakil bir devlet oluşturmaya yönelttiğini çok iyi göreceğiz. Yenisey mezar taşları bu duygunun nasıl yaygın bir duygu olduğunu ortaya koyuyor. Bir mezar taşında, bu duygu, bir şiir mısraı kadar güzel olan şu cümle ile ifade olunmuştur: «Gökteki güneşe, yerdeki elime doyamadım. (Tenrideki künke yerdeki elimke bükmedim» (s. 63, Barlık III yazıtı).

Burada, gök ile yer arasında, hayvanları ve aşireti ile dolaşan göçebenin hayata ne kadar bağlı olduğu kuvvetle hissediliyor. Bütün mezar taşlarında hayata bağlılık duygusu hâkimdir. Hiç birisinde, Budist ve İslâmî devirlerde görülen hayatı kötüleme ve başka bir âlemde mesut olma fikrine rastlamıyoruz.

Bir başka mezar taşında, savaşa doyamayan akıncı-göçebe arkada kalan karısına şunu vasiyet ediyor: «Erlik erdemim için ordu çevir, vur.» (s. 57, Uluğ-kem yazıtı).

Hayvan sürüsü ve yaşadığı hayat göçebeyi pek tabiî olarak kozmik âleme bağlıyordu. Bunun neticesinde de yer ve gök, ay ve güneş onun nazarında kutsal, dinî bir mânâ kazanıyordu. Kelimeleri eksik bir mezar taşında şu satırlara rastlıyoruz: «Öz yerim, kutsal yerim size; öz elim hanım gün ay...» (s. 95).

Bir diğer mezar taşında, gök, tıpkı «Orhon kitabesi»nde olduğu gibi, sesleniyor: «Üstteki gök buyurdu...» s. 145).

Birkaç kitabede mânâsı pek de anlaşılmayan, fakat insanların gökle kendileri arasında dinî münasebetler kurduğunu gösteren şu cümlelere rastlıyoruz: «Güneş, ay azdım.» (s. 71). «Mavi semada güneş, ay azdım.» s. 181).

Bazı mezar taşları, geri kalanlara bir vasiyet, nasihat veya temenniyi ifade ediyorlar. Bunlar da, bu toplumda hangi duygu ve kıymetlerin nesilden nesle devamının arzu olunduğunu göstermesi bakımından dikkate değer. Sosyal kıymetler sadece yaygın olmaları ile değil, aynı zamanda nesilden nesle devam etmeleri ile fertlerin ve toplumların yaşayış tarzlarını tayin eder.

Bu mezar taşlarının ve ileride görülecek Orhon kitabelerinin dikilmelerinden maksat, göçebelerde çok kuvvetli olan neslini devam ettirme sevkitabiîsi ile yakından ilgilidir. Ecdadına tapan göçebe, sonra gelenlerin de kendisini hatırlamalarını ve öğütlerine kulak vermelerini ister.

Bir mezar taşında şu öğüde rastlıyoruz: «Altun turna, genç geyiği çoğalt.» (s. 102).

Başka birisinde şöyle bir hikmet var: «Erdem olursa kavmi kuvvetli olur. Er adım Eren Uluğ. Erdemli batırım ben. Erdemli olsa kavim sarhoş yürümedi...» (s. 104).

Burada Eren Uluğ, kendisini toplumu için bir örnek olarak gösteriyor ve kendi hayatından bir hikmet çıkarıyor: Bir kavmin devamı, fertlerinin faziletli olmasına bağlıdır. Bu hikmet her devir için doğru olmakla beraber, erdemin mahiyeti devirlere göre değişmektedir. Göçebe için erdem, ailesine, aşiretine bağlılık ve kahramanlıktır. Gerçekten de bu toplumu yaşatan kıymetler bunlardır.

Başka bir kitabede bir şahıs, er erdemi için «Altun kır»a girdiğini, Tibet hanına elçi olarak gittiğini ve getirdiğini (ne, kim, belli değil) söylüyor (s. 105).

Birçok mezar taşında görüldüğü üzere, düşman öldürmek en büyük erdem sayılır. Bir insan ne kadar düşman öldürürse o kadar kahraman addedilir ve mezarının etrafına o sayıda taş (balbal) dikilir. Bir mezar taşındaki şahıs; «müdhiş düşmandan otuz adam» (s. 158); bir başkası: «yetmiş er» (s. 96) öldürdüklerini söylüyorlar.

Bir başka mezar taşında, şu üzüntülü satırlara rastlıyoruz: «Hanınız yok oluyor; arkadaş kahramanlığınız şöhretiniz ayıplanır.» (s. 16).

Etrafındaki insanlar dağılmış olan bir bey, tıpkı Orhon kitabelerinde olduğu gibi halka şöyle hitap ediyor: «Avam halkım iltihak edin. Ülke töresini terketmeyin» (s. 181).

Bütün kitabelerde «eş»e üstün bir değer verilmekte, Konçuy (prenses) diye hitap edilmekte ve ondan ayrılmanın acısı zikrolunmaktadır (bk. s. 35, 39, 40, 63, 64, 71, 104, 115, ilh.).

Anneye karşı da büyük bir saygı ve sevgi duyulmaktadır (s. 53, 81). Bir mezar taşında, bir şahıs şöyle söylüyor: «Elime taptım; ele anneme taptım.» (s. 115).

Hüseyin Namık Orkun, burada «tapmak» kelimesini «hizmet etmek» diye çeviriyor. Bu bağlılık duygusu o kadar kuvvetlidir ki, onda pekala dinî bir mânâ da bulmak mümkündür. Yukarda el'in tenri kelimesi ile tavsif olunduğunu gördük. Anne ve babaya da aynı kutsal ve ulvî duygu ile bağlanıldığı muhakkaktır.

Yenisey mezar taşlarında hayvan sürüleri besleyen eski Türk toplumuna mensup insanların hayatlarına hâkim olan bütün duygu ve düşünceler sade, veciz ve kuvvetli bir üslûpla ifade edilmiştir. «Oğuz Kağan destanı» ile bundan sonra göreceğimiz «Orhon kitabeleri»ne nazaran, burada eksik olan şey, geniş mekâna hâkim olma ve devlet kurma fikridir. Bunun sebebi iki şekilde izah olunabilir:

1. Burada bahis konusu olan şahıslar büyük kahramanlar deduykusu hâkimdir. Fakat bu kahramanlık kendi küçük çevrelerine inhisar eder.

2. Bu mezar taşlarının sahipleri, dağınık olarak yaşayan küçük göçebe veya yarı göçebe toplumlara mensupturlar. Sık sık tekerrür eden ve kadınların oturduğu yer mânâsına geldiği anlaşılan kuy kelimesi, onların büyük bir devlete tâbi olsalar bile, oldukça dağınık bir hayat sürdükleri fikrini kuvvetlendiriyor. Yer, gök, güneş ve ay gibi geniş tabiat ve kozmik âlem ile münasebeti gösteren kelimelere mukabil, muayyen bir yerin adını bildiren az sayıda kelimeye de rastlanılmaktadır. Kanaatimize göre bu, burada bahis konusu olan insanların, yarı yerleşik olsalar bile, belli, muayyen bir mekâna iyice bağlı olmadıklarını gösterir. Göçebeler için tabiat hayvanlardan, yaylak ve kışlaklardan ibarettir. Bunlar ise zamanla değişir. Belli ve muayyen bir mekâna bağlılık duygusunun yokluğu yanında, topluma, iline, aileye ve hayvanlara bağlılık son derece kuvvetlidir. Köy ve şehir medeniyetlerinde, parçalanarak ve işlenerek mülk haline gelen dış mekânın, tarla, bina ve eşyanın göçebelere has âdeta fizyolojik denilebilecek sosyal münasebetleri çözdüğünü ve yeni münasebet şekilleri doğurduğunu göreceğiz.

Hareket, nr, 2, Nisan 1979, s. 43-48

GÖKTÜRK YAZITLARI

Kuzey Moğolistan'ın doğusuna düşen Orhun nehri civarında, sekizinci yüzyılın ilk yarısında dikilmiş olan üç yazılı taş (1) Türk kültür tarihinde mühim bir yer tutar. Çinlilerin Tu-Kiüe adını verdikleri Göktürklerin elli yıl Çin esareti altında kaldıktan sonra 681 de Ilteriş Kağan'ın başkanlığında yeniden nasıl istiklâl kazanarak büyük bir devlet kurmağa muvaffak olduklarını anlatan bu yazılı taşlardan birisi, bu istiklâl savaşında mühim bir rol oynayan büyük kumandan Tonyukuk'a, ikincisi 731 yılında ölen Göktürk hakanı Kül Tigin'e, üçüncüsü ise 734 te vefat eden Bilge Kağan'a aittir. Tonyukuk'a ait taşın 725 yılında dikildiği tahmin edilmektedir (2).

Bu yazılı taşlar da, Yenisey mezar taşları gibi, bir ölünün hâtırasını gelecek nesillere nakletmek için dikilmişlerdir. Yalnız bu taşlarda bahis konusu olan şahıslar, devlet kurucu büyük kahramanlardır.

Dikiliş maksatları, ihtiva etmiş oldukları geniş ve tafsilatlı bilgi ve ton bakımından, onlar, basit birer mezar taşı olmaktan ziyade, bir devletin hâtırasını ebedileştiren tarihî abide hüviyeti taşırlar. Türk Bilge Kağan, daha ilk satırlardan itibaren, geniş bir kitleye, Türk milleti için çok mühim hakikatleri bildirmek maksadıyla şöyle seslenir:

«Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı bu zamanda oturdum. Sözümü tamamiyle işit. Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki şadpıt beyleri, kuzeydeki tarkat, buyruk beyleri, Otuz Tatar... Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adam akıllı dinle:» (3).

Hitap eden şahsın otoritesi, hitap edilen kitlenin genişliği ve hitap ediş şekli bakımından, sadece bu satırlar bile, bu abidelerin Ye-

1. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk yazıtları*, c. I, İstanbul 1936.
2. *a.e.*, s. 99.
3. Muharrem Ergin *Orhun âbideleri*, İstanbul 1970, s. 1.

nisey mezar taşlarından farklı bir mânâ ve mahiyet taşıdığını göstermeğe kâfidir. Burada bir devlet, bir millet ve onun mukadderatı bahis konusudur.

Yukardaki satırlardan sonra Bilge Kağan, yapmış olduğu seferleri, Türk milletini götürdüğü yerleri anlatmakta ve şimdi neden Ötüken ormanında oturduğunu izah etmektedir:

«Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tâbidir. Bunca milleti hep düzene soktum. O şimdi kötü değildir. Türk kağanı Ötüken ormanında olursa ilde sıkıntı yoktur.

Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevkettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersine kadar ordu sevkettim. Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevkettim. Kuzeyde Yir Bayırku yerine kadar ordu sevkettim. Bunca yere kadar yürüttüm. Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş.» (4).

Bir kahramanın yapmış olduğu savaşlarla geniş bir mekâna ve insan kitlesine hâkim olduğunu anlatan bu satırlar, bize Oğuz Kağan'ı hatırlatıyor: yalnız burada bahis konusu olan kahraman, efsanevî bir tip değil, tarihî bir şahsiyet; hâkim olduğu yerler de müphem destan mekânı değil, belli ve muayyen yerlerdir. Şahsın ve mekânın belirli oluşu, bu satırları destanî olmaktan çıkararak tarihî yapmaktadır. Fakat kudret iradesi ve geniş bir mekâna hâkim olma fikri bakımından, Oğuz Kağan ile Bilge Kağan arasında hiç bir fark yoktur. Bu benzeyiş, bize destan ile tarihin hemen hemen aynı davranış tarzının ve hayat görüşünün ifadesi olduğunu gösterir.

Göktürk yazıtları, «Tarihi yaratan kavimler, kavimleri hareket ettiren ise muayyen tarzda yaşama iradeleri, yani kültürleridir.» tezini savunan Alman mütefekkiri Erich Rothacker'in görüşünü teyit eden güzel örneklerden biridir (5).

Burada biz «Oğuz Kağan destanı» ile Yenisey mezar taşlarında ifade olunan hayat görüşünün ve onun temsilcisi olan insan tipinin, tarihe nasıl şekil verdiğini çok açık olarak görürüz. Göktürk devletini kuran kahramanlar, atlı-göçebe medeniyetinin geliştirdiği temel

4. *a.e.*, s. 1-2.
5. Erich Rothacker, bizim bu kitapta çok istifade etmiş olduğumuz bu görüşü 1951 yılında İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde verdiği beş konferansta anlatmıştır. Bu konferanslar *Tarihte gelişme ve krizler* adı altında basılmıştır: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi konferansları 649, İstanbul 1955.

kıymetlere göre hareket ederler ve bir töre haline gelmiş olan bu kıymetlere uygun yaşamak için isyan bayrağını açarlar, savaşırlar. Çin esareti, yarattığı tezat ile, onlarda, öteden beri mevcut olan ve yarı gayrişuurî halde yaşayan duyguları daha da keskinleştirmiş ve şuurlu hale getirmiştir. Kendilerine tamamiyle yabancı bir medeniyet şekliyle karşılaşmanın doğurduğu müsbet ve menfi tesir, «Orhun yazıtları»nda mühim bir yer tutar.

Akınlar, siyasî ve ticarî münasebetler dolayısıyla Çinlilerle yakından temas eden bazı Türk beyleri, bu yerleşik ve yüksek medeniyetin şaşaasına kapılarak, kendi adlarını bırakıp Çin adları alacak kadar millî örf ve âdetten uzaklaşmışlar, hanlarının ve milletlerinin aleyhine dönmüşlerdir. Bizzat Çinliler, kendileri için çok zararlı buldukları Türklerdeki akıncı ruhu çürütmek ve sosyal birlik duygusunu bozmak maksadıyla kurnazca usuller tatbik etmişlerdir. Bu usullerden birisi, altın, gümüş, darı ve ipek gibi şeyler vererek beyleri ve halkı maddî vasıtalarla kandırmak, ikincisi ise, Budizmi yayarak eski Türk dinini, örf ve âdetini ortadan kaldırmaktır. Yazıtlarda Çin'in bu maddî ve manevî ifsad faaliyeti çok açık olarak belirtilmiştir. Bilge Kağan şöyle diyor:

«Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor.

Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırıp, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti öleceksin!» (6).

Çinliler daha ziyade, kitlelere hâkim olan beyleri aldatmağa çalışıyorlar. Çünkü bir kere onları elde edince, kendilerine tâbi olan halkı kolayca esir edeceklerini sanıyorlar. Fakat eski din, örf ve âdetlerine bağlı olan Türk halkı ve millî ruha sahip birkaç bin kişi, Çin boyunduruğu altına girmiş olmalarına rağmen, mukavemet ediyorlar; onların bu töreye bağlılık duyguları sayesinde, yeniden hürriyet ve istiklâle kavuşuyorlar. Kitabelerde, kendilerini Çin tesirine kaptıran beylerin ihaneti ile halkın duyguları arasındaki tezat çok güzel belirtilmiştir:

«Türk beyler Türk adını bıraktı. Çinli beyler Çin adını tutup,

6. *Orhun âbideleri*, İst. 1970, s. 2.

Çin kağanına itaat etmiş. Elli yıl işi gücü vermiş. Doğuda gün doğusunda Bölki Kağan'a kadar ordu sevkedivermiş. Çin kağanına ilini, töresini alıvermiş.

Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani. Kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi gücü veriyorum der imiş. Öyle diyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediğinden yine teslim olmuş.

Bunca işi gücü verdiğini düşünmeden, Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım der imiş, Yok olmaya gidiyormuş.

Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağan'ı, annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak. Babam kağan on yedi erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki, inmiş, toplanmış yetmiş er olmuş. Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya batıya asker sevkedip toplamış yığmış. Hepsi yedi yüz er olmuş.

Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş. Tölis, Tarduş milletini orda tanzim etmiş. Yabguyu, şadı orda vermiş.

Güneyde Çin milleti düşman imiş. Kuzeyde Baz Kağan Dokuz Oğuz kavmi düşman imiş, Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı hep düşman imiş. Babam kağan bunca..... Kırk yedi defa ordu sevketmiş, yirmi savaş yapmış. Tanrı lûtfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, düşmanı tâbi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş. Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş.» (7).

Bu son parça hakanlarla halk arasındaki münasebeti göstermesi bakımından dikkate şayandır. Çinlilere karşı nefret hisseden halk, üzülüyor, isyan ediyor, fakat başında kendisini yürütecek ve tanzim edecek bir başkan olmadığı için, tekrar Çin hükümdarına boyun eğiyor. Halkın bu duygusunu kendi içinde hisseden İlteriş Kağan ile İlbilge Hatun, hareketin başına geçince, etraflarında birdenbire çığ gibi büyüyen bir kitle buluyorlar. Bu sayede Türklük yeniden istiklâle kavuşuyor; büyük bir devlet haline geliyor. Kağanlarla halkı

7. *a.e.*, s. 5-7.

birleştiren hâkim duygu, Gök Tanrı ve Türk töresine bağlılık hisleridir.

Kitabelerde bu tarihî tecrübeden çıkarılan bir ders vardır: Hakan, Çin tesiriyle baştan çıkan Türk beylerine ve halkına acı tecrübeler sonunda varmış olduğu hakikati şöyle açıklar:

«Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti? Türk milleti, vazgeç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslemiş olan bilgili kağanınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hâle soktun.

Silâhlı nereden gelip dağıtarak gönderdi? Mızraklı nereden gelerek sürüp gönderdi. Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin. Doğuya giden, gittin. Batıya giden gittin. Gittiğin yerde hayrın şu olmalı: Kanın su gibi koştu, kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evlâdın kul oldu, hanımlık kız evlâdın cariye oldu.» (8).

«Göktürk yazıtları»nda, Çin medeniyetinin fâsid tesirleri karşısında dağılmağa ve yok olmağa yüz tutan göçebe Türk toplumunun, yine kendi esaslarına göre, yeniden tanzimi fikri vardır. Yalnız, muayyen bir yere, Ötüken ormanına yerleşerek, buradan devleti idare etme düşüncesi, Türk tarihi bakımından son derece ehemmiyetli, yeni bir fikirdir. Çünkü bu, göçebelikten yerleşik medeniyet nizamına geçmenin bir başlangıcıdır.

Sosyal yapısı itibariyle hayvancı ve akıncı olan bir toplum, Göktürk hakanlarının düşündükleri şekilde, aynı yaşayış tarzını, hayat görüşünü, örf ve âdetini muhafaza ederek yerleşik ve sürekli bir devlet kurabilir mi? Göktürk hakanları bunun mümkün olduğuna inanmaktadırlar.

Çin'e giden Türklerin orada mahvolduklarını söyleyen Bilge Kağan şöyle diyor:

«O yere doğru gidersen, Türk milleti, öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiç sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.» (9).

Fakat tarih, Bilge Kağan'ın bu görüşünü yalanlamış, kendisinden sonra Göktürk devleti yeniden sarsılmış, Çinlilerin teşvik ettiği ve desteklediği diğer Türk boyları, Basmiller, Karluklar ve Uygurlar tarafından yokedilmiştir. (10).

---

8. *a.e.*, s. 8, 9.
9. *a.e.*, s. 2.
10. *Eski Türk yazıtları*, cilt 4, s. 13.

Göktürk devletinin yıkılışında, Çin müdahalesi kadar, yerleşik ve sürekli bir devlet kurmaya müsait olmayan göçebe medeniyetinin de büyük tesiri vardır. Aşiret birliği ve maddî kuvvet esaslarına dayanan göçebe Türk devletlerinden hiç birisi sürekli olamamış, üstelik birbirlerini yoketmişlerdir. Eski Türkler, İslâmlıktan sonra olduğu gibi, aşiret birliğini aşan büyük ve devamlı bir devlet kuracak ve yaşatacak bir toplum anlayışına, bir hayat görüşüne sahip değildiler. «Göktürk yazıtları»nda geçen Türk kelimesi bizi aldatmamalıdır. Bu kelime, bugün anlaşılan mânâda, geniş bir kavmî birliği değil, tıpkı Oğuzlar, Uygurlar, Karluklar, Peçenekler gibi, müstakil aşiretler halinde yaşayan etnik bir zümreyi ve onun hâkim sınıfını ifade eder. Hayvan sürüleri ile oradan oraya dolaşan, çapulculuk ve akıncılık ile geçinen muhtelif Türk boyları arasında aşiret hududunu aşan bir birlik, ancak, onlardan birisinin ötekilere hâkimiyeti sayesinde mümkün oluyordu. Fakat bu birliğe dahil olan aşiretlerden her birisi, daima isyana ve diğerlerine tecavüz etmeğe hazırdı. Yenisey mezar taşlarında görüldüğü gibi, her İl kendisini kutsal tanıyor ve onun için ölmeği en büyük şeref sayıyordu. Göktürk devletini kuran hakanlar da, kutsal bildikleri kendi illerini hür ve müstakil kılmak, yabancı kavimlerle birlikte, diğer Türk kavimlerini de idareleri altına almak için savaşmışlardı. Kitabelerde Kırgızlara karşı tam yirmi beş kere sefer edildiği (11), yazılıdır. Bilge Kağan, ili namına yapmış olduğu kahramanlıkları anlatırken şöyle der:

«Milleti besliyeyim diye kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru, güneyde Çin'e doğru on iki defa büyük ordu sevkettim,..... savaştım.» (12).

Burada Oğuzlar, Kıtay, Tatabı ve Çin kavimleri gibi yabancı bir kavim telakki edilmiştir. Kitabelerde «dizlilere diz çöktürülen, başlılara baş eğdirilen» kavimler arasında, Kırgızlar ve Oğuzlardan başka diğer Türk boyları da vardır.

Bunlar açıkça gösteriyor ki, Göktürk kitabelerine hâkim olan sosyal duygu, bugün anlaşılan mânâda Türklük duygusu değil, İl'ini üstün ve hâkim kılmadan ibaret bir boyculuk duygusudur.

Yukarıda da söylemiş olduğumuz gibi, illerden birinin hâkimiyetine dayanan bu birliğe dahil bütün iller ve onların beyleri de aynı duyguya sahiptiler ve birlikten ayrılmak için fırsat kolluyorlardı. Kaldı ki, bu birliğin dışında kalmış, Uygurlar ve Kırgızlar gibi, aynı

11. *Eski Türk yazıtları*, cilt I, s. 37.
12. *Orhun âbideleri*, İst. 1970, s. 9, 10.

hâkimiyet ihtirasıyla yanan başka Türk boyları vardı. Sosyal yapısı böyle olan bir devletin uzun zaman yaşamasına imkân yoktu. Kitabelerde acı ile belirtildiği gibi, bizzat idare eden zümrede dahi bir istikrar yoktu. Oğullar, kardeşler ve amcalar arasındaki mücadeleler, Bilge Kağan öldükten sonra da devam etti. Çinliler ve diğer Türk boyları bunlardan faydalanarak, o kadar mücadele ile kurulmuş olan Göktürk devletine nihayet verdiler (13). Göktürk devletinin kurulmasında âmil olan aynı sebepler — İline bağlılık, onu hâkim kılmak için kahramanlık — onun yıkılmasını da hazırlıyor. Sürekli bir devlet kurulabilmesi için, bu duyguları doğuran sosyal yapının ve hayatın değişmesi lâzımdı. Her şeyden önce, avcılık, hayvancılıkla çok yakından ilgili insan tipinin değişmesi zarurî idi. Zira hayatın mânâsını kuvvetli olmada gören vatandaşlardan ibaret bir toplumun sulh ve sükun içinde yaşamasına imkân yoktur. Sürekli bir devlet nizamı, başka türlü meziyetleri haiz olan insan tipini gerektirir. Göçebe cemiyetinin yetiştirdiği «sert» insan tipine mukabil, buna «yumuşak» insan tipi adını verebiliriz. Ekincilik ve zenaatçılığa dayanan Çin böyle bir insan tipi vücuda getirmişti. Başarısı da bundan ileri geliyordu. «Göktürk yazıtları»nda «tatlı sözlü ve mülâyim huylu» diye tavsif edilen Çinli, düşmanına galebe için «kuvvet»ine değil, para, eşya ve zekâsına güveniyordu. Eski Çin hakimleri «yumuşak» tipli insanı yüceltirler:

«Bükülene hiç bir şey olmaz; eğilen yine doğrulur. Su insanların küçümsedikleri yerde bulunur, onun için Tau'ya yakındır. Dünyada su kadar yumuşak, su kadar zayıf hiç bir şey yoktur. Ama sert olana, kuvvetli olana saldıran hiç bir şey (tesir bakımından) onu geçemez. Suda, yerini başka bir şeyin tutabileceği hiç bir şey yoktur. Zayıf kuvvetliyi, yumuşak serti alteder.» (14).

Hayvanı örnek alan, kurdu rehber edinen, kuvvete en büyük değeri veren alp tipi, bunun tam zıddı idi. O, bin bir kurnazlık düşünen, âlet ve vasıtalar icat eden zekâsına göre değil, kendisini ölüme atan kuvvet ve kudret ihtirasına göre hareket ediyordu. Ekinciliğin terbiyesini almadığı için sabırlı ve uzak görüşlü, zenaatkâr olmadığı için de ince zekâlı ve hesaplı değildi. Binmiş olduğu at, avladığı hayvan, kullandığı, ok ve yay, onda sadece bir kabiliyeti ve ihtirası geliştirmişti: Avcılık, savaşçılık ve hâkimiyet ihtirası.

«Göktürk kitabeleri»nde savaşlar ve sosyal endişeler ön planda

13. *Eski Türk yazıtları,* cilt I, s. 12-13.
14. Erich Rothacker, *Tarihte gelişme ve krizler,* s. 56.

geldiğinden, bu toplumun alt yapısını teşkil eden ve onu hareket ettiren esaslı âmil, hayvan unsuru pek gözükmez. Fakat dikkat edilirse bazı cümlelerde o yine vardır ve alp tipinin davranışını izah eder. Savaşlar tasvir olunurken kahramanlar kadar atlarına da ehemmiyet verilmesi, «Oğuz Kağan destanı»nda olduğu gibi, burada da insan ile hayvanın birbirinden ayrılmaz iki varlık olarak tasavvur edildiğini gösterir:

«Yirmi bir yaşında iken, Çaça generale karşı savaştık. En önce Tadıgın, Çorun boz atına binip hücum etti. O at orda öldü. İkinci olarak İşbara Yamtarın boz atına binip hücum etti. O at orda öldü. Üçüncü olarak Yigen Silig beyin giyimli doru atına binip hücum etti. O at orda öldü. Zırhından, kaftanından yüzden fazla ok vurdular,...» (15).

Keza:

«Kül Tigin, Bayırkunun ak aygırına binip atılarak hücum etti. Bır eri ok ile vurdu, iki eri kovalayıp takip ederek mızrakladı. O hücum ettiğinde Bayırkunun ak aygırını, uyluğunu kırarak, vurdular.» (16).

Bir devlet ve milletin, Gök Tanrı'nın, törenin, mazi ve istikbali bahis konusu olduğu tarihî bir hitabede, atlardan bu kadar teferruatlı söz edilmesi, göçebe medeniyetine has düşüncenin hayvanlarla ne kadar haşır ve neşir olduğunu, müşahhas teferruatın içine dalarak, bütüne yükselmediğini gösterir.

Kül Tigin kitabesinin Çince kısmında, bambaşka bir düşünüş tarzı, bambaşka bir üslûp ve ifade vardır. Burada kâinatı ve insanı bir bütün olarak kavrayan ve onda bir nizam bulan Çinli tefekkür, daha ilk satırlardan itibaren kendisini hissettiriyor:

«Şu geniş göklerin kaplamadığı ve sıyanet etmediği hiç bir şey yoktur. Gök ve insan hem-ahenk olduklarından bütün kâinat bir kül teşkil eder; bu küllün esası ulvi ve süflî olarak iki uzva ayrıldığı gibi, insanlar da bu sebepten ileri gelen prenslere veya hükümdarlara ayrılırlar (veya biz onları böylece kendilerine mahsus mevkilerde buluruz). Filhakika bu ileri gelen prensler yukarda zikrolunan iki uzvun irsen intikal etmiş olan neticeleridir.» (17).

«Göktürk kitabeleri»nde de, gök ile insan arasında bir münase-

15. *Orhun âbideleri*, İst. 1970, s. 10, 11.
16. *a.e.*, s. 11.
17. *Eski Türk yazıtları*, cilt I, s. 81.

bet kurulur. Fakat bu münasebet, burada görüldüğü gibi, bir nizam fikrini ihtiva etmekten ziyade, kağanların hâkimiyet iradelerini dayadıkları kutsal bir otorite kaynağı şeklindedir. Profesör D. W. Eberhard'a göre, Çinliler gök dinini Türklerden almışlardır. Çin'e hâkim olan Türk hükümdarları bu dini oraya sokmuşlardır (18). Fakat Çin hakimleri bu fikri işlemişler, kendilerine has unsurlarla birleştirerek, çok ince ve kompleks bir sistem haline getirmişlerdir. Göçebe Türklerde ise, dinî düşünce mitik bir merhalede kalmış, yüksek tefekkür seviyesine ulaşamamıştır. O savaşlarla dolu hayat içerisinde derin düşüncenin gelişebilmesine imkân yoktu.

Tonyukuk kitabesinde göçebeye has düşünce tarzı daha kuvvetli olarak gözükür. Başlangıçta neticesiz gibi görünen istiklâl hareketi karşısında tecrübeli Tonyukuk şöyle muhakeme yürütüyor:

«Düşündüm: (insan) zaif boğalarla, semiz boğaları uzaktan bilmek istese, semiz boğa, zayıf boğa diye bilemez imiş diyerek böylece düşündüm.»

Hayvanlar âleminden alınan benzetmelerle yapılmış muhakeme tarzına bütün göçebe metinlerinde rastlıyoruz. Hayvanlar göçebenin sadece maddî değil, manevî hayatına da şekil verirler.

Yine Tonyukuk, hayatlarının mesut bir anını şöyle tasvir ediyor:

«Çogay'ın kuzey yamaçları ile Kara Kum'da oturuyorduk. Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk. Milletin boğazı tok idi. Düşmanımız etrafta ocak gibi idi, biz ateş idik» (20). Bu esnada bir haberci gelerek, Çin'e kuvvetli ve hakim bir hükümdarın hâkim olduğunu haber veriyor. Çin'de doğan ve Çinlileri yakından bilen Tonyukuk, endişeye düşüyor. Gece uyuyacağı, gündüz oturacağı gelmiyor. Ve hakanına düşüncesini arzediyor:

«Çin, Oğuz, Kıtay bu üçü birleşirse kalakalacağız. Kendi içi dıştan tutulmuş gibiyiz. Yufka olanın delinmesi kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş. Doğuda Kıtay'dan, güneyde Çin'den, batıda batılılardan, kuzeyde Oğuz'dan iki üç bin askerimiz, geleceğimiz var mı acaba? Böyle arzettim.» (21).

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere, Tonyukuk, ilerisini gören ve düşünen bir insandır. Düşünceleri ile o Göktürk devletinin teşekkülünde mühim bir rol oynamıştır.

---

18. D. W. Eberhard, *Çin tarihi*, Ankara 1947.
19. *Eski Türk yazıtları*, cilt I, s. 101-102.
20. *Orhun âbideleri*, s. 37.
21. *a.e.*, s. 38.

Tonyukuk'un sadece bir kahraman değil, aynı zamanda, düşünen bir insan olmasında, belki de, Çin'de doğup büyümesinin tesiri vardır. Fakat o, yine de esas itibariyle göçebe hüviyetini muhafaza etmiştir. Diğer Türk beyleri gibi Çin tesiri altında kaldığı anlaşılan Bilge Kağan memleket dahilinde Buda mabedleri inşa ettirmek istemiş, fakat Tonyukuk buna itiraz etmiştir.

«Tonyukuk Türklerin cedlerinden gördükleri ulusal hayatı takip etmesini muvafık görüyor, onları bu hayattan uzaklaştırmanın Türk seciyesini bozacağını ileri sürüyordu. Nihayet Bilge Kağan da bu noktayı kabul etmişti.» (22). Hür, müstakil ve sürekli bir devlet kurmak isteyen Göktürkler'in, o sıralarda büyük bir medeniyet buhranı geçirdikleri muhakkaktır. Tonyukuk'un Türkler arasında Budizmin yayılmasına mâni olması dikkate değer bir husustur. Daha önce Budizm ve Çin medeniyetini kabul eden birçok Türk boyları, milliyetlerini tamamiyle kaybetmişlerdi (23). Kitabelerde de belirtildiği üzere, yüksek tabakanın Çin medeniyetini benimsemesi, Göktürk devletinin çöküşü üzerinde rol oynamıştı. Böyle bir durumda, eski geleneklere sımsıkı sarılmaktan başka çare var mıydı? Çin örneğine göre yerleşik bir medeniyet nizamını kabul etmek ve millî varlığı korumak mümkün müydü? Türk tarihinin daha sonraki gelişmeleri bunun mümkün olduğunu göstermiştir. İlkin Uygurlar, Budizmi ve Çin medeniyetini benimsemek suretiyle, millî varlıklarını tamamiyle kaybetmeden, yerleşik medeniyete geçmeğe muvaffak oldular. Daha sonra Karluklar ve Oğuzlar, Fars ve İslâm medeniyetinden faydalanarak, yerleşik devletler kurdular. Fakat Türk tarihinde en sürekli devleti, Anadolu Türkleri kurmağa muvaffak olmuşlardır. Bunun nasıl gerçekleştiğini ilerde göreceğiz. Burada şunu söyliyelim ki, Türklerin bu merhaleye ulaşmaları için yüzyıllar boyunca çok acı tecrübeler geçirmeleri ve yerleşik medeniyet nizamını benimsemek için büyük emekler harcamaları icap etmiştir. Büyük Türk kitlesi, Göktürklerden yüzyıllarca sonra da hayvancı göçebe medeniyetini unutmamıştır. Bu maceranın başka safhalarını ve örneklerini göreceğiz.

Hareket, nr. 3, Mayıs 1979, s. 35-40.

22. *Eski Türk yazıtları*, c. I, s. 11.
23. *a.e.*, s. 10.

DEDE KORKUT KİTABI

«Bir gün Ulaş oğlı, tülü kuşun yavrısı, beze miskin umudı, Amıt suyunun aslanı, Karaçuğun kaplanı, konur atun iyesi, Han Uruz'un ağası, Bayındır Hatun güyegüsü, Kalın Oğuzun devleti, kalmış yiğit arhası Salur Kazan yirinden turmış idi. Toksan başlu ban ivlerin kara yirün üzerine dikdürmiş idi. Toksan yirde ala kalı ipek döşemiş idi. Seksen yirde badyalar kurılmış idi. Altun ayak surahiler düzilmiş idi. Tokuz kara gözlü, hub yüzlü, saçı ardına örilü, göksi kızıl düğmelü, elleri bileginden kınalu, parmakları nigarlu, mahbub kâfir kızları kalın Oğuz biglerine sağlar sürüp içerler idi. İçüp içüp Ulaş oğlı Salur Kazanun alnına şarabun itisi çıkdı. Kaba dizi üzerine çökdi ayıtdı: Ünüm anlan bigler sözüm dinlen bigler, yata yata yanumuz ağrıdı, tura tura bilümüz kurıdı, yorıyalum a bigler, av avlayalum kuş kuşlayalum sığın geyik yıkalum, kayıdalum otağumuza düşelüm, yiyelüm içelüm hoş kiçelüm. Kıyan Selçük oğlı Delü Tundar aydur: Beli Han Kazan maslahatdur. Kara göne oğlı Kara Budağ aydur: Ağam Kazan maslahatdur. Anlar eyle digeç at ağızlu Aruz Koca iki dizinün üstine çökdi, aydur: Ağam Kazan sası dinlü Gürcistan ağzında otururs ın, ordun üstine kimi korsın? Kazan aydur: Üç yüz yiğit ilen oglum Uruz menüm ivüm üstine tursun didi. Konur atın çekdürdi, butun bindi. Tepel kaşga aygırına Tundar bindi. Gök bidevisin tutdurdu, Kazan Bigün karındaşı Kara Göne bindi. Ağ bidevisin çekdürdi Bayındır Hanun yağısın basan Şir Şemseddin bindi. Parasarun Bayburd Hisarından parlayup uçan Beyrek boz aygırına bindi. Konur atlu Kazana keşiş diyen Big Yigenek torı aygırına bindi. Saya varsam dükense olmaz....) (s. 95-96).

Jeolojide bir arazi tabakasını, tıpta bir dokuyu incelemek için nasıl bir kesit yapılırsa, edebî bir eseri tanımak için de bir sahifeyi tahlil etmek bazen onun hakkında insana en canlı fikirleri verir.

Yukarıki parça, Anadolu'da XV. yüzyılın ortalarında veya ikinci

yarısında yazıya geçirildiği söylenen (1) **Dede Korkut kitabı**'ndan alınmıştır.

Burada sabahleyin kalkarak otağını kuran, arkadaşları ile beraber eğlenen ve ava giden Oğuz beyinin kendi hayat çevresi içerisinde, yağlı boya bir tabloda olduğu kadar renkli ve müşahhas bir tasvirini görüyoruz.

Atlı göçebe medeniyetini terkip eden unsurlar burada çok güzel bir araya getirilmiştir. Başta, daha sonra tanıtılacak olan toplumun hâkim şahsiyeti Salur Kazan göz önünde canlandırılıyor. Özene bezene yapılan bu tasvirde dikkatimizi çeken noktalardan birisi, tıpkı Oğuz Kağan'ın vücut tasvirinde olduğu gibi, Kazan'ın da kuvvetli hayvanlara benzetilmiş olmasıdır: «Amıt suyunun aslanı, Karaçuğun kaplanı,». «Tülü kuşun yavrısı» tabirinde «yavrı» kelimesi, sevgi için kullanılmış olsa bile, benzetme yine de hayvanlar âleminden alınmıştır. «Tülü kuş» sözü belki de kartal cinsinden kuvvetli bir kuşa delâlet eder. Kazan'ın, «konur atın iyesi» diye at ile tavsifi de dikkate şayandır. «Kalın Oğuzun devleti, kalmış yiğit arhası» tavsifleri onun bu toplum için taşıdığı değeri ifade eder. Kuvvetli bir şahsiyet olan Kazan, bu toplumun direğidir. Diğer tavsifler, Kazan'ın tıpkı kendisi gibi yiğit olan akrabaları ile münasebetini gösteriyor. Kazan bir yiğitler ailesine mensuptur. Fakat o müstesna bir insan da değildir. Etrafında kendisi gibi yiğit daha nice kahramanlar vardır. Biraz aşağıda onlardan bazıları kısaca tanıtılıyor. Kıyan Selçük oğlı Delü Tundar, Kara Göne oğlı Kara Budağ, at ağızlu Aruz Koca, Kazan Bigün karındaşı Kara Göne, Bayındır Hanun yağısın basan Şir Şemseddin, Parasarun Bayburd Hisarından parlayup uçan Beyrek, Konur atlu Kazana keşiş diyen Big Yigenek... Kazan bütün fertleri yiğit olan bir toplumun adamıdır. Hikâyeci bunlardan birkaçının adını verdikten sonra «saya varsam dükense olmaz» diyerek sözü kısa kesiyor ve hepsini birden «Kalın Oğuz bigleri» diye tavsif ediyor. Fakat onları, hikâyenin sonuna doğru, Kazan'ın imdadına koşarlarken, bir kere daha gözlerimizin önünden geçirmekten zevk duyuyor. Kazan'ın mensup olduğu toplumu teşkil eden insanlar hakkında müşahhas bir fikir veren bu tasviri de buraya alıyoruz:

«Bu mahalda kalın Oğuz bigleri yetdi. Hanum görelüm kimler yetdi: Kara Dere ağzında kadir viren, kara buğa derisinden bişiğinün yapuğı olan, acığı tutanda kara taşı kül eyleyen, bıyığın ense-

1. Dr. Muharrem Ergin, *Dede Korkut kitabı*, Ankara 1958, (Yazıda zikredilen metinler bu neşirden alınmıştır.)

sinde yidi yirde düğen, erenler evreni, Kazan Bigün kartaşı Kara Göne çapar yetdi. Çal kılıcun kardaş Kazan yetdüm didi. Bunun ardınça görelüm kimler yetdi: Demür Kapu Dervendindeki demür kapuyı depüp alan, altmış tutam ala gönderinün uçında er böğürden Kıyan Selçük Oğlu Delü Tundar çapar yetdi. Çal kılıcun ağam Kazan yetdüm didi. Bunun ardınça Hanum görelüm kimler yetdi. Hemid ilen Merdin Kal'asın depüp yıkan, demür yaylu Kapçak Melike kan kusduran, gelüben Kazan'un kızın erlik ile alan, Oğuz'un ak sakallu kocaları görende ol yiğidi tahsinleyen, al mahmuzı şalvarlu, atı bahri hotazlu Kara Göne oğlı Kara Budak çapar yetdi. Çal kılıcun ağam Kazan yetdüm didi. Bunun ardınça görelüm Hanum kimler yetdi: Destursuzca Bayındır Hanun yağısın basan, altmış bin kâfire kan kusduran, ağ boz atınun yilisi üzerinde kar turduran Gaflet Koca oğlı Şir Şemseddin çapar yetdi. Çal kılıcun ağam Kazan yetdüm didi. Bunun ardınça görelim hanum kimler yetdi: Parasarun Bayburd hisarından parlayup uçan, ap alaca gerdeğine karşu gelen, yidi kızun umudı, kalın Oğuz imrençesi, Kazan bigün ınağı, boz aygırlı Beyrek çapar yetti. Çal kılıcun ağam Kazan yettüm didi. Bunun ardınça hanum görelim kimler yetti: çaya baksa çalımlu, çal - kara kuş erdemlü, kur kurma kuşaklu, kulagı altun küpelü, kalın Oğuz biglerini bir bir atından yıkıcı Kazılık Koça oğlı Big Yigenek çapar yetdi. Çal kılıcun ağam Kazan yetdüm didi. Bunun ardınça görelüm hanum kimler yetdi: Altmış ögeç derisinden kürk eylese topuklarını örtmeyen, altı ögeç derisinden külah itse kulaklarını örtmeyen, kolı budı harança, uzun baldırları ince, Kazan bigün tayısı at ağızlu Aruz Koca çapar yetdi. Çal kılıcun bigüm Kazan yetdüm didi. Bunun ardınça görelüm kimler yetdi: Varuban Peygamberün yüzini gören, gelübeni Oğuzda sahabesi olan, acığı tutanda bıyıklarından kan çıkan, bıyığı kanlu Bügdüz Emen çapar yetdi. Çal kılıcun ağam Kazan yetdüm didi. Bunun ardınça görelüm kimler yetdi: Kafirleri it ardına bırağup horlayan, ilden çıkup Aygır Gözler suyından at yüzdüren, elli yidi kal'anun kilidin alan, Ağ Melik Çeşme kızına nikâh iden, Sofı Sandal Melike kan kusduran, kırk cübbe bürinüp otuz yidi kal'a biginün mahbub kızlarını çalup bir bir boynın kuçan yüzinde tudağında öpen, Eylik Koca oğlı Alp Eren çapar yetdi. Çal kılıcun ağam Kazan yetdüm didi. Sayılmağ ile Oğuz biğleri tükense olmaz, hep yetdiler.» (s. 112-114).

İşte İslâmlaşmadan önce, hattâ İslâmlaşdıktan sonra — **Dede Korkut kitabı**'nın XV. yüzyılın ortalarında veya sonuna doğru yazıya geçirildiğini unutmayınız — Türk tarihine şekil ve istikamet veren

kahramanlardan bir küme. Bütün bu insanlarda müşterek olan taraf, yapılan tasvirlerde de açık olarak görüldüğü üzere, kuvvet, yiğitlik, galebe çalma ve hâkim olma ihtirasıdır.

Onlar geniş tabiatın ortasında, hayvan sürüleriyle beraber yaşarlar. Av avlarlar, kuş kuşlarlar. Âşıkpaşazâde'nin tabiriyle «göçer evler»de, yani çadırlarda otururlar. Hayvanlarına en müsait yer neresi ise oraya konarlar. Otlaktan otlağa geçer dururlar. Onlar işte bu yaşayış tarzının mahsulleridir. Karakterlerini, hayat görüşlerini bu yaşayış tarzı, yani büyük tabiat, hayvancılık ve akıncılık tayin eder.

Daha önceki metinlerde görmüş olduğumuz «Alp tipi» ile hayvancı ve akıncı medeniyet arasındaki münasebeti, **Dede Korkut kitabı**'nda verilen zengin ve müşahhas örnekler çok daha iyi belirtir. **Dede Korkut kitabı**'nda, bu tipin bu toplum tarafından nasıl şuurlu olarak yetiştirildiğini gösteren bazı parçalar vardır.

Onlara geçmeden önce, başta almış olduğumuz tasvirde dikkati çeken diğer unsurlar üzerinde de kısaca duralım. Çünkü onlar bize ileriki tahlilleri açıklayan ipuçlarını verirler. Meselâ Kazan'ın tasvirinden sonra yapılan muhteşem çadır tasviri. Göçebenin kudret iradesini ve mekâna hâkimiyeti «Kara yirün üzerine dikilen toksan başlı ban ivler», «toksan yirde döşenen ipek çadırlar»da da kendisini göstermiyor mu? «Dirse Han Oğlu Boğaç Han» hikâyesine de böyle ihtişamlı bir tasvir ile girilir. «Şami günlüği yir yüzine diktiren, ala sayvanı gök yüzine aşayan» Bayındır Han da, «Güneş bayrak, gök kurıkan (çadır)» diyen Oğuz Kağan, yahut insanı «öze Gök tenri ile asra yağız yer arasında» gören Göktürk gibi «dar mekân»ın değil, «geniş mekân»ın adamıdır.

«Geniş mekân», dışa dönük, aktif karakterin en mühim hususiyetlerinden birisidir. Psikologlar, içe dönük tiplerin umumiyetle kapalı, dışa dönük tiplerin ise açık mekânı seçtiklerini tesbit etmişler ve bunların birtakım komplekslerle alâkalarını göstermişlerdir (2). İslâmî devirde ve yerleşik medeniyet çevresine ait eserlerde, biz genellikle kapalı mekânın ve içe dönük tiplerin hâkim bir mevkie geçtiğini göreceğiz (3).

Alp tipinin «geniş mekân» adamı oluşu, hiç şüphesiz, hayvan sürüleriyle yakından ilgilidir. Bu tipin ve medeniyetin temelindeki esas

2. Henry A. Murray, *Exploration de la personnalité*, Paris 1953, s. 357-364.
3. Mehmet Kaplan, «Nâbi ve Orta-insan tipi», *Türk dili ve edebiyatı dergisi*, XV (1961) s. 25-44; *Türk edebiyatı üzerine araştırmalar I*, İst. 1976, Dergâh yayınları, s. 214-235.

unsur hayvandır. Göçebeyi «göçer evli» yapan hayvan sürüleridir. Ziraat ve şehir medeniyetine geçince, hayvanın yerini ekin, tezgâh veya fabrika alınca, çadır da, akın da sona erecek ve yeni bir insan tipi doğacaktır. Almış olduğumuz parçada, Salur Kazan ve Oğuz beylerinin «Tokuz kara gözlü, hub yüzlü, saçı ardına örilü, göksi kızıl dügmelü, elleri bileğinden kınalu, parmakları nigârlu, mahbub kafir kızları» ile sağrak sürüp eğlenmeleri de dikkate şayandır. Bu Oğuz beyleri müslüman olmuşlardır. Savaşa giderken aru sudan abdest alırlar, ağ alınlarını yere koyarlar iki rekat namaz kılarlar (s. 114). Fakat şarap içmek ve eğlenmekten de geri kalmazlar. Onların Budist ve İslâm tasavvufunun idealize ettiği zahid ve velî tipleri ile hiç bir alâkaları yoktur. Anasından doğar doğmaz çiğ et, çorba ve şarap isteyen Oğuz Han nasıl bu dünyaya sımsıkı bağlı, yaşama ihtirasıyle dolu ise, Dede Korkut kahramanları da öyledirler. Yiğitlik kadar hayatın tadını çıkarmaktan da hoşlanırlar. Bol bol verilen ziyafetlerde attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırırlar (s. 78). Badyalar kurulur; altın ayak sürahilerle içki içilir (s. 154). Alp tipinde Diyonizyak bir taraf vardır. O, ölçülü ve hesaplı değil, coşkundur. Onun bazen «deli» kelimesi ile tavsif olunduğu görülür. Bu coşkunluk ve delilik yüzünden onun başı, sık sık belâya girer. Fakat o kahramanlıkla, ekseriya sıkışık durumlardan kurtulmasını bilir.

Kazan Han ve arkadaşlarının kâfir kızları ile zevk ve safa etmeleri, göçebe karakterlerinin bozulduğuna delâlet eder gibi görünürse de, bu eğlence âleminden bıkarak ava çıkmaları, savaşa koşmaları, eğlencenin hayatlarında muvakkat bir an teşkil ettiğini gösterir. Onları asıl eğlendiren hareket, av ve savaştır.

İslâmî devrede, bilhassa şehir edebiyatında kadın ve içki, hayatın gayesi haline gelir. Yerleşik medeniyet, aktif Türkü pasif ve bedbin yapar. Bu bedbinlik neticesi o, ya zevkperest yahut derviş olur. Bazen de bu iki temayül aynı şahısta birleşebilir.

Biz **Dede Korkut kitabı**'nda eğlenceye fazla yer verilmesini kâfirler karşısında Oğuzların bir duraklama safhası geçirmeleri ile ilgili olduğunu sanıyoruz. Zira burada **Oğuz Kağan destanı** veya **Göktürk yazıtları**'nda gördüğümüz o sürekli genişleme yoktur. **Dede Korkut kitabı**'nda, destana has olan bu sürekli aksiyonun yerini, münferit hikâyelerle anlatılan içinden çıkılmaz zor ve trajik durumlar alır. Şekilde de kendisini gösteren bu parçalanma, Oğuzların içinde bulundukları coğrafî ve tarihî vaziyet ve medeniyet değişmesiyle yakından ilgilidir. Bazı hikâyelerde eski göçebe örf ve âdetlerinin bozulmaya başladığı açıkça görülür. Biz, üslûpta müşahhas teferrua-

ta fazla yer verilmesinin, bol sıfat kullanılmasının da, tamamiyle duraklamasa bile, bir hayli yavaşlamış olan aksiyon ile alâkalı olduğunu sanıyoruz.

Şu nokta da ehemmiyetlidir: **Dede Korkut kitabı**, **Oğuz Kağan destanı** gibi sadece zaferlerden ibaret değildir. Burada kahramanlar engellerle karşılaşırlar. Zor durumlara düşerler; ıztırap çeker ve ağlarlar. Hareketin yanı sıra, güzel şiirlerle ifade olunan duygular da mühim bir yer tutar.

Durgun köy hayatına geçince, aksiyon tamamiyle durur. Onun yerini Anadolu halk edebiyatında görülen hisler alır. **Dede Korkut kitabı**, sırf hareketten ibaret olan **Oğuz Kağan destanı** ve **Göktürk yazıtları** ile santimantal halk şiiri arasında, orta bir yer işgal eder. Büyük nisbette göçebe hayatını aksettirmekle beraber, o bir «geçiş devresi»nin ifadesidir. Bazı hikâyelerde İslâmî tesir kendisini kuvvetle belli eder. İlerde bu mesele üzerinde duracağız.

Dede Korkut kitabı'nın Türk kültür tarihi bakımından en kıymetli taraflarından biri, alp tipinin nasıl yetiştirildiğini gösteren sahneleri ihtiva etmesidir. Her medeniyet şekli kendisini yaşatacak insan tiplerini hususî olarak yetiştirir. Bunun için bazı müesseseler yaratır. Göçebe toplumda bu yetiştirme fonksiyonu, örf ve âdetler tarafından ifa olunur. «Kuvvetli insan»a dayanan göçebe toplumda erkek çocuğa büyük bir değer verilir. **Dede Korkut kitabı**'nda daha ilk sahifelerden itibaren babanın yerini tutacak olan «oğul»a önem verildiğini görürüz. Oğuz'un her işte akıl hocası olan Dede Korkut bu hususta şöyle der:

«Oğul atanın yetiridür, iki gözinün biridür. Devletlü oğul kopsa ocağınun közidür (...) Ata adını yorıtmayan hoyrad oğul ata bilinden inınçe inmese yiğ, ana rahmine düşince toğmasa yiğ. Ata adın yorıdanda devletlü oğul yiğ» (s. 74).

Bayındır Han, vermiş olduğu ziyafetlerde, oğlu olanları «ağ otağ»a, kızı olanları «kızıl otağ»a, oğlu ve kızı olmayanları ise «kara, otağ»a kondurur. Oğlu kızı olmayanlar Tanrı'nın lanetine uğramış sayılır ve itibar görmezler (s. 78).

Fakat bir oğula sahip olmak kâfi değildir. Bu oğulun ayni zamanda yiğit olması lâzımdır. Herhangi bir surette kuvvetli ve cesur olduğunu isbat etmeden ona ad konulmaz:

«Ol zamanda bir oğlan baş kesmese, kan dökmese ad komazlar» (s. 118).

Bundan dolayı çocuklar kuvvetli ve cesur olacak şekilde yetişti-

rilir. Dirse Han'ın oğlu, Bayındır Han'ın yılda iki kere beyleri toplayarak yapmış olduğu büyük toyda, boğa ile buğra güreştirileceği esnada arkadaşlarıyla beraber aşık oynarken birdenbire üzerine hücum eden boğayı öldürür; ve hususî bir merasimle Boğaç adını alır.

Yenisey Mezar taşlarında sık sık «er adım falan» gibi bir deyime rastlarız (4). Oğuz Kağan, bir maharet gösteren erlere hususî adlar verir (5). Bütün bunlar eski Türklerde çocukların ve yetişkinlerin yapmış oldukları aksiyonlara göre değerlendirildiklerini gösterir. Başka kavimlerde olduğu gibi, Türkler, babadan oğula geçen irsî bir liyâkat tanımazlar. Her çocuk adını ve yerini bizzat kazanmak zorundadır. «Uşun Koca Oğlu Segrek» hikâyesinin başlangıç kısmı, bu toplumda insanların nasıl değerlendirildiğini göstermesi bakımından dikkate şayandır:

«Oğuz zamanında Uşun Koca dirler bir kişi var idi. Ömründe iki oğlı var idi. Ulu oğlınun adı Egrek idi. Bahadır, delü, yahşı yiğit idi. Bayındır Han'ın divanına kaçan istese varur, gelür idi. Bigler bigi olan Kazan divanında buna hiç kapu baca yoğ idi. Bigleri basup Kazan öninde oturur idi. Kimseye iltifat eylemez idi. Meğer Hanum gine bir gün bigleri basup oturıçak, Ters Uzamış dirler idi Oğuzda bir yiğit var idi, aydur: Mere Uşun Koca oğlı bu oturan bigler her biri oturduğı yiri kılıcıyle etmeğiyle alupdur, mere sen baş mı kesdün kan mı tökdün aç mı toyurdun yalınçak mı tonatdun didi. Egrek aydur: Mere Ters Uzamış baş kesüp kan tökmek hüner midür didi. Aydur: Beli hünerdür ya! Ters Uzamış'un sözi Egrege kâr eyledi. Turdı Kazan Bigden akın diledi. Akın virdi. Çığırtdı, akıncı dirildi. Üç yüz say cıdalu yiğit bunun yanına cem oldı.» (s. 225).

Burada ferdin toplum tarafından nasıl yiğitliğe zorlandığı açıkça görülüyor. «Kazan big oğlı Uruz'un tutsak olduğu» hikâyesinde oğulun baba tarafından yiğitliğe teşvik edildiğini gösteren dikkate şayan bir parça vardır.

Kazan bir gün, sağ yanına bakar, kardeşi Kara Göne'yi görür, neşelenir; sol yanında dayısına bakar, kas kas güler. Karşısına bakar, oğlancığı Uruzu görür, elini eline çalarak ağlar. Bu hareket Uruz'a hoş gelmez, ileri gelerek diz çöker ve babasından bunun sebebini sorar:

---

4. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk yazıtları*, C. III, s. 35, 61, 80, 97, 118 v.b.
5. *Oğuz Kağan destanı*, İstanbul 1936, s. 23, 25, 27.

«Ünüm anla menüm sözüm dinle ağam Kazan
Sağuna bakdun kas kas güldün
Soluna bakdun çok sevindün
Karşuna bakdun beni gördün ağladun
Sebeb nedür digil mana
Kara başum kurban olsun babam sana
Dimez olur isen
Kalkubanı yirümden men tutaram
Kara gözlü yigitlerümi boyuma men aluram
Kan Akbaza iline men giderem
Altun haça ölümi men basaram
Pilon geyen keşişün elin men öperem
Kara gözlü kâfir kızın men aluram
Dahı senün yüzüne men gelmezem
Ağladuğuna sebeb ne digil mana
Kara başum kurban olsun ağam sana

didi. Kazan Big alaldı, oğlanun yüzine bakdı, çağırup soylar, görelüm hanum ne soylar:

Kazan aydur:
Berü gelgil kulunum oğul,
Sağum ala bakduğumda kartaşum Kara Göneyi gördüm
Baş kesüpdür kan döküpdür çuldı alupdur ad kazanupdur
Solum ala bakduğumda tayım Aruzı gördüm
Baş kesüpdür kan döküpdür çuldı alupdur ad kazanupdur
Karşum ala bakduğumda seni gördüm
On altı yaş yaşladun
Bir gün ola düşem ölem sen kalasın
Yay çekmedün ok atmadun baş kesmedün kan dökmedün
Kanlu Oğuz içinde çuldı almadun
Yarınki gün zaman dönüp ben ölüp sen kalıçak tahtum sana virmeyeler diyü sonumı andum ağladum oğul didi.» (s. 154-156).

Uruz babasının bu ithamına kızar ve şöyle cevap verir:
«A big baba
Deveçe böyümişsin köşekçe aklun yok
Depeçe böyümişsin tarıça beynün yok

hüneri oğul atadan mı görür öğrenür, yohsa atalar oğuldan mı öğrenür, kaçan sen meni alup kâfir sarhaddına çıkardun kılıç çalup baş kesdün, men senden ne gördüm, ne öğrenem...» (s. 156).

Burada babanın oğulu, nasıl kendi toplumunun hayat şartlarına ve kıymet hükümlerine göre yetiştirdiğini açıkça görüyoruz.

Tipleri yaratan toplumun içinde yaşadığı reel şartlardır. Hayvan sürüleri ve akıncılık ile geçinen göçebe toplumu «kuvvetli insan tipi»ni, zarurî kılar. Zira, burada, vahşi hayvan veya düşman, beklenmedik bir anda insanın karşısına çıkıverir.

Kazan oğlu Uruz'u alarak ava gittiği zaman, karşıdan bir toz bulutu görülür. Kimi der: geyik tozudur. Kimi der: yağı tozudur. Tecrübeli Kazan: «Geyik olsa bir ya iki bölük olur, idi. Bu gelen bilmiş olun yağıdır» der. Toz yaklaşır, gün gibi şılar, deniz gibi yaykanır, meşe gibi kararır ve o toz bulutu içinden onaltı bin «ip üzengülü kiçe börklü azgun dinlü kızgun dillü kâfir» çıkagelir. İşte akıncı göçebenin her an karşılaşabileceği bir durum. Kazan, derhal atına biner ve kâfire doğru gider. Henüz düşman nedir bilmeyen oğlu Uruz sorar:

«Berü gelgil ağam Kazan
Deniz gibi kararup gelen nedür
Od kibi şılayup ılduz kibi parlayup gelen nedür
Ağız dilden biş kelime haber mana
Kara başum kurban olsun babam sana,»

Metni okumaya devam edelim:

«Kazan aydur:
Berü gelgil arslanum oğul
Kara deniz gibi yaykanup gelen
Kâfirün leşkeridür
Gün kibi şılayup gelen
Kâfirün başında ışuğıdur
Ilduz kibi parlayup gelen
Kâfirün cıdasıdır
Azgın dinlü yağı kâfirdür oğul

didi. Oğlan aydur: Yağı diyü neye dirler? Kazan aydur: Oğul anun içün yağı dirler ki biz anlara yetsevüz öldürürüz, anlar bize yetse öldürür didi. Uruz aydur: Baba içinde big yiğitler öldürseler kan sorarlar mı da 'vilerler mı? Kazan aydur: Oğul bin kâfir öldürsen kimse senden kan da'vilemez, amma azgun dinlü kâfirdür, hub yirde tuş oldı, veli mana sen yaman yirde duşak oldun oğul didi. Uruz burada soylamış, görelüm hanum ne soylamış:

Uruz aydur:

Berü gelgil ağam Kazan

Kalkubanı yirümden
Bidevi atum saklar idüm bu gün içün
Güni geldi
Ağ meydanda segirdeyin senün içün
Ala evren süvri cıdamı saklar idüm bu gün içün
Güni geldi
Kaba karın gin göğüsde oynadayım senün içün
Kara polat öz kılıcum saklar idüm bugün içün
Güni geldi
Sası dinlü kâfir başın kesdüreyim senün içün
Egni bek demür tonum saklar idim bu gün içün
Güni geldi
Yin yakalar dikdüreyim senün içün
Başumda kunt ışuklar saklar idüm bu gün içün
Güni geldi
Kaba çomak altında boğradayım senün içün
Kırk yigidüm saklar idüm bu gün içün
Güni geldi
Kâfir başın kesdüreyim senün içün
Aslan adum saklar idüm bu gün içün
Güni geldi
Yaka tutup kâfir ile uğraşayım senün içün,
Ağız dilden bir kaç kelime haber mana
Kara başum kurban olsun ağam sana

didi. Kazan burada soylamış, görelüm hanum ne soylamış:

Kazan aydur:
Oğul oğul ay oğul
Menüm ünüm anla sözüm dinle
Ol kâfirün içün atup birin yarmaz okçısı olur
Hay dimedin başlar kesen celladı olur
Adam etin yahnı kılan aşbazı olur
Sen varası kâfir degül
Kalkubanı yirümden men turayım
Konur atun biline men bineyim
Gelen kâfir menümdür men varayım
Kara polat öz kılıcum çalayın
Azgun dinlü kâfirdür başların keseyin
Döne döne savaşayın döne döne çekişeyin

Kılıç çalup baş kesdügüm görgil öğrengil
Kara başuna düşende gerek olur

didi. Uruz burada soylamış, görelüm hanum ne soylamış: Aydur:

A big baba işidürem
Amma Arafatda irkek kuzı kurban içün
Baba oğul kazanur ad içün
Oğul da kılıç kuşanur baba gayretiyiçün
Menüm de başum kurban olsun senün içün

didi. Kazan burada soylamış, görelüm hanum ne soylamış: Kazan aydur:

Oğul oğul ay oğul
Yağıya girüp baş kesmedün
Adam öldürüp kan dökmedün
Ala gözlü kırk yigidi boyuna algıl
Göksi gözel kaba tağlar başına çıkgıl
Menüm savaşduğum menüm dögişdüğüm
Benüm çekişdügüm menüm kılıçlaşduğum
Görgil öğrengil ve hem bize pusu olgıl oğul» (s. 157-160).

İşte göçebe toplumda oğul, düşmanı ve yiğit olmanın lüzum ve ehemmiyetini böyle öğrenir.

Dede Korkut kitabı'nda hayvanla insan arasındaki münasebet, daha önce görmüş olduğumuz metinlerden çok geniş ve çeşitli bir şekilde gözükür. Muhtelif hikâyelerde sık sık tavla tavla şahbaz atlardan, katar katar kızıl develerden, ağılda tümen tümen koyunlardan bahsedilir (6).

Oğuzlarla kâfirler arasındaki savaşlarda esir ve intikam alma mühim bir rol oynamakla beraber, hayvanların kaçırılması da mücadeleye sebep olur. Kâfirler Oğuzların sürülerine musallat olurlar. Kazan, yiğitleriyle beraber ava çıktığı zaman Şökli Melik ve adamları «altun ban» evini basarlar. Tavla tavla şahbaz atlarına binerler, katar katar kızıl develerini yederler, ağır hazinesini, bol akçasını yağmalarlar. Kırk ince belli kız ile boyu uzun Burla Hatun'u esir götürürler. Bununla da yetinmezler.

«Kâfirin biri aydur: Kazan Bigde bir hayfumuz kaldı. Şökli Melik

6. Mehmet Kaplan, «Dede Korkut Kitabında hayvanlar», *Fuad Köprülü armağanı*, İstanbul 1953, s. 275-290. *Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar I*, s. 55-69.

aydur: Mere aznavur ne hayfumuz kaldı. Kâfir aydur: Kazanun Kapulu dervendde on bin koyunı vardır, şol koyunları dahı götürsek Kazana ulu hayf ider idük didi. Şökli Melik aydur: Altı yüz kâfir varsun koyunı getürsün didi. Altı yüz kâfir atlandı, koyunun üzerine ılgar vardı..» (s. 97).

Kazan'ın çobanı Karaçuk, koyunları vermemek için direnir ve savaşır. Burada, çobanın tıpkı beyler gibi, yüceltildiğini görürüz. Onun sahip olduğu maddî kuvvet, yiğitlik ve beye bağlılığı hikâyede heyecanlı ve tafsilatlı bir şekilde tasvir olunmuştur (s. 98 vd.).

Hayvanlara karşı büyük bir dikkat, alâka ve sevgi vardır. Oğuz Kağan'a savaşlarında yol gösteren kurt, burada da karşımıza çıkar. Fakat o artık mitik hüviyetini kaybetmiştir. Kazanla konuşmaz; Kazan ondan ordusunu sorar fakat, kurt cevap vermez:

«Karanku ahşam olanda güni toğan
Kar ile yağmur yağanda er kibi turan
Kara koç atlar gördüginde kişneşdüren
Kızıl deve gördüginde buzlaşduran
Ağça koyun gördüginde kuyruk çarpup kamçılayan
Arkasını urup berk ağılun ardın söken
Karma öğeç semüzin alup tutan
Kanlu kuyruk üzüp çap çap yudan
Avazı kaba köpeklere gavga salan
Çakmakluca çobanları dünle yügürden
Ordumun haberin bilür misin digil mana
Kara başum kurban olsun kurdum sana» (s. 101-102).

İnsana yakınlığı bakımından ata daha hissî bir gözle bakılır. Beyrek, sadık atını şu güzel mısralarla över:

«Açuk açuk, meydana benzer senün alınçuğun
İki şeb çerağa benzer senün gözçügezün
İbrişime benzer senün yiliçügün
İki koşa kardaşa benzer senün kulaçuğun
Eri muradına yetürür senün arhaçuğun
At dimezem sana kartaş direm kartaşumdan yiğ
Başuma iş geldi yoldaş direm yoldaşumdan yig» (s. 136).

«Begil Oğlu Emren» hikâyesinde atın ehemmiyetini gösteren dikkate şayan bir münakaşaya şahit oluruz. Bayındır Han'ın tertip ettiği bir av esnasında büyük başarı gösteren Begil'i medhederler. Kazan

belki de Begil'i kıskandığından yahut onun gururunu kırmak için şöyle bir söz ortaya atar:

«Bu hüner atun mıdur, erün midür? Hanum eründür didiler. Han aydur: Yok, at işlemese er öginmez, hüner atundur»

Bu söz Begil'e hoş gelmez:

«Alplar içinde bizi kuskunumuzdan balçığa baturdun» diye Kazan'a küser, divandan çıkar, gider (s. 217).

Oğuz Kağan başarılarının sebebini ok ve yayı ile izah ediyor. Burada da Kazan, çok doğru olarak, atının ehemmiyetini belirtiyor. Hiç şüphesiz at kadar ata binenin de önemi vardır. Âlet tek başına bir iş görmez. Fakat âlet olmadan da başarı sağlamaya imkân yoktur. Başka bir yerde Dede Korkut: «Yayan erin ümidi olmaz» der.

Tonyukuk gibi Dede Korkut kahramanları da, beşeri hadiseleri hayvanlar âleminden edinmiş oldukları tecrübeler ve intibalara göre izah ederler. Hayvan bir nevi düşünce vasıtası olarak kullanılır. Duygu hususunda insanlarla hayvanlar âdeta müşterek bir nizama tâbi bulunurlar. Erken yaşta kendisini tehlikeye atmaması için, kardeşinin kâfirlere tutsak olduğundan haberdar edilmeden büyüyen Segrek, bir münasebetle bunu öğrenince yerinde duramaz olur, her şeyi göze alarak kardeşini kurtarmaya gitmek ister. Gerdeğe girdiği kız ile yatmadan yola çıkar. Onu alıkoymaya çalışırlar. Segrek'in karısı şöyle der:

«Atamdan yigrek kayın ata
Anamdan yigrek kayın ana
Kaytabanun buğrası ürkdi gider
Sarvanlar önin aldı döndürimez
Kara koç aygırun ürkdi gider
Ilkıçılar önin aldı döndürimez
Ağayılun koçları ürkdi gider
Çoban önin aldı döndürimez
Ala gözlü oğlun kardaşını andı gider
Ağça yüzlü gelinün döndürimez
Size ma'lum olsun.» (s. 229).

Kâfirler Burla Hatun'u öldürmek isterler. Oğlu Uruz öne atılır. Annesinin yerine kendisini öldürmelerini arzu eder ve yaptığı hareketin gayet tabiî olduğunu şöyle anlatır:

«Kadın ana karşum alup ne böğürürsin
Ne buzlarsın ne ağlarsın

Bağrum ile yüregüm ne tağlarsın
Kiçmiş menüm günümi ne andurursın
Hay ana arabi atlar ölen yirde
Bir kulunı ölmez mi olur?
Kızıl develer ölen yirde
Bir köşegi ölmez mi olur
Ağça koyunlar ölen yirde
Bir kuzıçağı ölmez mi olur?
Sen sağ ol kadın ana, babam sağ olsun
Bir menüm kibi oğul bulunmaz mı olur» (s. 108) (7).

Dede Korkut kitabı'nda, insanla hayvan arasında paralelizm kuran daha pek çok örnek vardır (8). Bütün bunlar, hayvancı cemiyette insanın hayat görüşünü, hayat tarzını hattâ rüyalarını bile hayvanların tayin ettiğini gösterir.

Daha önce de söylemiş olduğumuz gibi, **Dede Korkut kitabı** geniş mikyasda göçebe hayatını tasvir etmekle beraber, İslâmî tesirlerden uzak değildir. Bazı hikâyelerde bu tesirlerin alp tipinin şahsiyet ve hayat görüşünü değiştirmeye başladığı hissolunur. «Kam Pürenün Oğlu Bamsı Beyrek» hikâyesinde, bir veli olan Dede Korkut, Delü Kaçar'ın kendisini öldürmek için havaya kalkan kılıcını duası ile durdurur. Göçebenin o çok güvendiği maddî kuvveti, velînin manevî kuvveti karşısında yenilir (s. 126). «Begil Oğlu Emren» hikâyesinde, Emren, kâfirin maddî kuvveti önünde acze kapılınca Tanrı'ya dua eder ve Tanrı ona kırk erce kuvvet verir (s. 124). «Duha Koca Oğlu Delü Dumrul» hikâyesi (s. 177-198) dejenere olmaya yüz tutmuş alp tipinin, İslâmiyet'in getirdiği manevî kuvvet karşısında mağlûbiyetini gösteren en güzel hikâyelerden birisidir.

Şimdiye kadar görmüş olduğumuz alp tiplerinde yiğitlik daima toplumun gayelerine bağlıdır. Deli Dumrul, sadece başkalarından üstün olduğunu isbat etmek isteyen bir zorbadır. Bir kuru çayın üzeri-

7. Metinde ölmek bahis konusu olduğu halde Muharrem Ergin, «ölür»leri «olur» diye okumuştur. Bizim kanaatimize göre, Orhan Şaik Gökyay'ın okuması metne daha uygundur. Bk. Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul 1938, s. 20.
8. Daha fazla bilgi için bk. Mehmet Kaplan, «Dede Korkut kitabı'nda hayvanlar», *Fuad Köprülü armağanı*, İstanbul 1953, s. 275-290; *Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar I*, İstanbul 1976, Dergâh yayınları, s. 55-69.

ne bir köprü yaptırır, geçenden otuz akçe, geçmeyenden döğe döğe kırk akçe alır.

«Bunı niçün böyle ider idi? Anun içün ki menden delü menden güçlü er var mıdur ki çıka menüm ile savaşa dir idi. Menüm erligüm bahadırlıgum cılasunlığum yiğitligüm Ruma Şama gide çavlana dir idi» (s. 177).

Bir gün, köprünün yamacında bir bölük oba konar. O obada bir «yahşı, hub yiğit» hasta düşer ve ölür. Bundan çok müteessir olan oba halkı «kara şiven» koparır. Birine çatmak ve kuvvetini göstermek için fırsat arayan Deli Dumrul gelir:

«Mere kavatlar, ne ağlarsız, menüm köprim yanında bu gavga nedür, niye şiven idersiz?» diye sorar. «Hanum, bir yahşi yigidümüz öldi, ana ağlaruz» derler.

«Deli Dumrul aydur: Mere yigidünüzi kim öldürdi. Ayıtdılar: Vallah big yigit Allah Taaladan buyruk oldı, al kanatlu Azrail ol yigidün canın aldı.»

O zamana kadar Azrailden bahsedildiğini hiç işitmemiş olan Deli Dumrul:

«Mere Azrail didigünüz ne kişidür kim adamun canın alır,» der ve Allaha yalvarır:

«Ya kadir Allah birligün varlığun hakkıyiçün Azraili menüm gözüme göstergil, savaşayım, çekişeyim dürişeyim, yahşı yigidün canın kurtarayım, bir dahı yahşı yigidün canın almaya» (s. 177).

Deli Dumrul'un sözü Hak Teâlâ'nın hoşuna gitmez ve Al kanatlı Azrail'i karşısına çıkarır. Hikâyede çok güzel anlatılan safhalardan sonra, Deli Dumrul nihayet kendi kuvvetinden üstün bir kuvvetin mevcudiyetini kabul eder.

İslâmî devirde, Türk kültürüne giren en mühim fikirlerden biri, Allah'ın insan iradesini aşan sonsuz kudret fikridir. Gözle görülemeyen, elle tutulamayan, fakat tesiri bilhassa ölümde kendisini hissettiren ilâhî kudret fikri, mağrur Türkü tevazua mecbur eder. Veliler işte bu manevî kuvvetin temsilcisi olarak ortaya çıkarlar. Alp tipinin aşırılıklarına karşı koyarlar, hattâ onu kendi emirleri altına alırlar. Fakat savaşçı ruh bu fikirle de uzlaşmasını bilir. Tanrı'nın emirlerini yerine getiren bir kahraman, bir «gazi» olur. Bununla beraber, manevî kuvveti temsil eden «velî» tipi, toplumda «gazi» den üstün bir yer kazanır.

Hayat görüşünü ve insan tipini tamamiyle değiştiren bu inkılâbın nasıl vukua geldiğini ileride geniş olarak ele alacağız. Burada

şunu belirtelim ki, bu değişme, sadece manevî sahadaki tesirlerle olmamıştır. Türklerin İslâmiyet'i benimsemelerinde tarihî, coğrafî, iktisadî ve sosyal birçok âmil rol oynamıştır. Bunların payını ve birbirleriyle münasebetlerini tayin etmek son derece güçtür ve bizim ihtisasımızın dışında kalır. Biz sadece, edebî eserlerde bu hadisenin fenomenolojik olarak nasıl göründüğünü gözönüne koymaya çalışacağız. Öyle umuyoruz ki, bunlardan çıkacak ipuçları, birçok meselelerin halline yarayacaktır.

Meselâ Emren hikâyesinde, manevî kuvvetin, maddî kuvvet zaafa uğradığı anda imdada yetişmiş olması, hem sosyolojik, hem de psikolojik bakımdan dikkati çekicidir. Burada âdeta bir telâfi vâkıası karşısındayız. Toplum veya fert, maddî kuvvet bakımından zaafa uğrayınca, manevî kuvvetten meded umuyor. Sosyal yönden âciz durumda olanlar, manevî kuvvetlere daha çok rağbet ediyorlar. İran'da ve Türkiye'de tasavvuf cereyanları, Moğol istilası sıralarına rastlıyor ve tarikatlar, daha ziyade köy ve çevresinde tarafdar buluyor. **Dede Korkut kitabı**'nda, atlı-göçebe örf ve âdetlerinin bozulmağa başladığını ve bunun köylüleşme ile paralel olduğunu gösteren bazı ipuçları vardır.

Daha başta, Dede Korkut'un bizzat tasvir etmiş olduğu dört kadın tipinden üçü ile hikâyelerdeki kadınlar arasında mevcut tezat dikkati çekiyor. Dede Korkut hikâyelerindeki kadınlar, tıpkı kahramanlar gibi, asil ve yiğittirler (9), hattâ duyguları bakımından onlardan daha ulvidirler. İyi anne, iki kardeş ve iyi sevgilidirler. Dede Korkut'un, «solduran sop», «tolduran top» «niçe söyler isen bayağıdur» dediği, lânet ve nefretle andığı kadin tipleri, göçebe evinin direğinin yıkılmaya başladığını gösterirler (s. 76-77).

Bunlardan bilhassa sonuncusu medeniyet, örf ve âdet değişmesini göstermesi bakımından dikkate değer. Dede Korkut onu şöyle anlatır:

«Geldük ol kim niçe söyler isen bayağıdur: Öte yazıdan yabandan bir udlu konuk gelse, er adam ivde olsa, ana dise ki: Tur etmek getür yiyelüm, bu da yisün dise, pişmiş etmegün bakası olmaz yimek gerekdür; avrat aydur: Neyleyeyim, bu yıkılacak ivde un yok, elek yok, deve değirmeninden gelmedi dir; ne gelür ise benüm sagrıma gelsün diyü elin götine urur, yönin anaru sağrısın erine döndürür; bin

9. Mehmet Kaplan, «Dede Korkut kitabı'nda kadın», *Türkiyat mecmuası*, C. IX, 1951 s. 99-112; *Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar I*, İst. 1976, s. 41-54.

söyler isen birisini koymaz, erün sözini kulağına koymaz. Ol Nuh Peygamberün eşeği aslıdur. Andan dahı sizi hanum Allah saklasun, ocağunuza bunçılayın avrat gelmesün.» (s. 77).

Burada göçebenin meşhur misafirperverliği ile beraber yiyeceğinin de değişmiş olduğunu görüyoruz. Dede Korkut hikâyelerinde verilen ziyafetlerde bol bol et yenilir. Halbuki burada, boş ekmek teknesi bahis konusudur. Etin yerini un almıştır. Fakat evde un da kalmamıştır. Teferruat gibi görünen bu unsur, bize, hayvancılıktan ekinciliğe geçildiğini, bununla birlikte örf ve âdetin de değiştiğini haber veriyor. Orhan Şaik Gökyay'ın kitabına almış olduğu bir metinde, Dede Korkut, bu sosyal değişmeyi, şu trajik satırlarla anlatır:

«Egrice bügrice ağaç buğaç kalmaya, saban ola. Çoluk çulak kalmaya çoban ola. Kavukca savukça ağaç kalmaya boyunduruğ ola. At eşek kalmaya, öküz ola. Dere depe kalmaya tarla ola. Tana tolpı kalmaya, külek ola. Ulu kici kalmaya melek ola. Yiğitler kocalar avratlar gibi çavlakı yülek ola. Kimsenün kimse yanında ödüncden haceti bitmeye, cebi ve kesesi delük ola. Bir kişünün bir kişi katında hürmeti izzeti kalmaya. Atanun ananun oğula kıza şafkati ve merhameti olmaya. Oğul ve kız hod anları hergiz riayet kılmaya. Ataları turur iken oğullar söyleye. Analar turur iken kızlar buyruğ eyleye.

Ol günleri görmeden söyledüm ben Dede Korkut, görmişçe; inanun bana Oğuz kavmı derler; ol günlere komagıl benüm canum algıl Kadir Tanrum.» (10).

Göçebe toplumu ve alp tipinin çökmesinde, onun kendisine olan sonsuz güveninin sarsılması, hiç şüphesiz en mühim rolü oynamıştır. Maddî kuvvetin manevî kuvvete mağlup olduğu hikâyelerde, biz böyle bir sarsıntının alâmetlerini görmüştük. Yukardaki parça bu toplumun ta temelinden değişmeye başladığını ortaya koyuyor.

Eski Yunanlıların Siklop efsanesini hatırlatan «Tepegöz» hikâyesi (s. 206-215) menşei ne olursa olsun, Oğuzların Tepegöz tarafından temsil edilen devce bir kuvvet karşısında zebun kaldıklarını anlatır. Konur Koca Saru Çobanın bir pınarda gördüğü peri ile birleşmesinden doğan Tepegöz, vücuduna ok işlemeyen korkunç bir mahlûktur. Hiç bir kahraman onun hakkından gelemez. Diğer hikâyelerde yiğitliklerini okuduğumuz alpların hepsi onun karşısında âciz kalırlar. Nihayet Oğuzlar, ona her gün iki adam ve beş yüz koyun vermeğe razı olurlar. Vücuduna ok işlemeyen Tepegöz, belki de, zırhlarına bü-

10. Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul 1938, s. XXX.

rünmüş üstün kuvvete sahip düşmanın masal şekline bürünmüş bir timsalidir.

Yüce Dağ'da yaşayan, hazinesini bir künbed içinde saklayan ve bir mağarada kendi kendine iner çıkar kılıcı olan Tepegöz, eski Türk destanlarına yabancı bir tiptir. Annesinin bir pınar perisi olması da onun Türk düşüncesine yabancılığını gösterir. Tepegöz o korkunç kuvvetini, babası çobandan değil, tabiatüstü bir kuvvet olan peri annesinden alır. Bu bakımdan onunla Deli Dumrul'un karşısına çıkan ve gene göçebe zihniyetine yabancı olan Azrail arasında bir benzerlik vardır. Hayat görüşü içinde yaşadığı gerçek dünyaya çok bağlı olan göçebe Türk, bu tabiatüstü varlıklar karşısında dehşete düşer ve âciz kalır. Tepegöz'ü bir göçebe çocuğu olan fakat arslanlar arasında büyümüş Basat yener. Basat'ın bir arslan tarafından beslenmesi ile çok eski bir Türk efsanesindeki Türkün ecdadının dişi bir kurt tarafından beslenmesi temi arasında bir benzerlik mevcuttur (11). Kurt hikâyesinde olduğu gibi Basat hikâyesinde de, göçebenin kuvvetini tabiatüstünden değil de hayvanlar âleminden alması dikkate şayandır. Fakat Deli Dumrul hikâyesi olsun, Tepegöz hikâyesi olsun, göçebenin saf ve müşahhas tabiat görüşünün, kendisine güven duygusunun sarsıldığını gösterir. Onun karşısına çıkan kuvvetler, artık beşerî ve hayvanî değil, gayri beşerî, tabiatüstü varlıklardır.

Dede Korkut kitabı'nı daha önce incelediğimiz eserlerle mukayese edersek, onda, ne **Oğuz Kağan destanı**'nda sürekli fetihlerle kendisini ortaya koyan cihangirlik ihtirasını, ne Yenisey Mezar taşlarında görülen İl'ini ve ailesini kutsallaştırma duygusunu, ne de **Göktürk kitabeleri**'nin hür ve müstakil bir devlet kurma iradesini buluruz. Gerçi göçebe hayatına ait örf ve âdetler devam eder, hattâ yapılan tasvirler, onlardakinden çok daha canlı ve renklidir. Buna rağmen yine de, burada toplumu bir bütün haline getiren ve muayyen bir istikamete sürükleyen o hayat hamlesi yoktur. Her hikâyenin aksiyonu münferit bir macera olarak başlar ve sona erer. Birbirine eklenmez.

Bu toplumu bir bütün olarak, sürekli harekete sevkeden muayyen bir gaye yoktur. Savaşlar, küçük çatışmalardan ibarettir. Hücuma geçenler, ekseriya kâfirlerdir. Oğuzlar, esirlerini ve mallarını geri almak için mücadele ederler. Hareketlerin küçük, münferit mace-

11. D. W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, Ankara 1942, s. 86.

ralardan ibaret kalışı, düşmanın kuvvetliliği ile ilgili olduğu gibi toplumu sürükleyen müşterek bir inancın bulunmayışı, örf ve âdetlerin bozulması ile de yakından alâkalıdır. Dede Korkut Oğuzları ne eski göçebelerin dinî görüşlerine sahiptirler, ne de tam mânâsıyla müslüman olmuşlardır. Bazı hikâyeler, göçebe toplumunun en kuvvetli cephesini teşkil eden akrabalık münasebetlerinin dahi bozulmaya başladığını gösterir. «İç Oğuza Taş Oğuz Asi Olup Beyrek öldügi Boyı» (s. 243-251) bu bakımdan son derece dikkate değer. Öteden beri ne zaman Üç Ok Boz Ok yığnak olsa, Kazan evini yağmalatırken, bu sefer, Taş Oğuzu çağırmamıştır. Yalnız İç Oğuz yağmalamıştır Taş Oğuz buna kızar ve Kazan'a düşman olur. Kendileriyle birleşmesi için hile edip çağırdıkları Beyrek, ekmeğini yediği Kazan'a ihanet edeyemiyeceğini söyleyince, Uruz onu öldürür. İç Oğuz Kazan'ı intikam almaya teşvik eder; yapılan savaşta, Kazan dayısı Uruz'u vurur ve başını kestirir.

«Göktürk Kitabeleri»nden bahsederken, Göktürklerin ve diğer göçebe Türk devletlerinin devam edemeyişlerini, onları teşkil eden veya dışlarında kalmış Türk boylarının birbirleriyle olan mücadelelerine bağlamıştık. Burada, aynı Oğuz boyunun kendi içinde nasıl, düşman iki gruba ayrıldığını görüyoruz. Sosyal görüşü bu kadar dar, örf ve âdetleri bu kadar ibtidaî bir toplumun,aynı hususiyetleri muhafaza ederek, sürekli bir devlet kurmasına imkân var mıydı?

İslâmiyet'in getirmiş olduğu içtimaî birlik ve adalet anlayışının Türklere neler kazandırdığını, ancak göçebe devrini çok iyi bilmek ve üzerinde düşünmekle kavrayabiliriz. Türkler, göçebe devrine ait hayat görüşlerini, insan ve ahlâk anlayışlarını, zahiren İslâm oluşlarına rağmen, daha asırlarca devam ettirmişlerdir. Onları İslâmiyet'in birlik ve adalet prensiplerine inandırmak için çok büyük emekler harcamak lâzım gelmiştir.

Hareket, nr. 5, Temmuz 1979, s. 28-38.

MANAS DESTANI

Hayatta ve edebiyatta muayyen bir tipin yaşayabilmesi, onu idealize eden bir toplumun bulunmasına bağlıdır. Tip bir özleyişin ifadesidir. Fakat bu özleyiş toplumun içinde bulunduğu tarihî an, sosyal durum ve medeniyet şekliyle yakından ilgilidir. Bunlar değişince, onlara cevap veren reel ve ideal tipler de değişir.

Oğuzlar daha Asya topraklarında İslâmlaşarak, Anadolu'yu fethe başlayınca, eski «alp tipi» bu yeni şartlara uyarak «gazi tipi» şekline inkılâp etmiştir. Fetihler asırlar boyunca devam ettiği için bu tip canlılığını muhafaza etmiştir. İleride onun nasıl doğduğunu ve geliştiğini örnekleri tahlil suretiyle ortaya koymaya çalışacağız.

Hudutların berisinde kalan, sulh ve sükûn içinde yaşayan köy ve şehirlerde, bu sosyal duruma tekabül eden tipler vücuda gelmiştir ve benimsenmiştir. XVII. yüzyılda olduğu gibi sosyal nizam bozulunca, şuuraltında yaşayan «alp tipi», küçük planda Celâlîler, edebiyatta Köroğlu nevinden kahramanlar şeklinde yeniden dirilme istidadını göstermişse de, o devirde artık tamamiyle yerleşik medeniyete geçen ve İslâmiyeti kabul eden Türk toplumunun reel şartlarına ve ideal özleyişlerine uymadığı için, dejenere ve kısa ömürlü olmuştur.

Halbuki Asya'da, bin veya iki bin yıl önceki atlı göçebe hayatını hemen hemen olduğu gibi devam ettiren Türkler arasında «alp tipi» de eski hüviyetini büyük değişikliklere uğramadan muhafaza etmiştir.

Rus âlimlerinden Radloff'un 1862 ve 1869 yıllarında Kırgızlar arasına giderek topladığı ve 1885 yılında neşrettiği **Manas destanı**, tip ile sosyal durum arasındaki münasebeti göstermesi bakımından son derece dikkate şayandır. Kitabın başında Radloff'un vermiş olduğu izahattan da anlaşıldığı üzere, o tarihte, «Tiyanşan'ın şimal-i müntehasındaki Tekes gölü ile Işık gölünün cenubunda Çu ovasında cenup-

ta Kaşkar'a kadar yüksek dağlarda ve garbta Hokant'la Talas nehrine kadar olan sahada» (1) yaşayan Kırgızlar, tıpkı eski Türkler gibi, at sürüleri besleyerek, geyik avlayarak geçiniyorlardı. Bu yaşayış tarzı onlarda destanî ruhu devam ettiriyordu. Yine bu şartlar dolayısıyla, eski destanlar, onlarda canlı olarak kalmıştı. Hattâ Radloff'un çok güzel belirttiği gibi, Kırgız şairleri en küçük vesileyle, derhal, destanlarına yeni yeni epizodlar katıyorlardı. Meselâ sırf Radloff'un orada bulunması dolayısıyla, destan şairi, onun hoşuna gitmek için Manas'ı Ak Han adını verdiği Rus Çarına karşı gayet saygılı ve tâbi olarak gösteriyordu (s. 12).

Keza, Oğuz Kağan'ın çocukluğunu çok hatırlatan Manas'ın doğuşu epizodu, Radloff'un bir suali üzerine «tesadüfen» vücuda getirilmişti (s. 11).

Kırgız şairinin destanını âdeta bir cezbe halinde söylediğini belirten Radloff, bir epizodun hiç bir zaman, ikinci defa aynen tekrarlanmadığını kaydediyor (s. 10). Fakat bu yeniden yaratış hali, Radloff'un neşretmiş olduğu metinlerin değerini azaltmaz. Şair, destanını söylerken, başlıca iki kaynaktan ilham alır: 1) Hafızasında yaşayan eski destan parçaları 2) Bilhassa sosyal durum dolayısıyla kendisinde aktif halde bulunan sosyal gayrişuur. Bunlar birbirini tamamlarlar. İçinde yaşanılan halihazır durum, maziyi «aktüel» hale getirir. Mazi halihazırı, halihazır maziyi değiştirir ve besler.

«Manas destanı» da, diğer Türk destanları gibi, tarihî savaşların hâtıralarını taşır. Fakat bu tarihî hâtıralar, destanî unsurlar yanında çok silik kalır. Destanda biz tarihi değil, tarihe şekil veren ruhu buluruz. Bu ruh, toplumun hayat görüşünü temsil eden, idealize edilmiş tipler şeklinde kendisini gösterir. Manas, tıpkı «Oğuz Han» yahut «Kazan» gibi, belli ve muayyen bir tarihî şahsiyeti değil, göçebe insanının «archetype» ini temsil eder. Onda araştırılması lâzım gelen şey, belirli tarihî vak'alar ve şahıslarla olan münasebetinden ziyade, sosyal durum ve medeniyet şekliyle olan alâkasıdır. Çünkü onu yaratan ve canlı kılan, bu sosyal durum ile medeniyet şeklidir. Kırgız şairi, Manas'ın tipini nasıl kendi özlemlerine göre yaratıyorsa, onun çadırını ve atını da içinde yaşadığı çadırdan ve bindiği attan ilham alarak tasvir eder. Şüphesiz burada gerçeği değiştiren bir idealizasyon vardır. Fakat bu idealizasyon yaşanılan gerçeğe dayanır.

1. *Şimali Türk kabilelerinin lisanları*, Dr. W. Radloff'tan çev. Ş. B. Kurt, Türkiyat Enstitüsü Tez 50. Manas destanı incelemesinde kullanılan metin budur.

Burada, tıpkı modern psikolojinin ortaya koyduğu üzere, rüya ile hayat arasındaki münasebete benzer bir münasebet vardır. Rüya nasıl ferdin veya toplumun yaşadığı hayata bağlı, onun şuuraltının sembolik bir ifadesi ise, destan da öyledir. Destan kahramanlarının görmüş olduğu rüyalar da bu münasebeti teyit eder. Çünkü bu rüyaların yaşanılan durum ile ilgisi gayet açıktır. «Oğuz Kağan destanı»nda bu rüyalardan birisini görmüştük. «Dede Korkut kitabı»nda ve «Manas destanı»nda tasvir edilen rüyalarda da, aynı münasebeti buluruz.

Edebî eser, rüya ile gerçek arasında mutavassıt bir yer işgal eder. Onda hem bir rüyaya has vasıflar, hem de gerçeğin canlı akisleri vardır. Reel ile ideal birbirinden ayrı değil, bilakis birbirine sımsıkı bağlıdır.

«Alp tipi» göçebe toplumunun derin özleminin ifadesidir. Bu toplumda anneler ve babalar, tıpkı başka toplumlarda olduğu gibi, kendi özleyişlerine uygun evlâtlar tahayyül ederler ve çocuklarını bu hayal ettikleri tiplere göre yetiştirirler, «Dede Korkut kitabı'nda, çocuğun nasıl göçebe toplumunun idealine göre terbiye edildiğini gördük. Destanlarda çocuk, daha doğar doğmaz ailesinin ve toplumunun özlemlerine cevap verir.

Manas'ın babası Yakın Han da, Dirse Han gibi, bir çocuğu olmadığından üzgündür. Ve bundan dolayı karısına kızarak, şöyle söylenir:

«Çiriçi'yi alalı
Ben bir çocuk öpmedim
Çiriçi saç taramadı
Allah'a tövbe diyip hiç işime bakmadı.
Belini sıkı boğmadı
Bana oğul doğurmadı.
Çiriçi'yi alalı,
Oldu tam on dört sene.
Evliya mezarına gitmedi,
Elmalıkda yuvarlanmadı,
Kaplıcada gece yatmadı.
Hüda bana yar olursa
Çiriçi'nin karnında
Bir oğlan vücud bulursa
Bir belin sıkabilsem
Bir oğul doğurtabilsem. (s. 1-2, mısra 12-27).

O, özlediği oğulun bir kahraman olmasını arzu eder:

Süslü çizmeli, mavi kaloşlu,
Noygutu yercesine mahvetse.
Kuş başı eğerli, mavi cüppeli,
Kokanı yercesine yok edebilse.
Yaralı eşekli, deşik damlı,
Sartları yercesine yok edebilse.
Çürük bellemeli, kuru kargılı
Kazakı yercesine yok edebilse.
Mal gözlülükden vazgeçmeyen,
Yiyecek isteyip doymayan,
Kırgızı yercesine yok edebilse. (s. 2, ısra 28-38).

Ve Yakın Han, «beline bir yay bağlatarak» Çiriçi'ye bir oğul doğurtur. Cinsî bir sembol veya bâtıl bir inanç olsa bile, bu «yay ile çocuk doğurtmak» tasavvuru, bize göçebe medeniyetinin bir tarafını göstermiyor mu? Yay vasıtasıyla doğan çocuk, elbette, Oğuz Kağan'ın söylediği üzre, «ok gibi» olacaktır.

Manas da, Oğuz Kağan gibi, daha beşikte konuşarak, babasına özlediği insan olacağını haber verir. Yakın Han, Manas'ın söylediklerini, ona mürebbî olarak seçtiği Bakay'a şöyle bildirir:

«Beyin oğlu Bakay Han
Beri gel şöyle karşıma
Sana diyeceğim var.
Benim er Manas oğlum
Ata bineceğim dedi,
Uzak sefere varayım, dedi
Medine'den sıyırıp,
Buhara'dan da geçip ben
İt-geçitinden geçem, dedi.
Beş-Terekden de aşarak
Pekin'deki Kongur Beye
Varıp uruş salayım, dedi.
Ak tenge pulu (para) açayım, dedi.
Kalmağın malını saçayım, dedi.
Uzun Bulakı aşayım, dedi,
Kebes-Bulaka ineyim, dedi.
Şemei ile kızıl yarın
Ortasındaki geçiti

(Kayık ile) geçeyim, dedi.
Beş-Terekden geçeyim, dedi.
Kubuluna varayım, dedi.
Amatıyi aşayım, dedi.
Bana kapıyı kaparlarsa,
Eğilip geçip çıkayım, dedi.
Kopoluyu geçeyim, dedi.
Tor-aygırı aşayım, dedi.
Sarı kaykana basayım, dedi.
Temir-Diki aşayım, dedi.
Medine çölünden geçerek,
Geniş İliden vurarak,
Çombura suyunun boyunda
Altı gün ben yatayım, dedi.
At serinletip geçeyim, dedi.
Geniş İliyi gemi ile geçeyim, dedi.
Geniş kulça civarından geçeyim, dedi.
Koyun şehrine basayım, dedi.
Korkuşa doğru dolanayım dedi. (s. 4-5, mısra 82-118).

Bu mısralar, Oğuz Kağan gibi, Manas'ın da sonsuz bir kudret ihtirası ve hâkimiyet iradesiyle doğduğunu gösterir.

Fakat bu kadar geniş bir mekânı aşmak için, ata ve düşmanlara galebe çalmak için, savaşçı bir terbiye almaya ihtiyaç vardır. Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, at, atlı-göçebe medeniyetinin temelidir. Bu toplumda geniş mekâna hâkim olma ve savaşçılık ihtirasının ve hülyalarının doğmasında atın muazzam bir rolü olmuştur. Alp tipini hem maddî, hem manevî planda uçuran attır. «Manas destanı» bu gerçeği ortaya koyan çok zengin malzeme ile doludur.

Köroğlu'nda biz, sadece bir tek at görmüştük. Köroğlu'nun babası bir seyisdi. Efendilerinin atlarını güdüyordu. Oğluna da yalnız o harikulâde Kır atı bırakmıştı. Köroğlu'nun etrafındaki toplum da at sürülerine sahip değildi. Geçinmek için bile başkalarının malına tecavüz etmek zorundaydı.

Tabiî bir iktisadî ve sosyal temele dayanmayış, Köroğlu'nu aslî «alp tipi»nden ayırarak, sık sık hile ve kurnazlığa başvuran bir «haydut tipi» haline getirdiği gibi, Kır atı da, tehlikeli anlarda âdeta kılık değiştiren gülünç bir masal atına çevirmişti.

«Manas destanı»nda bahis konusu olan toplum, vadiler dolusu at

sürülerine sahiptir. Ve bu atlar nasıl gerçek atlarsa, kahramanlar da hakiki «alp tipi» soyundandır.

Burada, «alp tipi» ile at sürüleri besleyen toplum arasındaki münasebete son bir delil olmak üzere, bu konuya dair malzemeyi, daha geniş olarak vermek istiyoruz.

Oğlu doğduktan sonra Yakın Han, onu, terbiye etmesi için Bakay Han'a emanet eder ve bu münasebetle şöyle der:

İşbu Manas çocuğum Bakay
Sivrilip adam olunca Bakay,
Yelesinden tutup ata binince,
Büyüyüp adam olunca Bakay,
Çenesinde sakal çıkınca Bakay,
O vakit ona bir at bul Bakay,
Gitmek için ona elbise bul Bakay,
At başı gibi Kuran'la Bakay,
Koyun başı gibi kitapla, Bakay,
Kıyamet yolunu öğret ona, Bakay,
Sürünün içinde ona kır at ol, Bakay (s. 5-6, mısra 132-142).

Babası, Bakay'ın Manas'a müslümanlığı da öğretmesini ister. Fakat yapmış olduğu benzetmeler de gösteriyor ki, bu müslümanlık tamamiyle şekli bir müslümanlıktır. Kur'an denilince, Yakub Han'ın gözü önüne, «at başı» veya «koyun başı» kadar kalın bir kitap geliyor.

Kahramanlardan Kökçö, Oyrat kabilesine mensup «Kaplan doğan Alman Bet»e müslüman olmasını teklif eder. Fakat Alman Bet, Kur'an okumasını bilmez. Bunun üzerine Kökçö ona yol gösterir:

Kara Hanın Er oğlu
Kaplan doğan Alman Bet
Gel bıyığını kesdiriver,
Sakalını koyuver,
Saçlarını kırptırıver
Kalpağın süsünü kaldırıver
O zaman kitabı okuyabilirsin
Kur'anını anlayabilirsin. (s. 12, mısra 146-153).

Burada da şekil ön planda geliyor. Metni dikkatle inceleyince görürüz ki, esas mesele müslüman olma değildir. Alman Bet, müthiş bir kahramandır. Kökçö ondan korkmakta ve onunla dost olmak is-

temektedir. Bunun için şeklî bir müslümanlık da kâfidir.

Alman Bet, Kökçö'nin dediği gibi yapar ve müslüman olur. Sonra kabilesine giderek, annesine ve babasına müslüman olmalarını teklif eder. Onlar reddederler. Bunun üzerine Alman Bet, annesi ve babası da dahil, bütün Oyratları kılıçtan geçirir; kalpaklarından dağ, hırkalarından çadır yapar (s. 20).

Destanda fazla bilgi verilmemekle beraber, Alman Bet'in de içinde, tıpkı İslâmî rivayetteki Oğuz Han gibi, annesine ve babasına karşı, belki de Ödip kompleksi ile alâkalı bir hınç vardır. Çok sathî müslümanlık duygusu ile bu cinayetleri izaha imkân yoktur.

Kökçö ile Alman Bet, kısa zamanda dost olurlar, fakat kadın ve at meselesi aralarını açar ve onları birbirine düşman eder.

Kökçö hikâyesinde (s. 23) bu münasebetle atlara ve göçebe hayatının diğer teferruatına geniş olarak yer verilmiştir.

Başlangıçda Kökçö, Alman Bet ile dost olunca, onu ihtişamlı bir şekilde karşılar. Bu sahne şöyle tasvir olunuyor:

Tan ağırıp atınca
Gün kızarıp çıkınca
İki dost evi çözdü
Gelip göçü yola düzdü
Ovaya yerleştirdi
Altmış halatla bin adet tayı
Sıra ile bağladı.
Seksen halat, birçok tay
Sıra sıra bağladı.
Yurd çadırı kurulunca
Misk kokulu Buday Bek
İle güzel Ak Erkeç
Kadınları topladı
Kımız tulumları güzel olsun diye
Sahtiyandan yaptırdı.
Süt kovaları da güzel olsun diye
Sahtiyandan diktirdi.
Tay yuları güzel olsun diye
Çin ipeğinden ördürdü.
Kazıklar bile güzel olsun diye
Üstlerine kalay çaktırdı.
Çadır direklerini sivriltti.
Büyük süt tulumlarını tütsületti.

Tokmaklar bile güzel olsun diye
Som demirden dökdürdü.
Semiz koyunlar kesdirdi.
El bağlayıp durdular
Alman Bet geliyor diye. (s. 23, mısra 518-544).

Alman Bet'e gelince, Kökçö'nün karısı güzel Ak Erkeç, atının dizgininden tutar. Kökçö bunu kıskanır. Bütün kıyamet de bundan kopar. Fakat Kökçö duygusunu yine de Alman Bet'e hissettirmez. Ertesi gün bir at kurban etmek için, ikisi birlikte at sürüleri arasında dolaşırlar. Bu münasebetle at sürülerini gösteren bir tasvir daha yapılır:

Tan yeri ağarıp atarken
Gök kızarıp çıkarken
Alman Bet yataktan kalktı
Alman Bet'in karşısında
Kökçö gelmiş durmuştu
Al atına binmişti
Bu yüksek ayaklı al at
Toprak saçarak gitmişti
Kahraman doğan Er Kökçö
Altmış iple bin tayı
Karmakarışık bağladı
Seksen iple birçok tayı
Sık sık sırasıyla bağladı,
Hangi atı kessin bilmez
Hangi kısrağı kessin, bilmez,
Birçok atların içinden
At üstünde dolaştı
Bol yeleli kızıl sürüleri
Alaca beygir kümeleri
İçinden iki küçük kısrak vardı
Kökçö bunlara yaklaşınca
Karşılıklı durdular
Karşılıklı tepiştiler
Birbirinden ayrılınca
Kökçö bunları kestirdi
Han Er Alman Bet'in
Başını bunlarla kutladı. (s. 27-28, mısra 671-697).

Kökçö ile Alman Bet, bundan sonra artık beraberce savaşırlar, Alman Bet:

Kökçö'nün halkını semiz etti
Bütün yurdu zengin etti.
Evin bacasına kadar yağ doldurdu
Bütün halkı zengin etti
Bürküt kuşunun başlığını süsledi
Fakirleri zengin etti.
Gelinlere ipek kuşak bağlattı
Koca karılara kuyruk çiğnetti
Kahraman Han Alman Bet'in
Gece yatacağı yer,
Haydar Hanın altın tahtı önüne kondu
Gündüz yürüdüğü yer
Kökçö'nün üstü oldu.
Her şeyi tamam kıldı
İğnesini çelik kıldı. (s. 28-29, mısra 703-717).

Kökçö'nün kırk dostu, Tıpkı Dirse Han hikâyesinde olduğu gibi, Alman Bet'in büyük itibar kazanmasını kıskanırlar ve onun Ak Erkeç ile yattığı iftirasını ortaya atarlar (s. 30). Daha Alman Bet gelince, Ak Ergeç'in onun atının dizginlerinden tutmasıyla içine kuşku giren Kökçö bu iftiraya inanır, Alman Bet'i başından savmak ister. Ak Kayaş ile haber gönderir:

At lâzımsa gelsin istesin
Başka ne alırsa alsın
İstediği şeyi alsın. (s. 32, mısra 831-833).

Alman Bet bu iftiraya içerler, adamakıllı sarhoş olduktan sonra, Kökçö ile alaylı ve hiddetli olarak şöyle konuşur:

Senden bir at istiyorum
Bir de elbise lutfet.
Bilgililerden beşi yok.
Boyu kısalar güzel olamaz.
Meşhurların altısı yok.
Aldatmakla güzellik kazanılmaz.
O gece şerefimle karşıladın.
Altmış dokuz mal verdin,
Yetmiş batman yemle besledin

Alaca sırtlı baharda gitmiştik
Ilık sonbaharda geri geldik.
Kırk adam boyun vardı ama
Bir kıl kuyruk tayın yoktu
Tekecinin altın bilekli
Bakır nallanmış binek atını
Bu alaca atı ver bineyim.
Mavi zırhını ver giyeyim.
Kara samur kalpağı ver
Ver onu başıma giyeyim.
Ökçesi yüksek çizmeyi ver
Ver ayağıma giyeyim onu.
İste dedin, istediğim bu.
Dile dedin, dilediğim bu. (s. 34, mısra 870-892).

Kökçö hangi atı istediğini sorar. Alman Bet şöyle der:

Göğsümde canım bir, dostum
Ağzımda dilim bir dostum,
Yularda hayvanım bir,
Bohçada elbisem bir,
Söylemeyince bilmezsin.
Açmayınca görmezsin.
Ta başından anlatayım
Tekeci henüz genç idi.
Henüz soluk bir tay idi,
Konkur yay, bu eski obur
İşte tekecinin bu beygirini
Altın bilekli, bakır nallı,
Karlı dağlarda doğan
Bu gök alanı ver bineyim,
Gök zırhını ver giyeyim
İstediğim budur işte. (s. 34-35, mısra 899-914).

Kökçö, bu çok kıymetli atı vermek istemez:

Ey uzaklardan gelip de
Kırk çoroya üstün olan
Hudanın da yükselttiği
Törö ile denk ettiği,
Bu adam gök alayı ister

Ardını sana kim verir,
Sarı alacayı istiyor,
Budunu sana kim verir?
Başına kamçı vurunuz
Sen de gel yakasından tut
Çık deyince it çıkar.
Alman Bet, Kalmuğu niçin gitmez. (s. 35, mısra 916-927)

«Arşdan uzun Alman Bet», beş çanak daha içki içtikten sonra, gülümseyerek şöyle cevap verir:

Babanın mezarına it Kökçö
Sözlerini köpek duysun.
Arkandaki bitler duysun
Havlayan köpekler duysun
Babanın mezarına it Kökçö
Sakalı bitle dolu Kökçö
Ahırlarına köpek dolsun.
Aşağı tarafına bit dolsun,
Papucunu dikmez isem,
Karın ile yatmaz isem,
Kılıcını kırmaz isem,
Kapındaki ipleri ben
Kılıcımla koparmazsam
Boz renkli süslü evini
Topraklara sermez isem,
Mütehakkim erlerini
Kamçılayıp kırmaz isem
Alman Bet namım kurusun.
Büyük kızının küçüğü,
Küçük kızının büyüğü
Ortasında bulunan,
Altı yaşındaki körpe canı
Çıplak bileğinden tutmazsam
Manas denen efendime,
Götürüp hediye etmezsem
Alman Bet namım kurusun.
Kısa yuları koparmazsam
Uzun yuları sarmazsam
Alman Bet namım kurusun.

Otlaktaki sürülerini
Ürkütüp kaçırmazsam,
Susuz deredeki sürülerini
Sürüp de götürmezsem,
Süngümü vurup öttürüp de
Hücum edip almazsam,
Alman Bet namım kurusun.
Yalvartıp da vermediğin
Alacayı tutup binmezsem
Alman Bet şanım kurusun.
Dostum Kökçö Allaha emanet ol.
İçdiğimiz andlar boynuna olsun.
Ben andımdan kurtuldum. (s. 36-38, mısra 958-1003).

Böylece Alman Bet Kökçö'den ayrılarak Manas'ın yanına gider

Buraya kadar vermiş olduğumuz metinlerde, göçebenin kendisine has merasimi, nezaketi, gururu ve izzetinefsi ile beraber, atın onun hayat ve psikolojisinde tuttuğu yer açıkça gözüküyor.

Manas, Alman Bet'in kendisine doğru geldiğini rüyasında görür ve bu rüyasını tefsir ettirmek üzere atına binerek babasının yanına gider. Bu münasebetle Manas'ın atı, zırhı ve kılıcı teferruatlı olarak tasvir ediliyor. Göçebenin dikkat ve muhayyilesinin nasıl çalıştığını gösteren bu parçayı buraya alıyoruz:

Sırtı yüksek boynu alçak
Bu büyük yürük kulaya
Bol yeleli ince ata
Bu nam salmış Ak kulaya
Hiç bir attan geri kalmayan
Altına yuvarlak nal koydurmayan
İşte Manas bu kulaya bindi
Çinli ustaların vaktiyle
Zahmetler ile yaptığı
Rus ustaların ise
Düşüne düşüne yaptığı
Kalmuk ustalarının da
Türkü söyleyerek yaptığı
İçine süngü batmayan
Tüfek saçması geçmeyen

Ak zırhının üst kısmı
İşte bu zırhı giyindi
Kömür yetişmediğinden
Sık orman kullandıkları
Katmağa su yetmediğinden
Pasat çayı kullanıldı
Törpüler iyi olmadığından
Otuz törpü kullanıldı
Kış vaktine kalınca
Kazı ile bumbarı
Anınla gelip böldüğü
Yaz vaktine kalınca
Kök çimene yaydığı
Çok kuvvetli dursun diye
İnsanın kanından
Su katılmış olanlar
Sivrisinek hortumu ile. (s. 46-47, mısra 1220-1250).

Manas'ın rüyası da tam bir avcı ve akıncı rüyasıdır. Acı Bey'e bu rüyayı şöyle anlatıyor:

Ak kulaya binmiştim ben,
Uykuda rüya görürken ben
Köpeği yidiyordum ben,
Bir elimde bir şahin,
Bir sefere çıkmıştım!
Elimde bir şahin vardı.
Ben şahini uçurunca
Birçok kanatlı hayvanlar
Ayağıma kapandı öldü.
Bu ne demek olsa gerek,
Ak köpek arkamda idi,
Köpeği salıverince
Dört ayaklı canavarlar
Ayağıma kapandı öldü
Bu ne demek olsa gerek, (s. 49, mısra 1314-1328).

Acı Bey bu rüyayı şöyle tabir eder:

Aladağı aşman Töröm
İli suyunu geçmen Töröm

Hikmet diyip söz söyleyeyim
Doğru sözler söyleyeyim
Emin sözler söyleyeyim
Ak köpeğini yedişin
Ak doğanını tutuşun
Bu sefere çıkışın
Elindeki ak doğan,
Ak doğanı uçurman,
Birçok kanatlı hayvanın
Ayağına kapanıp ölüşü,
Atası ile atan denk,
Duası ile duan denk birisi,
Er Hanın aziz oğlu,
Gelip sende kalacak.
Arkandaki ak tazıyı,
Salıverdiğin zaman sen
Dört ayaklı canavarların
Ayağına kapanıp ölüşü!
Baban ile babası denk,
Duan ile duası denk birisi,
Ey hanın aziz oğlu,
Gelip sende kalacak!
Rüyanı doğru yordumsa
Hacı beyi yanına al
Rüyanı yanlış yordumsa
Hacı beyin başını al
Hacı bey keskin sözü ile
Rüyanı iyi bildi mi? (s. 49-50, mısra 1330-1360).

Manas, Alman Bet'in alacağı duruma göre, dost olmak veya savaşmak üzere, hazırlıklı gider. Bu münasebetle sürüsünden en iyi atları seçtirir:

Gölde pek çok at duruyor,
Bu at sürüsü içinde
Babasının duası
İyi niyetle yaratıldı,
Tayı ile tohumu
Kambar boz aygır sürüsünden,
İkisini alıp geliniz.

Babam Yakup beyin
On iki kulaç ipile
Atları bağlatıp getirin.
Ay biçimi nalı varsa
Götürüp birini salıverin.
Öbürünü alıp getiriniz.
Altmış kula öldürerek
Yem verdiğimiz Tay-burulu
Yetmiş kula öldürerek
Emzirdiğimiz Tay-burulu
Bu Tay-burulu beraber götür,
Kaburgası iğri büğrü kara dağ var,
Gidin, han oraya çadırını dikmiş mi, biliniz,
İçerisi iğri büğrü kaynak var
Oraya halkı konmuşsa tutunuz,
Yağız atımı alalım.
Tavşan yanaklı, törpü dişli
Gök alacayı alalım,
Koşarken topraklar saçan,
Kadife saçları olan
Koyonbosu da alalım,
Kalkamanın yağız atını
Halkın elinden alalım
Tokomonun doru atını
Halkın elinden alalım
Ön ayak bozulmasın diye
Dışarda yürümeği öğretin
Başı sallanmasın diye
Al bezden yular takın.
Sırtı yara olmasın diye
Kaplan postu yaptırdık.
Bu sarı alacayı alalım
İyi sözler söylenirse,
Cenge hacet kalmaz hiç,
Fena sözler söylenirse,
Hemen savaşa başlarız. (s. 51-53, mısra 1393-1435).

Alman Bet, Manas ile dost olur. Bu sefer ikisi Kökçö'ye hücum ederler. İki müdhiş kahramanın kendisini öldüreceğinden korkan Kökçö, Manas'la anlaşmak için, at sürülerini paylaşmayı teklif eder:

Aldığın at altı sürüdür
Dur, onları paylaşalım
İkimiz yarı alalım.
Yedi at aldın sen
Dur onları paylaşalım
İkimiz yarı alalım.
Doksan doru yürük var
Onların hepsini sen al.
Altmış yürük daha vardır.
Ak sakallı baban alsın
Yetmiş ala yürük daha var
Bunlar da senin olsunlar
Onu da hep senin olsun. (s. 70, mısra 146-158).

Fakat Manas, tıpkı Oğuz Kağan gibi, dünyaya tek başına hâkim olmak ihtirasındadır. Kökçö'ye şöyle cevap verir:

İkimizden biri yaşayıp,
Öbürü şimdi ölmeli.
Ben senin fikrinde değilim,
Barışmağı düşünemem,
Malı paylaşmak istemem. (s. 71, mısra 160-164).

Bunun üzerine Kökçö kızarak şöyle der:

Sana birşey vermem
Kuvvetliysen hepsini al,
Alamazsan köpek gibi geber kal.
Mal için ölen köpek Manas,
Mal için ikimiz de geberelim.
On iki kurşun dayanır
Ateşler saçan tüfengimi
Al eline ben vereyim.
İki avuç kurşun al koy
Bir ölçü de saçma koy
Ak göğsümü bir el kadar
Açıp sana hazırlayım.
Tüfengin ile çek de vur.
Vurup öldürebilirsen
Sürülerimi al götür.
Fakat beni öldüremezsen

Bu hakarete katlanmam. (s. 71, mısra 165-181).

Manas bu karşı koymaya mukabele eder:

Senden artık korkum yoktur,
Vuruşalım, vuruşalım.
Tüfek atışalım, atışalım.
Güreşelim, güreşelim.
Ölene kadar boğuşalım.
Tüfenk ile vuracağım.
Kılınç ile vuracağım. (s. 71, mısra 183-189).

Ve iki kahraman kapışırlar.

Sürüsü ve kabilesi içinde son derece mağrur bir hayat süren göçebenin izzetinefsi de çok yüksektir. Şahsiyeti, atı, sürüsü ve kabilesiyle o kadar kaynaşmıştır ki, bazen, bunlardan hangisi için savaştığını ayıramaz. Fakat ekseriya «üstünlük duygusu»nun ağır bastığını görürüz. Kuvvetini isbat etme fikri bazen en delice hareket tasavvurları şeklinde ifade olunur. Bir yerde Manas şöyle der:

Ak kulanın ağzını yararım
Baca deliğinin kapağını
Mızrağımla delerim.
Kapının üst tarafını
Kılıcımla keserim ben.
Taştan yapılmış burcu ben
Topraklara sererim hep.
Kumdan yapılmış burcu ben
Uçuruma çeviririm.
Başı sorguçlu kızları
Ganimet eder alırım ben.
Bileklerinden tutarım,
Atımın ardına alırım. (s. 66, mısra 20-32).

Son mısralar, maddî kuvvetin cinsî konulara doğru kaydığını gösteriyor. **Oğuz Kağan destanı** ile Dede **Korkut kitabı**'nda olduğu gibi, **Manas destanı**'nda da kuvvet iradesi ile cinsî ihtirasın birçok yerlerde birbirine bağlılığı dikkate şayandır.

Manas'ın Kanikey ile evlenmesi, **Dede Korkut kitabı**'nda Kanturalı'nın Selcan Hatun ile evlenmesi hadisesini kuvvetle hatırlatıyor. Kanturalı gibi Manas da, babasından kendisine bir kız bulmasını ister:

Henüz hiç bir kız almadım,
Hiç bir kız koynu görmedim,
Yakup Bey, benim Han babam
Halisüddem bir at koştur,
Bin bu ata bana bir kız bul.
Güzel bir kadın alayım,
Bir kız koynu göreyim.. (s. 84, mısra 562-568).

Kanlı Koca gibi, Yakup Han da, oğluna kız aramak için muhtelif yerleri dolaşır, fakat Manas'a uygun bir kız bulamaz. Bu arama çok da zahmetli olur:

Manas'a kız bulmak için
Samur kalpağım karlandı.
Tilki kalpağım ıslandı
Bu yerde hiç bir kız bulmadım
Canıma o kadar zar kıldım. (s. 86, mısra 618-622).

Bir çoban Demir Han'ın kızı Kanikey'i medh ve tavsiye eder. Yakup Han Demir Han'a gider. Demir Han'ın Mengdi Bey adlı fesadçı bir adamı vardır. Yakup Han'ı ilkin o karşılar ve Demir Han'a isteğini bildirir:

Boz tepenin başında
Ak sakallı Yakup Han var.
Ardında sürü filan yok.
Ardında (Hazne) (pulu) yok.
Kul, köle de getirmiyor.
Ata bindim geldim diyor,
Kanikey'i istiyor,
Bu bir hakaret değil mi? (s. 90, mısra 752-759).

Demir Han Manas'ın kuvvetini bilir; Mengdi Han'ın bu fesad sözlerine uymaz. Bilakis Yakup Han'ı iyi karşılamalarını söyler. Bazı sebepler ileri sürerek, nezaketle, kızını Manas'a veremiyeceğini bildirir. Bu sebepler dikkate şayandır:

Yakup Han sakın darılma
Senin oğlun bu Er Manas
Sağdıcıyle harbetmez mi?
Dostuyla da cenketmez mi?
Kardeşiyle döğüşmez mi?

Senin oğlun bu Er Manas
Yurdlarda çok dolaşıyor:
Atının kuyruğunu bağlayıp
Hep atları tekerleyip alıyor.
Alplar ile çarpışıyor
Bahadırlarla harbediyor.
Göğüs gererek koşan ak kulayı
Çapraz gelen oklardan kaçırıyor.
Yakası altın ak zırhını
Boğazlaşıp düşmana yırttırıyor.
Bir alp elinden ölmez mi o?
Biricik kızım Kanikey'i
Yalnız bacadan gün gördü,
Suyu yalnız evde içti.
Seçilmiş atlara bindi.
Uzaktan gelme bal yedi
İnce elbise ile rüzgâra çıkmadı
Soğuk nedir hiç bilmedi
Hiç gece kapıya çıkmadı.
Dünden kalma yemek yemedi.
Biricik kızım Kanikey
Karalar giyip kalmaz mı?
Yurd gezmekten vaz geçsin
Kızımı ona vereyim.
Ok atmaktan vaz geçsin
Çarpışmaktan vaz geçsin,
Pıçaklamaktan vaz geçsin,
Kızımı ona vereyim.
Ok atmaktan vaz geçmezse
Öldürmekten vaz geçmezse
Saplamaktan vaz geçmezse
Kızımı asla veremem. (s. 93-94, mısra 841-877).

Yakup Han gelir, Manas'a, Demir Han'ın sözlerini nakleder. Manas buna hiddetlenir:

Şurda tüten tüfeğimi
Omuzuma asarım da
Alaca bayrağıma dayanır
Çam mızrağı ele alır

Şiddetle oraya varırım.
Yalnız kılıncımı bağlayıp
Korku saçarak varayım.
Erkeklerin seçmesi ölsün
Hayvanların fenası ölsün. (s. 100, mısra 1041-1049).

Kanikey'i zorla elde etmek için çorolarını alarak Demir Han'a doğru gider; fakat giderken, ağırlık olmak üzere vadiler dolusu at sürüleri de götürür (s. 103).

Manas ile Kanikey'in karşılaşmalarını tasvir eden sahne, destanın en canlı sahifelerinden birisidir. Aynı zamanda her ikisinin karakterlerini de gösteren bu sahneyi aynen alıyoruz:

Manas Kanikey'in evine geldi
Hiç at bağlanmamış bir ahıra
Manas atını bağladı
Hiç kamçı takılmamış bir kapıya
Manas kamçısını takdı
Kuş konmamış bir tüneğe
Şahinini oturttu o
Ocaktaki kazıdan
Bir parça koparıp yedi
Çanaktaki tatlı baldan
Bir parça tadına baktı
Ballı kısrak kımızından
İçti hararetini kesdi
Otuz düğmeyi on peşi,
Sessiz sadasızca çözdü
Kabartılmış döşeğe
Yanaşıp girdi yattı,
Derin uykudaki kızı
Manas sımsıkı kendine basdı
Demir Han kızı Kanikey
Uykusundan uyandı,
Gözünü açıp fırladı
Alaca saplı bir bıçağı
Eline alıp dedi ki:
«Benim babam Demir Hanın
At bağlanmaz ahırına
At bağlayan kimdir bu?

Kamçı takılmaz kapısına
Kamçı takan kimdir bu?
Hiç kuş konmaz tüneğine
Kuş bağlayan kimdir bu?
Çanaktaki sarı baldan
Gelip tadan kimdir bu?
Kısrağın bal kımızıyle
Hararet sördüren kimdir bu?»
«Yazılmış bir mektup değil
Ben bir yabancı değilim
Kamçı ile at getirdim
Sayısız kısrak getirip
Derin vadiler dolduran
Er Manas işte o benim!»
«Hangi Manas'sın bilmem ben
Sevgili babam Demir Hanın
Bu dünyası yarı idi
Sürülerile yaşayan
Onun atlarına bakan
Manas adlı kulu vardı
Koyunlarımızı güden
Bir çobanın babası var,
Onun adı da Manas'dır.
Deve güden bir kulumuz var
Onun adı Manas'dı.
Hangi Manas'sın ne bileyim
Çık sen bakayım koynumdan
Çek kollarını boynumdan
Babamın bana verdiği
Şu güzel gümüş hançeri
Yüreciğine saplarım.»
Bu güzel saplı hançeri
Sıyırıp kınından çıkardı
Er Manas da şöyle dedi:
«Ne yapıyorsun Kanikey
Nazlı büyümüş Han kızı
Nazlı şeyler söyler» dedi
Bey çocuğu nazlısın
Nazlı şeyler söylemelisin

Ne yapıyorsun Kanikey»
Bu güzel saplı hançeri
Kınından sıyırıp çekti
Sonra havada salladı
Manas'ın ak bileciğini
İki parça ediverdi
Eteklerini beline sokup
Yenlerini sıvayarak
Manas şöyle haykırdı:
«Eğersiz ata bineyim
Kadınsız bekâr yaşayayım
Altı tane sürü görüp
Arkalarından koşayım
Sana gösteririm kahpe!
Eline sopa veririm
Koyunları güttürürüm,
Kısrakları güttürürüm,
Sana gösteririm kahpe!
Kaplanlar gibi bağıran
Alman Bet haydi ata bin
Ey sarı uçurum gibi
Mavi yeleli kurt gibi
Güldürün oğlu Çalbay'ım
Ata bin çabuk ata bin
Ben çok güzel bir kız buldum
Alacadağa çıkalım
Altı sürü at sürelim
Sonra geriye güdelim
Bu tarafa getirelim
Eline bir sopa verip
Koyunları güttürelim.
Ona acı çektirelim,
Belki öcümü alırım,
Eğersiz ata bineyim
Kadınsız bekâr kalayım
Onu sarmaktansa kuruyayım
Onu almadan kuruyayım. (s. 107-110, mısra 1260-1362)

Burada kuvvet ile cinsî ihtirasın nasıl birbirine karıştığını açıkça görüyoruz. Karakter ve davranışı bakımından Kanikey de Kan Tu-

ralı'nın sevgilisi Selcan Hatun'u hatırlatıyor. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde hâlâ sürüp giden ve kahramanlıkla aşkı birleştiren kız kaçırma âdeti, Türkler arasında çok eski ve çok yaygın bir duyuş ve davranış tarzının devamı değil midir?

Kız veya aile tarafı iffet ve faziletini göstermek, erkek kahramanlığını isbat etmek için mücadele şarttır. Bundan dolayı evlenmeler, bir savaş manzarası alır. Bu davranış tarzı, kuvvet ve yiğitliğin asli kıymet olduğu göçebe örfüne tamamiyle uygundur. İslâmî devrede ve Tanzimat'tan sonra ise yaşayış tarzı ve hayat görüşünün gelişmesi sonucu olarak, kız ile erkek arasındaki münasebet ve evlenme şekli de değişir.

Medeniyetler bir sistem teşkil ederler. Bir medeniyette hâkim olan ruhu, rüyalardan evlenmeye varıncaya kadar, her sahada görmek mümkündür. Göçebenin doğuşuna, büyümesine, evlenme ve arkadaşlık münasebetlerine nasıl hayvan unsuru, kuvvet ve üstünlük ihtirası hâkimse, ölüm merasimi ve eğlencesinde de aynı hava görülür. Bok Murun hikâyesi bu bakımdan çok dikkate şayan unsurlarla doludur.

Han Kökötöy ölünce, yerine oğlu Bok Murun geçer. Göçebe âdetine göre, hem babasının matemini tutmak, hem de kendisinin iktidara geçtiğini duyurmak üzere, büyük bir ziyafet verir. Bu ziyafet münasebetiyle yarışlar ve güreşler yapılır. Her biri kendisini dünyanın en kahraman, en onurlu insanı sayan hanların bir araya gelmesi birtakım çatışmalara yol açar; en küçük bir izzetinefis meselesi, bugün Anadolu'da hâlâ sık sık görüldüğü gibi, kanlı mücadelelerle neticelenir. Osmanlı cemiyetinde son derece incelmiş, aşırı nezaket, tevazu ve merasimperverliğin sosyal münasebetleri tanzim bakımından değer ve ehemmiyetini anlamak için, bu merhaleden önce Türklerin ne durumda olduklarını bilmenin büyük faydası vardır.

«Orhun yazıtları»nda da bahis konusu olan bu ölüm aşına, davet edilenlerin mutlaka gelmeleri lâzımdır. Çünkü bu, iktidara geçenin bir hükümdar olarak tanınması mânâsını da taşır. Gelmeyen ona hakaret etmiş sayılır; niyetinin iyi olmadığını belli eder. Davéti yapan, bu münasebetle, ne kadar zengin ve kuvvetli olduğunu gösterme fırsatını da bulur. Bu sadece üstün benliğini tatmin bakımından değil, düşmanlarının gözlerini korkutarak emniyetini sağlamak için de ehemmiyetlidir.

Bok Murun etrafa adamlarını yollarken, çağırılanların davetini kabul etmedikleri takdirde başlarına gelecekleri de haber verir:

Burdan ileri gidersem
Kapalı kalan Behiştin
Kapısını açan Koşoy var
Bağlı kalan pazarın da
Yolunu açan Koşoy var.
İşte bu Koşoy'a gidin,
Ona gidince deyin ki:
Mavi tayın baş olduğu
Kökötöy Hanının aşı var.
Yarışta ilk gelen ata
Sayısız sarı deve keseceğim,
Pek çok sarı alaca kısrak keseceğim.
Sayısız koyun keseceğim.
Son gelen ata mükâfat ben,
Ormanlıkta topladım
Duacı kullara menakibini okuttum.
Bin alaca tay başına
Beş yüz doksan beş ata koşacak yer var.
Bağlanmadık at kalmasın
Atı ölüp de kalmasın.
Hiç bir keder duymasın
Mahrumiyet duymasın
Bu aşıma gelmezse
Görünmesin hiç gözüme
Darılmasın ha özüme
Çünkü tan atmadan evvel
Fakat güneş doğar doğmaz
Bok Murun'un altın gibi
Parlak kızıl tuğunu ben,
Hem de boz kıldan evini
Gelir yerlere sererim.
Yurdundaki güzelleri
Bileklerinden çekerim,
Atımın ardına atarım,
Onları esir ederim.
Eğer aşıma gelmezse
Bana sonra darılmasın
Gözüme hiç görünmesin
Git Koşoy'a böyle söyle.

Sonra atla ilerleyin
Dağda ayı ile boğuşan
Kaplanlara hücum eden
Çıyan gözlü sert yanaklı
Şimal tarafında kışlayan
Anadan doğduğu vakit,
Koyun ciğeri gibi bir kara kanı
Sağ elile yakalamış olan
Kalkık kaşları ile
Gözü kızıl, yüzü saz
Kanlı doğan Er Manas
Gölgede mağrur büyüyen
Mağrur büyüyüp er olan
Bacak kemikleri iri
Yakup Beyin er oğlu
Asil doğan Er Manas'a
Kadar gidip haber verin.
Oradan da ileri git,
Kuytu inleri ev eden
Kara ormanda sürü yaşatan
Ala ciğerli yavru kuş,
Yüksek doğan Er Ağış'a
Kadar gidip haber verin.
Oradan da ileri git,
Dokuz kardeşin en genci
Hudanın bu sevgilisi
Elaman beyin de oğlu
Er Tüştüg'e haber ver.
Oradan da ileri git sen,
Ertiş'e çıkıp yazlayan
İkiz yağız beygirli,
Küküm'ün oğlu Ürbü var,
Gidip ona haber verin.
Oradan da ileri git sen,
Alpay-İmet'in küçüğü,
İki ihtiyar çocuğu
Altı yaşında Kök-Koyan var,
Gidin bunu haber verin.
Oradan da ileri git sen,

Kara tüfekle nişan alan,
Dağda canavar kovalayan
Arkası çarpık Ereş vardır.
Ona da haber götürün.
Oradan da ileri git sen,
Akpay Memet'in oğlu var
Bu çok ulu, güçlü ere
Git de bunu haber ver.
Ordan da ileri git sen,
Yediğer oğlu Bağış var.
Gidin bunu haber verin.
Ordan da ileri git sen,
Gök tepenin başında
Demir Bala'nın yanında bir kavim var,
Gidin ona haber verin.
Oradan da ileri git sen,
Gün doğusunda bir yurt var.
Gidin ona haber verin.
Ordan da ileri git sen,
Kara Dön oğlu Yar Manas var,
Gidin ona haber verin.
Ordan da ileri git sen
Kırımlıların boz oğlu var
Git ona da haber ver.
Ordan da ileri git sen,
Semerkant'ta Koyon Han var
Gidin ona haber verin.
Ordan da ileri git sen,
Ergeç Kavmi, İt Kavmi var
Ona da git haber ver.
Ordan da ileri git sen,
Toy kuşu gibi boyun uzatan
Halkın en zengin kulu
Haydar'ın oğlu Kökçö var
Gidin ona haber verin.
Ordan da ileri git sen,
Bir kâfirin yurdu vardır,
Eti boğa eti gibi,
Çenede sakal bırakmaz.

Fakat bıyığını kesmez
Rusların Hanı Yoloy var,
Git ona da haber ver.
Ordan da ileri git sen,
Kâfirin Hanı Nes-Kara var,
Git ona da haber ver
Ordan da ileri git sen,
Yarkent ile Kaşkar'da hüküm süren
Çinlilere emir eden
Keskin burun, kızıl gözlü,
Çinli Kongur Beyi yaşar
Alnı parlak Kongur Bey var
Âdetleri halktan başka kuldur.
Git ona da haber ver.
Ordan da ileri git sen,
Kâfirin Hanı (Yıl-Basal) var.
Gidip ona da haber ver.
Ordan da ileri git sen,
Öğüz Han'ın kavmi vardır,
Gidip ona da haber ver.
Ordan da ileri git sen,
Bir (To-Tengşir) kavmi vardır,
Gidip ona da haber ver.
Ordan da ileri git sen,
Oğanların beyi Mis-Burçak var
Gidip ona da haber ver.
Ordan da ileri git sen,
Turfan şehri halkı vardır,
Ona gidip haber ver.
Ordan da ileri git sen,
Orongo kavmi vardır,
Ona da gidip haber verin.» (s. 155-160, mısra 26-174)

Tarihî hakikate tıpatıp uymasa da, bu alacalı kavimler kalabalığı, Türklerin Orta-Asya'da nasıl bir çevre ile kuşatıldığı hakkında umumî bir fikir verecek mahiyettedir. Her biri, birbirinin üzerine atılmak için fırsat bekleyen bu çevre kavimleri ortasında, kuvvet ve yiğitliğin en hayatî ve en üstün kıymet sayılmasını yadırgamamak lâzımdır.

Bu kadar uzak yerlerden gelecek misafirleri karşılamak mühim

bir mesele teşkil eder. Yerleşik medeniyetlerde, bu nevi merasimler saraylarda yapılır. Bok Murun göçebedir. Yarışlar ve güreşler için geniş sahaya ihtiyaç vardır. At ile geniş ve açık mekân arasındaki zarurî münasebeti burada da görüyoruz. Göçebenin «dışa dönük - geniş mekân adamı» olmasında yaşamış olduğu sosyal şartların büyük tesiri vardır.

Bok Murun çorolarını çağırarak, onlardan fikir sorar ve kendi düşüncelerini şöyle açıklar:

Aşı nasıl hazırlayım
Atları nasıl koşdurayım,
Ahreti nasıl kazanayım,
Kâfir ile müslümanı
Sofraya nasıl toplayayım?
Ben bu yerlerden göçeyim
Sayrama gidip konayım
O yerden de göçeyim ben
(Şibi)ye gidip konayım.
Sarı Bulağa varayım,
Kara Burayı aşayım,
Ordan Talasa ineyim
Ordan da göçeyim ben.
Kara Köle döneyim
Üç-Koromu da aşayım,
Su-Samura ineyim ben?
Kuzularla koçları ben
Varıp hepsini biçeyim.
Kısrak yavrularını koruyayım,
Bir ay orda yatayım
Mal semirtip alayım,
Ev direği yaptırayım,
Ondan da ev yaptırayım,
Sonra da göçüp gideyim.
Kara-Valtayı aşayım
Kayıngdıdan geçeyim
Sonra da göçüp gideyim
Ağır-Mına gelince de
Develerimi salayım.
Kora-Kotu da aşınca
İt-Geçidini geçeyim.

Ak-Yar çukurunu geçip,
Ak-Yolunga konayım.
Orda koyunları kırkayım.
Yurdumun üstünü örteyim.
Ben o yerden de göçeyim.
Irgaytını da aşayım,
Doğru Kopoya varayım,
Ben o yerden de göçeyim.
Karkaraya konayım,
Kalday ile dost olup ben
Tuz kaynatıp alayım,
Ben o yerden de göçeyim.
Demir-Dik dağa varayım,
Ben Tulukdan da aşayım,
Sonra ordan da göçeyim,
Baktı-Kuraya varayım
Kuş-Murun dağını aşayım,
Ulu-Kulçaya yaklaşınca
Küçük-Kulçaya yaklaşınca
Ortalarına yerleşeyim.
Yeni ay tamam olunca
Ateş delikleri yapayım
On ay da tamam olunca
Odunumu alayım,
Ahret tarafına gideyim.
Kâfirlerle müslümanların
Hepsini orda toplayım.. (s. 161-163, mısra 184-241)

Bu davete gelenler, hayatları daima tehlikeye maruz kalabileceği ve onlar için de bir kuvvet gösterisi bahis konusu olduğu için, bir savaşa gider gibi hazırlanırlar. Manas, yiğitlerine şöyle seslenir:

Muradalım, Murad Bek
Yaman saldır Kuad bek
Elim, Seit iki oğul,
Kazak, kargadayı gençler,
Bilgiç falcı kara Tölög'üm
Gece tilki izi bulan,
Benim Tursun-Taylak Şütüm,
Karanlıkta karsan izini bulan

Yanılmayan Kaman-Yaypur,
Üşün, Ümöt iki oğul,
Sarı ata binen Alman Bet
Göz çıkaran Gök Surgak
Yatık Dilli Acu beyim,
Biz buradan inersek,
Kırkın başı Kunguldum,
Gök Çepiç ile Seregim
Yayılmışın küçüğü
Yağ-Kamışın ağabeyi,
At getir sen, boz oğul,
En küçüğü Tas-Baymat
Sen de kazanı tez kaynat.
Bugün at yarışı günü,
Deve derisi, ak çadırı,
Açtırıp sıkı bağlanın.
Tutam yeri hep resimli
Tutam yeri hep çizgili
İki püsküllü mızrağımız
Bu, başı göklere değen,
Sapı toprakta köklenen
Geniş Narumu geçelim.
Ak kulamın üzerine
Kaplan derisi at örtümü örtünüz.
Başına al yuları koyunuz.
Şahin davulunu bağlayıp
İpile bana getiriniz
Altınlı ak çadırı da
Yük altına bağlayınız
Kebesti dağın ötesinde
Kaşkar'ın da berisinde
Bok Murun Sultan oturur
Hediyeniz nedir görelim.
Ordan hediye gelmezse
Bayrağı yerden kaldıralım.
Kargıları sallayıp,
Ganimet alıp kaçalım,
Aşını haram kılalım..» (s. 166-168, mısra 354-399)

«Alp tipi»ni çevresi ve hayvan medeniyetine ait olan eşyalarıyla

bir arada görüyoruz. Manas'ın şahsiyetinden taşan kuvvet ve hâkimiyet iradesi, eşyaya kadar yayılıyor.

İlk münakaşa, yarışın ne kadar süreceği üzerinde çıkıyor. Ürbü, on beş gün teklif ediyor. Manas buna hiddetlenerek Koşoy'a:

«Han babası Kaplan Koşoy
Onun on beş gün dediği şey,
Çocukluğumuzda çıplak atla,
Yaptığımız yarışa benziyor.
Şimdi kâfirle müslüman,
Bir araya toplanmışken
Böyle dalaş mı olacak?
Yurda bozgun mu girecek?
Yemeği alt üst mü edecek.
Bok Murun törömüzün
Gönlünü mü karartacak?
Soğuk güzden çıkalım da
Sinekli renkli yaza girelim.
İyisi gelsin terleyip
Fenalar kalsın geberip.» (s. 174-175, mısra 598-612)

diyor.

Bu parça atlı göçebe medeniyetinde atların uzun koşular vasıtasıyla nasıl tasfiye olunduklarını göstermesi bakımından da dikkate şayandır. Bu toplumda, atlar da, tıpkı insanlar gibi, kuvvetli ve mukavemetli olmak mecburiyetindedirler. Bu yarayış tarzı ancak en kuvvetli olana değer veriyor.

Üç ay on yedi gün sonra atlılar geliyor. Şimdi yarış başlamıştır. Gözcüler, hangi atın kazanacağını merakla birbirlerine sorarlar. Bu münasebetle yapılan tasvirler, göçebe medeniyetinde dikkat ve alâkanın at üzerinde ne kadar durduğunu çok güzel gösterir:

«Kuyruğu kuvvetli olan şu
Kocaman kula at kimin ki?
Hörgücü büyük boynu uzun
Kocaman kula at kimin ki?
Şu develer gibi yüksek
Dağlar gibi at kimin ki?
Hörgücü büyük boynu uzun
Bacağını ok gibi geren,
Yahşi kula at kimin ki?

Gövdesi ince keçi gibi,
Şu ince at kimin ki?
Burnu testere gibi sivri
Nalları alaca çanak gibi,
Kurt kulaklı geyik budlu
Şu yabancı at kimin ki?
Koç kulaklı geyik budlu
Kuduran kula at kimin ki?
Tüyleri hep iğne gibi,
Şu ince kula at kimin ki?
Gerilmiş bir tasma gibi,
Şu güzel kula at kimin ki?
Omuzları kürek gibi,
Göğsü de sert kürek gibi,
Şu zeki kula at kimin ki?
Yuvarlak yanını kaldıran,
Boynunu alımla uzatan,
Şu gösterişli kula at kimin ki?
Alnının saçı tarak gibi,
Kulakları ince sivri,
Şu güzel çevik at kimin ki?
Dişleri tırnak gibi keskin,
Şu parlak kula at kimin ki?
Kızıl dili bileği gibi,
Kısmetli kula at kimin ki?
Arka boynu bir kulaç
Şu uğurlu kula at kimin ki?
Terbiye görmeden yarışa girdi.
Anın beri yanında
Arkasında pınar var.
Yuvalı bir kuyruğu var.
Hiç bir nallı ayak onu geçmeyen,
Hiç bir kanat ondan önce gelmeyen,
Kaburgası dağ gibi kalkan
Omurgası dağ beli gibi,
Sinirleri sarı yılan
İlikleri kızıl yılan,
Ördek gibi boyun uzatan
Şu esmer kula at kimin ki?
Bu onunla yarışacak,

Bizim Yölönüş dağı gerisi,
Biz müslümanların kurdu,
Er Manas'ın kula atı
Size nasıl görünüyor bu?
Yarışı bu kazanacak,
Fakat kâfirlerin hanı
Yoloy'un Aç-Buday atı
Size nasıl göründü bu?
O bunu geçip yenmez mi?
Bu atın beri yanında
Nalını hiç çarpmayan hem
Bir er atına benzeyen
Yüreği korku bilmeyen
Karışık kanlı bir at var,
Hep fırlamak düşünüyor,
Kurtulup kaçmak istiyor,
Durmadan yeri kazıyor,
Görünmez gibi koşuyor,
Nalları yere değmiyor,
İliği sanki mıhlanmış
Tam yedi yarış kazanmış,
Şu dağ gibi al at kimin ki?
Yerin dibine inerek
Yedi gün orda yaşayan,
Koşmaktan kupkuru olan
Sanki utanmış, koşup durur
Elaman beyin oğlu
Er Tüştüğ'ün çal-kuyruk atı,
Yarışı mutlak bu kazanır.
Anın da beri yanında
Budunda zincir yarası
Üstünde bir kum torbası,
Şu bağlı al at kimin ki?
Yarışı mutlak bu kazanır.
Anın da beri yanında
Ölçülü giden bir at var
Bu at acaba kimindir?
Kusursuz girdi yarışa
Baş tarafına doğru baksan

Yuların kestiği akı var,
Bir de kır arkasına bak
İki kişi birden binmiş,
Arkasını dağlamışlar,
Kâhküllü at kimin ki?
Ay baltası belinde
Kırgızların elinde
Ağış-Koşoşun atı o.
Yarışı mutlak bu kazanır.
Yelesine bakacak olsam
Araba çekmiş gibi yer etmiş
Eğerinin altına baksam
Yük taşımış gibi izi var
Boz alaca at yavrusu,
Bu al aygır kimin ki?
Yarışı bu at kazanır.
Onun da beri yanında
Kara aygırın yavrusu
Kart al atın kardeşi
Ak kısrağın da yavrusu
Boz yürük atın kardeşi
Büyük mükâfat almıştı.
Altmış dokuz mal kazandı
Yedi batman arpa yerdi.
Halisüddem gök alaca
Demir nal bakır bilezik
Var bu halis alaca atta
Yarışı kazanmayacak bu.
Geniş kulçanın boyunda
Kırk mükâfat almıştı o.
Onun da beri yanında
Beş yüz doksan beş atın en aşağısı,
Orongun soluk kısrağı var,
Yarışı mutlak bu kazanır..» (s. 175-179, mısra 627-748)

Erich Rothacker «Hayat üslûbu ile dünya görüşü» (Lebensstil und weltbild) arasındaki münasebetten bahsederken şöyle der:

«İnsan daima etrafındaki şeyler arasından, sadece herhangi bir mânâda kendisini ilgilendiren, alâkasını uyandıran, canlı bir şekilde bağlı olduğu şeyleri görür. Bu hayat-bağının, bu ilginin olmadığı

yerde insan hiç bir şey görmez.

Fakat görülen şey daima görenin varlığıyla, özelliğiyle, karakteriyle, yetişmesiyle, ilgililerıyle sıkı ve kanuni bir korrelation halinde bulunur.» (2).

Yukarıki parça ve vermiş olduğumuz bütün metinler, Rothacker'in bu düşüncesini tamamiyle teyid ediyor.

Göçebenin yaşayış tarzı, yetişmesi ve ihtirası yerleşik medeniyette yaşayan insanlarınkinden ne kadar farklı ise, hayat üslûbu ve görmüş olduğu dünya parçası da o kadar başkadır.

Rothacker, yukarıki cümlelerin alındığı konferansında, Wilhelm Dilthey'in şu fikrinden hareket etmiştir:

«Böylece Romalılarla birlikte yeni bir kavramlar dünyası şuur ufkunda beliriyor. Sanki yeni bir kara parçası suyun yüzüne çıkıyordu.» (s. 50).

Türklerin yabancı medeniyetlerle teması için de aynı şey söylenebilir. Yerleşik Budist ve İslâm medeniyetleriyle temas eden Türkler, göçebe medeniyetinden tamamiyle farklı bir hayat tarzı ve hayat görüşü ile karşılaşmışlardır.

Hareket, nr. 7-8, Eylül-Ekim 1979, s. 33-40, 30-37.

2. Erich Rothacker, *Tarihte gelişme ve krizler*, İstanbul 1955, s. 59.

KÖROĞLU

Bugün Erzurum'da kış geceleri halk kahvelerinde maceraları hâlâ anlatılan Köroğlu'nu da Alp tipi kadrosuna sokabiliriz. Hayatın mânasını kuvvetli olma ve galebe çalmada bulması bakımından, hiç şüphesiz o da Oğuz Kağan ve Dede Korkut kahramanları soyundan gelir. O da, onlar gibi «yiğitlik»i en üstün kıymet sayan, aktif, dışa dönük, savaşçı bir tiptir. Şahsiyetinin ayrılmaz bir parçası ve başarılarının temeli olan meşhur «Kır atı», açık mekân adamı olması, tıpkı göçebeler gibi dağlarda yaşaması ile de, o Alp tipine yaklaşır. Türk halkının bugün bile Köroğlu'nu bir kahraman olarak yüceltmesiyle, muhakkak ki, onun gayri şuurunda yaşayan Alp arşetipini hatırlatmasının büyük payı vardır.

Fakat Köroğlu bazı mühim hususiyetleriyle Alp tipinden ayrılır. Bir defa onun etrafında Alp tipini doğuran, yaşatan ve şekillendiren hayvancı göçebe toplumu yoktur. Köroğlu'nun babası bir aşiret reisi değil, bir rivayete göre Bolu Beyi'nin, başka bir rivayete göre İran Şahı'nın yanında bir seyisdir. Yani efendi değil, köledir. Her yıl otlakiyesine gelen at sürüleri arasından kötü bir at seçtiği için, efendisi tarafından gözleri oyularak o kötü atla beraber koğulur. İşte bu hadise ve bu at, Köroğlu'nun bütün hayatına tesir eden bir kader rolünü oynar.

Hakk'ın inayeti ile bu kötü at, Köroğlu'nun babasını memleketine götürür. Kör, bu atı hususi bir şekilde yetiştirerek uçar bir at haline getirir ve intikamını alması için oğluna verir. Köroğlu bu ata binerek Çamlıbel'e gelir, orada bir kule inşa eder, etrafına kendisi gibi insanları toplayarak bir çete kurar ve bir haydut hayatı sürmeğe başlar.

Bu hadise Köroğlu'nu Alp tipinden ayıran en mühim vakıalardan birisidir. Zira Alp tipinde toplum kahramana tekaddüm ettiği ve onu şekillendirdiği halde, Köroğlu Çamlıbel'de toplumunu bizzat kurar.

Şu noktayı da belirtelim ki, Alp tipinin içinde doğduğu ve yaşadığı göçebe toplumu hayvan sürülerine sahiptir, halbuki Köroğlu'nun suni şekilde vücuda getirdiği toplum, böyle iktisadî bir temelden mahrumdur.

Bu toplum, gerdan kırarak, baç alarak geçinir. Bir Alp karakteri taşımalarına rağmen, Köroğlu ve arkadaşlarının kendilerini destekleyen tabii bir topluma ve normal bir iktisadî temele dayanmayışları, onları haydut durumuna düşürür. Zira kuvvetlerini tatbik ettikleri toplum, müslüman olmuş, yerleşik Türk toplumudur.

Bu toplum ile Köroğlu ve çetesinin yaşayış tarzları, hayat görüşleri ve davranış tarzları arasında tam bir tezat vardır. Müslüman yerleşik Türk toplumu, İslâm dininin getirmiş olduğu hukuk ve ahlâk nizamı içinde, padişah otoritesi altında ziraat, ticaret ve zenaatle geçinerek yaşar. Halbuki Köroğlu ve arkadaşlarının sürdükleri hayat bambaşkadır. Onlar zahiren Alp tipine benzemekle beraber, göçebenin safiyet, asalet, örf ve âdetlerine sahip değillerdir. Alp tipi daima kuvvete karşı kuvvet kullanır. Karşısında her vakit kendi kuvvetini tartacağı üstün bir kuvvet arar. Vahşi hayvanlarla mücadelesinin bir mânası da budur. Ve onun kahramanlığını meşru gösterecek sebebler vardır. Halbuki Köroğlu zayıfa karşı kuvvet kullanmaktan ve hileye baş vurmaktan sakınmaz. Onu harekete sevk eden psikolojik âmiller, çok defa gayri ahlâkidir.

Meselâ Köroğlu Çamlıbel'e gelerek bir kule inşa ettikten sonra yalnızlıktan sıkılır, kendisine bir eş, bir arkadaş arar. Karşı çayırda çadır kurmuş bir Türkmen obası ve güzel bir Türkmen kızı görür. Gider, kızı babasından ister. Taş basması Köroğlu hikâyesinde bu sahne ve onu takip eden hadiseler şöyle anlatılıyor:

«Kızın babası Köroğlu'nun kıyafetine baktı ki bir haydut, bir kanlı gözlü, bed çehreli, cellad gibi bir âdem. İçlerinden biri ayıttı: Böyle bir hayduda nasıl kız vereyim, şunu bir hile ile savayım, dedi. Ayıttı: Evlâdım, sen böyle dağlarda gezersin, bir yere gidecek olursan, kızı yalnız bırakıp gidemezsin, her cümle işte sana mani olur, iyisi size bir oğlan olsa; işinize yarar ve her yerde beraber gider, diye zihnini kandırdı. Köroğlu ayıttı: Güzel söylediniz, lâkin böyle bir oğlan nerde bulmalı, dedi. Başımdan savayım için, İstanbul'da kasap başının bir oğlu var ki kaşları yaya, cemali aya benzer, her gören aşık oldu, ancak size lâyıktır, adına Ayvaz derler. Köroğlu bunu işitip, bir mikdar fikre vardı. Ayıttı: Pek güzel ama bunu nasıl almalı? Kürd ayıttı: Alması kolay, sana bir sürü koyun vereyim, dört boynuzlu bir koyun vereyim, Üsküdar'a gidersin, İbrahim Ağa çayı-

rına. Kendin ata binip kasab başının dükkânına gidersin; kasab başıya dersin ki, koyun getirdim, bir kere bakın; arada dahi çocuğuna dersin ki, kuzum sana da dört boynuzlu bir koyun getirdim, görmeğe sezadır, dersiniz. Çocuk anı işidir, babasına der ki baba bu ağa dört boynuzlu koyun getirmiş, ben de senin ile gidip göreyim, götürmek istemese, dersin ki, efendim, siz götürmezseniz, ben atımın terkisine alayım. Çocuğu aldığın gibi atı uçurup gelirsiniz (1).

Bu parça Köroğlu'nun hem cinsî ahlak, hem de bir yiğit olarak dejenere bir tip olduğunu göstermeğe kâfidir. Göçebe kahramanlarında homoseksüel bir temayüle rastlanılmaz. Bundan başka onlar, Dede Korkut Kitabı'nda görüldüğü üzere, sevgililerini yiğitlikle ele geçirirler. Bu kahramanların annelerine bağlı olmalarına karşılık, Köroğlu'nda intikamını almak sebebiyle de olsa, bir «baba fixation»u bulunması, onun bu homoseksüel temayülünü takviye ve izah eder.

Köroğlu kırılmış sazını tamir için gittiği sazcının çırağını da böyle zorbalıkla kaldırır (2). Kasab başının oğlunu kurtarmak için Köroğlu'nun arkasından koşan Kenan da anormal bir tiptir. Köroğlu'nun kuvvetine hayran olan Kenan, kasab başını kandırmak için ona: «Gel sen benim vücudu hacamat eyle, şu hendekte yüzü koyun yatır, git, onlara bir hile edeyim, sonra sana gelip yetişirim,» der. (3) Köroğlu Kenan'ı soyarak vücudunu hacamat eder, ellerini arkasına bağlar, hendeğe yatırır, atına binerek oradan uzaklaşır. Kasab başı beş yüz kişi ile arkadan gelir, kahraman sandığı Kenan'ı bu halde görünce Köroğlu'nu takipten vaz geçer. Daha sonra Kenan Çamlıbel'e gelir, Köroğlu'nun arkadaşı olur ve onunla birlikte haramiliğe başlar.

Cinsi bakımdan mazohist bir sapık olduğu hissedilen Kenan'ın bu davranışı da, halis Alp tipinin karakterine uymaz. Köroğlu'nun Çamlıbel'de topladığı insanların çoğu, bu kabilden kimselerdir.

Köroğlu hikâyesi üzerinde çok çalışmış olan Pertev Naili Boratav, metinlerin bu açık mânasına rağmen Köroğlu'na, tipini ve devrini aşan bazı fikirler yükler. Ona göre «Köroğlu başlıca üç vazife ile er meydanına atılmıştır. İran şahından (veyahut, başka rivayetlere göre İstanbul padişahından) babasının intikamını almak; fıkaraya ve mazlumlara yapılan haksızlıkları cezalandırmak; zengin malyemez bezirgânları soyup (veya haraca bağlayıp) topladığı malı

1. Taş basması *Köroğlu*, 1330, s. 3 - 4.
2. Aynı yer, s. 7.
3. Ayni yer, s. 5.

ve parayı kendi arkadaşlarına ve fıkaraya dağıtmak.» (4).

Bu hayret verici tefsir, Pertev Naili'nin tedkik ettiği metinlerin mânasını bizzat metinlerden çıkaracak yerde, onlara kendi kafasındaki fikirleri izafe etmek istemesinden ileri gelmektedir. Fakat, zikretmiş olduğumuz parçalarda da görüldüğü üzere, Köroğlu, öyle «vazife, adalet, müsavat, kardeşlik» gibi ulvi fikirlerle hareket edecek kabiliyet ve karakterde bir insan değildir. Onu hareket ettiren âmiller, kaba kuvvet, cinsî ve ahlâkî dalalettir.

Köroğlu, hem halis Alp tipi, hem de tecavüz ettiği yerleşik müslüman toplumunun ahlâk ölçülerine göre, dejenere bir tiptir. Onun dejenere oluşunda, arkasını normal bir topluma dayamamasının rolü büyüktür. O düpedüz bir hayduttur. Nitekim Pertev Naili'nin Başvekâlet arşivinde bulmuş olduğu tarihî vesikalar, Köroğlu hikâyesinin XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl başlarında yaşamış Köroğlu adında bir haydutun etrafında teşekkül ettiğini gösteriyor (5).

Dikkate şayandır ki, bu vesikalarda adı geçen Köroğlu'nun da «bir emred oğlanı çekdiği» yazılıdır.

Öyleyse, nasıl oluyor da Köroğlu Türk halkı, hattâ Türk aydınları tarafından hâlâ bir kahraman olarak yüceltiliyor?

Bize göre bunun başlıca üç sebebi vardır. Birincisi, bilhassa aydınların Köroğlu'na, metne uygun olmayan bir mâna izafe etmeleridir. Fakat bu davranış tarzı, ilmî olmadığı gibi efsanevî ve tarihî Köroğlu'nu da izah etmez.

İkinci sebeb, Köroğlu'nun kaba kuvveti ve dejenere ahlâkı ile her toplumda mevcut olan aynı tipteki insanların ruh hallerine cevap vermesidir. Halk hikâyecisinin her yerde söylemiş olduğu şu sözler, sadece başka haydutların değil, bizzat Köroğlu'nun da davranışını izah eder:

«Bir kerre Köroğlu'nun adı çıkmış. İzi ize uydurup anasından tezen, babasından küsen eşkiya olup Köroğlu nam takınıp dağlarda haramilik ediyor.» (7).

Halk hikâyecisinin burada kısaca işaret ettiği ilk çocuklukta, anne ve baba ile uyuşmazlığın, bir takım sosyal intibaksızlıklar doğurduğu vakıası, bugünkü psikoloji ve pedagojinin teyid ettiği bir gerçektir. Biz öyle sanıyoruz ki, Köroğlu ve arkadaşlarının hikâye-

4. Pertev Naili Boratav, *Halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliği*, Ankara 1946, s. 94.
5. Ayni yer, s. 94.
6. Ayni yer, s. 195 - 200.
7. Ayni yer, s. 252.

lerde oldukça açık bir şekilde telmih olunan anormal cinsî davranışları ile yaşadıkları topluma karşı cephe almaları arasında sıkı bir münasebet vardır. Halis Alp tipini anlatan metinlerde bu nevi telmihlerin bulunmayışı da bunu gösterir. Edebî eserlerde tesadüfî gibi görünen bu çeşit unsurlar, bazan gizli kalmış temayülleri ifşa ve izah ederler.

Bizim kanaatimize göre, Köroğlu hikâyesini bugüne kadar canlı kılan asıl sebep, onun Türk halkının sosyal gayrışuurunda yaşayan Alp arşetipi vasıtasıyla idealize edilmiş olmasıdır. Köroğlu'nun kendisini ve onu yücelten halkı aldatan şey, bu gayrişuurî idealizasyondur. Tahlil, bu idealizasyonun sağlam bir temele dayanmadığını göstermeğe kâfidir.

Köroğlu'nu Alp arşetipine yaklaştıran bu idealizasyon, en iyi, hikâyeyi süsleyen şiirlerde görülür. Belki de Köroğlu hikâyesine eski Türk destanlarından aktarılmış veya onlardan ilham alarak yazılmış olan bu şiirlerde, göçebe toplumunun yayla havasını ve Alp tipinin yiğit ruhunu teneffüs ederiz.

Meselâ şu parçada Alp tipinin başlıca özelliklerini teşkil eden yiğitlik, at, hattâ bir benzetme olarak da kullanılmış olsa, Oğuz Kağan'a yol gösteren kurdu, Türk ırkının efsanevî sembolünü buluruz:

Yiğitler silkinip ata binerse
Derelerde boz kurtlara ün olur
Yiğit olan döne döne döğüşür
Kötüler kavgadan kaçar hun olur

Koç yiğit cidasın almış atıyor
Ağ elleri kızıl kana batıyor
Bir kötü kavgadan dönmüş kaçıyor
Kaçma kötü kaçma şimdi dün olur

Bir yiğit cıdasın almış eline
Serimi koymuşum yiğit yoluna
Kalkan paralana zırhlar deline
Kanlı gömlek koç yiğide don olur

Köroğlu çağırır figan ağıtlar
İman ehli birbirini öğütler
Boydan boya demir donlu yiğitler
Çalar cıdasını kahraman olur (8)

8. Pertev Naili, *Köroğlu destanı*, İstanbul 1931, s. 164.

Şu parça, Oğuz'un han ilân edildikten sonra kavmini dünya savaşına çağıran şiirini kuvvetle hatırlatmıyor mu?

Yürü Beyler korkma gününüz doğdu
Alın kaleleri burçları şimdi
Bir savaş edelüm Çin Maçin ile
Basın derelere leşleri şimdi

Yürü Beyler yürü bade içelüm
Girelüm meydana candan geçelüm
Çalalım kılıncı kanlar saçalım
Taş taş üstü koyman burçları şimdi

Yürü Beyler şedler kuşanın
Kılınç çekin düşmanlara döşenin
Başın kesin Beyler ile paşanın
Durman hemen çekin göçleri şimdi

Yürü Beyler gidin meydan açmaya
Yiğitler boyuna kemha biçmeye
Susadıkça düşman kanın içmeye
Amana getürün puştları şimdi

Yürü Beyler nettim kestiler başı
Yedi bin pehlivan bir de binbaşı
Diri tutun gelin yedi kardaşı
Ben elimle kesem başları şimdi

Yürü Beyler bahar geldi yaz oldu
Bülbül deyü beslediğim baz oldu
Köroğlum der bu kumanda az oldu
Ayırın bedenden başları şimdi..... (9)

Bu parçada ise göçebenin çok sevdiği yayla havası eser:

Yürü Beyler yürü gidek yaylaya
İçelüm buz gibi suları şimdi
Çamlıbelin yaylasına çıkalım
Alalım kervanı göçleri şimdi

.....Kenan Beyim Çukurovada
Yavru şahin durmaz oldu yuvada

9. Ayni yer, s. 227.

Bölük bölük turna gördüm havada
Çeker yaylalara göçleri şimdi

Çayıra gidelüm dağlar üstüne
Verelüm badeyi yiğit destine
Toplanalım kahramanın üstüne
Çalalım sedefli sazları şimdi

Hoyluyum bendetti bir yiğit beni
Bildi ki alırım yanına seni
.....Yumruk urunca şaşırdı.....
.....Gösteren kendini şimdi (10)

Şu parçada eski Türk destanlarında görülen bütün diyonizyak unsurlar, tabiat, hayvan, şarap, kadın ve savaş hissi bir araya gelmiştir.

Bizim illerin Beyleri
Yakar kandili kandili
İçip arslana dönerler
Kadeh döndürü döndürü

Hem içerler hem kanarlar
Düşmana meydan ararlar
Arab'atlara binerler
Boynun sündürü sündürü

Çürüdü gönlüm çürüdü
İçerde yürek eridi
Beylerin kolu yoruldu
Kılınç döndürü döndürü

Beyler neyleyip nidelüm
Güzellerle göç edelüm
Meydanda at oynadalum
Boynun döndürü döndürü

Köroğlu der ki karıdım
İhtiyar oldum çürüdüm
At yoruldu ben yoruldum
Güzel bindiri bindiri... (11)

10. Ayni yer, s. 219.
11. Ayni yer, s. 193.

Pertev Naili'nin Köroğlu kitabında neşretmiş olduğu bütün şiirlerde, atlı göçebe medeniyetine has o saf, açık dağ başı ve yiğitlik havası eser.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda türeyen Celâliler, işte Türk halkının içinde yaşayan bu eski Alp arşetipinin hüviyetine bürünerek kendilerini idealize etmeğe çalışmışlardır.

Yerleşik İslâm cemiyetinin ortasında, onun hukuk ve ahlâk sistemine tamamiyle aykırı bir tipin zuhur etmesi, hem sosyolojik, hem de psikolojik bakımdan bir «regression» ifade eder. Zira o, yaşanılan çağdan ileri değil, geri bir medeniyet merhalesinin temsilcisidir.

Göçebe toplumunun mahsülü olan Alp tipi, İslâmî devirde «Gazi tipi» haline gelmek suretiyle kendisini tarihî şartlara uydurur. Fakat bu yeni tipin faaliyet sahası, sınırlarda ve «diyar-ı küfür» dedir. Islâm toplumu, kendi hayat görüşünün bir cephesini teşkil eden bu yeni tipi, tıpkı göçebe toplumunun Alp tipini yüceltmesi gibi yüceltir. İleride Gazi tipini anlatan eserler üzerinde duracağız. Hudutların gerisinde, köylerde, kasabalarda ve şehirlerde yaşayan toplum da, kendi sosyal şartlarına uygun, munis, yumuşak, dervişmeşreb veya efendi bir insan tipi vücuda getirmiştir. Böyle bir toplum ortasında Köroğlu nevinden bir eşkiyanın türemesi anormal bir hadisedir.

Devrine uygun Gazi hüviyeti taşımayan bu tipi, toplum, ancak, sosyal gayri şuurunda yaşayan Alp arşetipine benzetmek suretiyle idealize edebilmiştir. Halbuki Köroğlu, daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, tam mânasıyla bu tipin ahlâk ve karakterini haiz değildir. Yaşadığı yerleşik medenî müslüman toplumu içinde o, bütün kuvvetine rağmen bir «suçlu»dur. Cezasını görmeğe mahkûmdur.

Bir hikâyede, bizzat Köroğlu'nun bu suçluluğu hissettiğini ve çağının ahlâk anlayışına uygun bir aksiyon yapmak suretiyle suçluluk psikolojisinden kurtulmaya çalıştığını görürüz.

Padişahın, katli için çıkardığı yedi fermanı, hile ve kuvvetle vilayet paşalarının elinden bir bir alan Köroğlu, bir gün arkadaşı Köse'ye şu haberi verir:

«Köse Emmi, bizim Âl-i Osman Padişahı Sırp ile bir kavga açtı. Şimdi harbtedir.» Köse bunu nereden duyduğunu sorar. Köroğlu, «Yaradana and içerim ki bu böyledir.» der ve şu sözleri ilâve eder:

«Ben istiyorum ki bu kavgaya gidem ve bu harbte şehid düşem. Küçük yaştan beri yaptığım günah belki mağfiret ola.»

Köse Köroğlu'na, bir haydudu kendi ahlâksızlığına mahkûm eden şu halk tekerlemesi ile cevab verir:

«Baktın rast geldi bir keçi
Sen neynersin beşi üçü
Ye kalsın bir kuru kıçı.
Baktın rast geldi bir koyun

Sen neynersin oyun moyun
Ye kalsın bir kuru boyun.
Baktın rast geldi bir katır
Sen neynersin hatır matır

Ye burnun seperhola batır.
Baktın ki rast geldi bir at
Sen neynersin berat merat
Ye de cendeğinin yanında yat.

İşte bunun gibi, ilin beşinen üçü senin nene lâzım? Ye iç keyfine bak! Senin zaten bir yumrukluk canın var. Öyle yerde öldürürler ki üstüne bir sübhaneke okuyan olmaz» (13).

Köroğlu Köse'yi dinlemez ve padişahın kâfirlerle yaptığı savaşa katılır, büyük yararlıklar gösterir. Sonra kendisinin meşhur Köroğlu olduğunu bildirerek, padişahdan kimsenin kılına dokunmaması için bir ferman alır. Fakat etrafındakiler padişahı,

«.....Sen bu Köroğlu'na ferman verdin ama yanlış yaptın. Çünkü, sebebine gelince: Siftah katline ferman verilmişken bak, gitmiş o, fermanları toplamış. Gelip burda ne plan yaptı, bu defa da hür yaşamasına ferman aldı. Madem sen buna böyle ferman verdin ki kimse değip dolaşmayacak, yarın bir gün Deliller cem edip İstanbul'a hücum eder. Senin askerinden memurundan bir maniat olmadığı gibi doğru sarayını basar, seni tahtından aşağı alıp kendisi cülus edip hükmünü icraya başlar» (14). diye kandırırlar. Bu telkinlere inanan padişah, yeniden Köroğlu'nun katli için ferman verir. Tanrı ve padişah nazarında kendisini afettirdiğine kani olan Köroğlu, bu sefer, haklı olarak padişah kuvvetine karşı durur.

Fakat arkasını tabiî topluma dayamayan, çağının maddî ve mânevî şartlarının dışında yaşayan Köroğlu, neticede mağlûp olur.

Meşhur türküsünde bu mağlûbiyetinin sebebini açıkça görür ve itiraf eder:

Düşman geldi tabur dizildi

13. Pertev Naili Boratav, *Halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliği*, s. 255.
14. Ayni yer, s. 260.

Alnımıza kara yazı yazıldı
Tüfenk icad oldu mertlik bozuldu
Kanlı kılıç kında paslanmalıdır.

Onun başı bozuk ve mahdut çetesine karşı çıkan kuvvetler, tabur taburdur ve muntazamdır. Ellerinde uzaktan öldüren tüfekler vardır. Bu üstün kuvvetler karşısında Köroğlu, kendisinin temsil ettiğini sandığı eski yiğitlik idealinin iflâsına kanaat getirir. Halbuki onun bu kanaatı da idealizasyonu gibi yanlıştır. Zira yiğitlik ölmemiş, şekil ve vasıta değiştirmiştir.

Fakat bu yeni durum karşısında, yine eski davranışlarında ısrar ederek, kendisini ölüme atar:

Köroğlu düşer mi yine şanından
Çoğunu ayırır er meydanından
Kır at köpüğünden düşman kanından
Çevrem dolup şalvar ıslanmalıdır.

Bu davranış, bütün Köroğlu hikâyesini aydınlatan bir mâna taşır. Zira, bütün hikâye, değişen sosyal şartlar içerisinde, dejenere olmuş eski bir tipin devamından başka neyi ifade eder?

Her toplum, kendisini yeni bir medeniyet sistemi ve ona uygun insan tipi yaratmak suretiyle aşar ve yaşar. Pertev Naili Boratav'ın tefsir tarzı, kabul olunsa bile, Köroğlu yerleşik İslâm toplumunun bozuk tarafların halledebilecek tipte bir insan değildir. Normal bir topluma dayanmayan ve içgüdülerini düzenleyici bir ahlâk ve hukuk nizamına sahip olmayan, karşı koyduğu kuvvetleri yenecek vasıtaları yaratma kabiliyetinden mahrum bir haydutlar çetesinin başarı kazanmasına ve Pertev Naili'nin hayal ettiği «İdeal Cumhuriyet»i kurmasına imkân var mıdır?

Köroğlu hikâyesinin doğuşunu ve yaşayışını izah eden başlıca sebep, ısrarla belirtmiş olduğumuz gibi, Türk toplumunun sosyal gayrışuurunda yaşayan Alp arşetipidir. Türk toplumu, yirminci yüzyılda bile, karşılaştığı meseleleri, bu çağa uygun vasıtalarla halledemeyince, binlerce yıl öncesine dönmüştür. Türkçülerin, ilim ve makina çağında, eski Türk destanlarını diriltmeleri ve bir müddet için de olsa, Türk aydınlarının gözleri önünde bir ilüzyon yaratmaları başka hangi sebeple izah olunabilir? Türklerin binlerce yıl içinde yaşadıkları göçebe medeniyetine has temayüller ve tipler, yerleşik medeniyete geçtikten sonra da, çeşitli kılıklara bürünerek bugüne kadar gelmiştir.

C.G. Jung'un, eserlerinde geniş olarak izah ettiği sosyal gayrışuur ve arşetip nazariyesi, Türk tarihinde en kuvvetli örneklerini bulabilir. Köroğlu hikâyesi bunlardan birisidir. Onun yanı sıra daha pek çok misal göstermek mümkündür.

Bu hikâye, bize bir başka hakikati de öğretiyor:

Eski çağlara ait bir tip, başka bir medeniyet merhalesi içinde görününce, mutlaka dejenere olur ve ergeç ölür. Zira bir toplumda, muayyen bir tipi yaşatan, o toplumun içinde bulunduğu tarihî an ve durumudur. Köroğlu hikâyesinde eski Alp tipine ait özelliklerin bozuluşunu, yeni duruma uyma prensibi ile izah edebiliriz. Halk muhayyilesi, kendisini destekleyen bir toplumdan mahrum olan Köroğlu'nu, tabiat üstü bir mahlûk haline getirdiği Kır atla techiz eder. Eski Türk destanlarında at, fevkalâde meziyetleri olsa bile, yine de attır. Köroğlu'nun atının mitik bir mahlûk yapılmasının sebebi, onu sıkışık durumlardan kolayca kurtarmak içindir. Keza ayni at, tıpkı Köroğlu gibi hilekârdır. Kendisini gizlemek için kılık değiştirir. Derviş kıyafetine giren Köroğlu, atına, «bedlen» dedi mi, kır at bedlenir, sakalığı uyuz bir hayvan olur. Halis Alp tipinde böyle oyunlara hiç rastlamayız. Bu tipin kendisi de, atı da halistir. İkisi de mertçesine savaşır, ölür. Ve kitabelerde ikisinin adı safiyane bir sevgi ile, riyasız ve yalansız olarak yazılır. Köroğlu'nda bu saf gerçekliği kaybederiz.

Hareket, nr. 4, Haziran 1979, s. 29-34.

GAZİ TİPİ

Geniş Türk kitleleri İslâmiyet'i kabul etmeden önce, İranlılar ve Araplar, Türkleri ordularında asker ve kumandan olarak kullanmışlar ve onların kahramanlıklarına hayran olmuşlardır. Türkler bu yoldan İslâm devletleri içinde yüksek politik mevkilere de gelmişler, şartlar elverince, müstakil devletler kurmayı da başarmışlardır (1). Türklerin İslâmiyet'i benimsemelerinde, gazaya kutsal bir mânâ vermelerinin, disiplin ve ahlâk duygularının büyük rolü vardır. Geniş Türk kitleleri İslâmiyet'i kabul edince, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı devletleri kurulunca, hem Türk hem İslâm, hem de dünya tarihinde tesiri bugüne kadar gelen yeni bir devir daşlar.

En eski çağlardan beri cihana hâkim olmayı bir gaye edinen Türkler (2) İslâmiyet'i iyice benimseyince, İslâmiyet ile kendi kültürleri arasında her sahada güzel eserler veren bir sentez vücuda getirirler. Bunlardan en önemlisi, eski Türk destanlarında yüceltilen «alp tipi» nin «gazi tipi» haline gelmesidir. Gazi tipi de alp tipi gibi dünyayı fethetmeyi gaye edinen bir kahramandır. İslâmiyet onun savaşına yüce bir mânâ ve zengin bir muhteva verir. Menşei binlerce yıl öncesine kadar giden **Oğuz Kağan destanı** tarihî bir şahsiyete tekabül etse bile, halkın muhayyilesinde efsanevî bir şekil almıştır. Fakat Alparslan, Fatih, Kanunî, Sultan Süleyman, Yavuz Selim, yaptıkları tarihî vesikalarla bilinen gerçek şahsiyetlerdir. Onlar **Oğuz Kağan destanı**'nda anlatılanların kat kat fazlasını, kendi hayatlarında gerçekleştirirler. Onlara dair eserleri okurken gerçekle efsanenin birbirine karıştığını hissederiz.

Bu büyük tarihî şahsiyetler içinde yaşadıkları kültür ve medeniyetin mahsulüdürler. Onlar dünya görüşlerini, ahlâk telakkilerini,

---

1. Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976.
2. Prof. Dr. Osman Turan, *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul 1969.

davranış örneklerini çocukluktan itibaren içinde yaşadıkları toplum ve çevreden almışlardır.

Bir uç beyliği olarak teşekkül eden Osmanlı devletinde gaza ve gazilik dinî esaslara dayalı bir müessesedir.

Bu tipin teşekkülünde, hayalî veya hakiki gazilerin kahramanlıklarını tasvir eden manzum veya mensur gazanâme veya gazavatnâmelerin büyük rolü olduğu muhakkaktır. Bu konuyu ele alan Agah Sırrı Levend, 250 kadar gazavatnâme tesbit etmiş ve bunlar arasından Sûzî Çelebi'nin yazdığı Mihailoğlu Ali Bey'in gazavatnâmesinin metnini neşretmiştir. (3).

İslâmî devir Türk edebiyatında, eski destanların bir nevi devamı olan bu gibi eserlerin teşekkülünde Arap ve Fars edebiyatlarının tesiri olduğu muhakkaktır. Osmanlılarda aydın tabakanın **Şehnâme**'yi okumasına karşılık, halk tabakası Saltuknâme, Seyyid Battal Gazi veya Hamzanâme'yi okumuştur. Bu konuda henüz genişliğine ve derinliğine bir inceleme yapılmamış olmakla beraber, Fars ve Arap kaynaklarından gelen bu nevi eserlerde daha ziyade hayalî unsurların hâkim olmasına karşılık, Türklere ait olanlar daha çok gerçeğe bağlı kalmıştır. Bununla beraber, bu eserlerde de gazilerin bakış tarzına aynı inanç ve kıymetler sistemi hâkimdir. Mihailoğlu Ali Bey gibi tarihî bir şahsiyetten bahseden Sûzî Çelebi onu yüceltirken de aynı ideolojiye başvurur.

Biz burada tarihle olan münasebetini gözönüne almadan Sûzî Çelebi'nin Mihailoğlu Ali Bey'i tasvir ediş tarzı üzerinde duracağız.

Sûzî Çelebi, tahminî olarak 1455 yılında doğmuş, 1524 yılında ölmüştür. Bugün Yugoslavya'da bulunan ve Türkler tarafından 1455 yılında fetholunan Prizren kasabasında yaşamıştır. Tezkirelerin yazdığına göre ilimle uğraşmaktayken Nakşıbendi tarikatine intisap etmiş, daha sonra tarikati de bırakarak gazanâmesini yazdığı Mihailoğlu Ali Bey'in ve oğlunun hizmetine girmiştir. Prizren'de yaptırmış olduğu camii ile türbesi hâlâ duruyormuş.

Mihailoğlu Ali Bey, Fatih devri gazilerindendir. Osman Gazi'nin savaş arkadaşı Köse Mihal ailesinden gelir. Rumeli'de yapmış olduğu savaşlarla şöhret kazanmıştır.

Bihiştün mîvesinden tatludur söz (4)

---

3. Agah Sırrı Levend, *Gazavat-nâmeler ve Mihailoğlu Ali Bey'in Gazavatnâmesi*, Ankara 1956, TTK Basımevi.
4. Zikredilen metinler Agah Sırrı Levend'in kitabından alınmıştır.

diyen Sûzî Çelebi yazarlardan çoğunun aşkı konu olarak ele aldıkları halde kendisinin gazadan bahsetmesini şöyle izah ediyor:

Nedür emr-i gazâ hükm-i İlâhî
Nedür bâb-ı gazâ dinün penâhı
Nedir kavl-i gaza fi'l-i Peyember
Nedür vasf-ı gazâ âsâr-ı Hayder
Tırâz-ı râyeti innâ fetahnâ
Tarîk-ı mesleği inna hedeyna (s. 242)

Daha sonra sözü Mihailoğlu Ali Bey'e getiren Sûzî Çelebi onu şöyle övüyor:

Cihânda müşrikün ol urdı boynın
Ol oynadı Ali vü Hamza oynın
Ol itdirdi Varat şehrini yağma
Ol saldı Ungurus'a şûr u gavga
Erenlerden kuşanmışdur kuşağı
Yakardı Seydi Gaziden çerâgı (s. 246)

Yukarıda zikredilen parçada Ali Bey, İslâmî bir gaza geleneğinın içine yerleştiriliyor. O, Ali ve Hamza'nın yolundan giden bir kahramandır. Gazilik kuşağını erenlerden kuşanmıştır. Çerağı Seydi Gazi'nin çerağından yanmıştır. Ali Bey sefere çıktığı zaman «rical-i gayb» da emrine hazırdır. Yazar aynı parçada Ali Bey'in tarihî ve gerçek şahsiyeti ile ilgili unsurlara da yer veriyor. Tuna'yı üç yüz otuz kere geçen Ali Bey, Varat şehrini yağma ettirmiş, Eflâk, Leh ve Çeh'lere korku salmıştır.

Ali Bey cömerttir, zengine ve fakire kapısı açıktır. Bu özellik de şahsî bir meziyetten ziyade, kültür ile yakından ilgilidir. Hazret-i Muhammed, gazalarından birinde bütün kâfirlerin kanının dökülmesini ferman buyurduğu halde, birisini korumuştur. Sebebi sorulduğu zaman, bu kâfirin gayet lutf u ihsan ehli olduğunu söylemiştir. Zaten malını feda etmeyen, canını hiç feda edemez. Böyle birisinin gazi olmasına imkân yoktur. Sûzî Çelebi, bu imanı şu beyitlerle ifade ediyor:

Şecaatle sehâ Hak'dan atâdur
Schâ ehli şecî olsa revâdur
Mukarrerdür sahî olmak bahâdır
Olur aksi anun âlemde nâdir
Beli dünyâ-perest ol ışka doymaz

Ki her kim mâla kıymaz câna kıymaz (s. 248)

Gazi tek başına değildir. Etrafında kendisi gibi bahadırlar vardır.

Ol ayun gerçi yılduzdan kulı çok
Biribirinden özge bir kimi yok
Velî birkaç güzide pehlevânın
Anup söyleyelüm nâm ü nişânın
Halîl ü Yunus ü Cerrâh ü Şâmî
Gazânun çâr erkân-ı izâmı
Bularun her biri bir şîr-i nerdür
Ki her dem saydı âhû-yı zaferdür (s. 249)

Sûzî Çelebi, Ali Bey'in cedlerinden bahsederken, Osman Gazi devrine kadar gider ve daha önce yapılan savaşlara da heyecan verici telmihlerde bulunur. Sûzî Çelebi'nin bu münasebetle Türk kelimesini zikredişi ve onu kurda benzetişi dikkati çekicidir:

Bıçağ irdi sünüge Türk elinden
Koyunun sorma halin gürk elinden (s. 253)

Kâfirlerin karşısında Türkün sayıca az olmasının önemi yoktur. O, birliğini korursa dünyaya hükmeder:

Bu Türk azdur diyü itme bahâne
Odun bir şu'lesi besdür cihâna
Çoğalmadın dağılmazsa bu leşker
Bulara durmaya fağfûr u kayser
Bu leşker her biri bir ejderhâdur
Bu iklîme Huda'dan bir kazâdur (s. 254)

Ali Bey'in atası Köse Mihal, rüyasında Hazret-i Muhammed'i görerek müslüman olmuştur. Sûzî Çelebi bu rüyayı ayrıntılı olarak tasvir eder. Hazret-i Muhammed, Köse Mihal'e Türklerin geleceğini de haber verir:

Gazânun kapusın anlar açalar
Tuna'dan Kâfiristan'a geçeler
Başından kayserün tacın kapalar
Nice deyri yıkup mescid yapalar (s. 258)

Sûzî Çelebi'nin mesnevisi gazayı, gaziyi yücelten beyitlerle doludur. Bir yerde yaşlı bir gazi arkadaşlarına şöyle hitap eder:

Yine bin cân ile elbir idelüm
Adûnun kam'ına tedbîr idelüm
Döküp kanın virüp yağmaya mâlin
Esîr eyleyelüm ehl-i ıyâlin
Yakalum deyrin ol mağrûr-ı mestün
Bozalum sûretin ol büt-perestün
Eğer hod cân olursa anda kurbân
İre bu 'ide kim yok hadd ü pâyân
Bu yolda cân viren sanma ölüpdür
Ki (bel ıhyâü) anlara gelüpdür
Dinilmez bunlarun zevk ü safâsı
Bularun (yerzekundürür) gıdâsı
Ve her Hak düşmene eylerse galib
Olur gazi bulur hâli merâtib
Gazâ Allah katında sevgilüdür
Delîli câhidûdur katelûdur
Gazânun huccet ü burhânı çokdur
Gazâya münkirün imânı yokdur
Gazâyiçün alem çekdi Peyember
Gazâyiçün kuşandı tîgi Hayder
Gazâyiçün boyandı kana Yahyâ
Biçildi başdan ayağa Zekeryâ
Gazâyiçün sahâbe oynadı baş
Bu yolda oldı yoldaş üzre yoldaş
Gazâ ehline geldi fazl-ı Allah
Bu kavma hôş fazîlet virmiş Allah (s. 268-269)

Gaza, dinî bir mânâ taşımakla beraber, gazilere dünyevî nimetler de bahşeder. Bir şehir fethedilince, orada sayısız mal ve esir ele geçirilir. Sûzî Çelebi, bir şehrin fetihten önceki ve sonraki durumunu şu canlı beyitlerle tasvir eder:

Yine ol Şâh-bâz-ı Kaf-kudret
Hümâyûn-tal'at u sîmurg-himmet
Yetişdi gazilerle bir diyâra
Müselsel karye vü şehre hısâra
Ki reşk eylerdi ana Çîn ü Mâçin
Semen-sîmâsına âhû-yı miskin
Haberdâr olmadın leşkerden ol gün
Seğirdim saldı ana ol yüzi gün
Yetişdi bir diyâra ol hüner-bend

Dolu şehr ü hısar u karye vü kend
Bu kişverde her ev bir kasr-ı dil-keş
Nigâristân-ı Çîn bigi münakkaş
Yayılmış halkı etrâf-ı diyâra
Yönelmiş her biri bir kar u bâra
Kimi âbâd ider bustân u bâğı
Ne bilsün kim kalur bağrında tağı
Kimi yaymış kumaşın müşteriye
Ne bilsün kim olur yağma çeriye
Kimi meclis kurup düşmiş şarâba
Ne bilsün kim evi varur harâba
Hırâm eyler çemende her gazâle
Ne bilsün k'ana şîr oldı havâle
Seker keklikleyin her serv-i sîmîn
Ne bilsün kim uçar ardınca şâhin
Yayıldı leşker ol mülk ü diyâra
Sanasın uçdı şâhinler şikâra
Yahud kudret yeli esdi şitâbân
Ki Ad ehlin kıla hâkile yeksân
Veya tayra'n ebâbil açdı minkar
Ki Fîl eshabınun karın kıla zâr
Dikildi göklere tozdan direkler
Gören ejder çeker sandı melekler
Belürdi toz içinde her dilâver
Nitekim mîgden purşîd-i hâver
Adû kaçmağa yüz tutdı velî zâg
Kaçup şeh-bâzdan kurtula mı sağ
Yetişdi ha diyince tîr gibi
Adûya pençe urdı şîr gibi
Kamunun zehresin çâkeylediler
Yolı hâşâkden pâk eylediler
Ganîmet bâğına girdi erenler
Dikensüz güllerin dirdi erenler
Hezârân ağzı gonce zülfi sünbül
Boyı ar'ar gözi nergis yüzi gül
Hezârân duhter-i ferruh nigârîn
Ne duhter her biri bir âfet-i dîn
Zihî duhter ki zülfi kâfiristan
Giriftârı hezârân Şeyh-i San'ân
Eğer Mecnûn göreydi kemterini

Dürerdi ışk-ı Leylî defterini
Hezârân l'ali kevser gibi gılmân
Boyı tûbâ yanağı bâğ-ı Rıdvân
Birinün handesi bin cân değerdi
Visâli çeşme-i hayvân değerdi
Sabâ yaydıkça zülfi hırmenini
Gazâl-i Çîn oyundı hûşe-i çini
Görüp suda yüzin ol tâze güller
Delürmiş şöyle kim şeydâ gönüller
Anunçün her perî-ruhsârı leşker
Çeküp zencîr-bend itdi serâser
Yine gencine açup deldiler kan
Çıkardılar dür ü yâkut u mercân
Iyân oldı kamu mahzûn u medfûn
Sanasın çıkdı yerden genc-i Karun
Ayağı gence irdi her dilîrün
Ebed muhtâcı olmadı eminün (s. 283-286)

Okuyuculardan çoğunun elinde Agah Sırrı Levend'in kitabının bulunmadığını düşünerek metni biraz uzun tuttum. Eski Türk edebiyatında bir şehrin fethedilişini bu kadar canlı olarak tasvir eden pek az eser vardır. Sûzî Çelebi'nin şair oluşu ve tasvir gücü, hadiseleri özet olarak veren tarih kitaplarının kuruluğunu telâfi ediyor.

Zaferin neşesi Sûzî Çelebi'ye savaşta ölenleri unutturmuyor. Gaziler, yola çıkarken ölümü göze almış kişilerdir. Onlar için:

Döşekde cân çekişmek key belâdür
Kılıçdan yara irmek hôş safâdur (s. 287)
Sonı her bir vücûdun çün ademdür
Şehîd olmak bugün demdür kademdür
Şehîd içün bezendi bâğ-ı Rıdvân
Şehîd içün tonandı hûr u gılmân
Şehîde hûn-bahâ cennet degül mi
Ne cennet hazret-i izzet degül mi
Şehîdün türbesi kındîlidür mâh
Şehîdün nûr iner kabrine her gâh (s. 288)

Savaş gazilere dünyada en büyük nimetleri bahşetmekle kalmaz, şehit olduklarında öbür dünyada da ebedi saadete ulaşırlar.

Savaş, gaziler için geçici bir hadise değil, bir yaşayış tarzıdır. Onda ideolojiyi aşan bir taraf da vardır. O, bir varoluş şeklidir. Sûzî

Çelebi, aşağıdaki beyti ile bu durumu çok güzel ifade ediyor:

Gazâ deryâ vü biz mâhî-i şeydâ
Ne dirlik mâhiye olmasa deryâ (s. 264)

Savaş gazinin hayatına öylesine hâkimdir ki, onun tabiata bakış tarzını, hayallerini bile tayin eder. Aşağıdaki parçada bu bütünlüğü açıkça görüyoruz:

Meğer bir subh-dem kim şâh-ı nevrûz
Reyâhin leşkerin çekmişdi pîrûz
Yeşil sancak getürmişdi sanavber
Kızıl bayrak çekerdi verd-i ahmer
Elinde sûsenün şemşîr-i bürrân
Omuzında gülün gün gibi kalkan
Urunmış başına her gonce miğfer
Takınmış yanına her sebze hançer
Benefşe kim asâsına tayanmış
Baş oynamakda kendüye inanmış
Geyüp Şâmî zırıhlar sünbül-i ter
Çemen masrında olmış key dilâver
Sabâ peyki nefîr-i âm kılmış
Çiçekler hep bir araya dizilmiş
Meğer kış leşkerin nevrûz şâhı
Yele virmiş suya salmaz kemâhi
Dağıtmış raht ü baht ü kar ü bârın
Tozıtmış bâd-ı subhile gubârın
Gören sanurdı kim Mûsâ'bni Imrân
Kılur Fir'avn kavmın gark-ı Ummân (s. 261-262)

(1984 te yazılan bu makale ilk defa burada yayınlanmaktadır.)

VELÎ TİPİ

Hak'dan cüdâ görmen eri erdür dü âlem serveri
Eğer kılurlarsa nazar altun ederler dağları
Akşemseddin

Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin teşekkülünde gaziler kadar velîlerin de büyük rolü olmuştur. Hattâ denilebilir ki, eski alp tipinin bir devamı olmakla beraber, gaziler de, İslâm dininin değerler sistemi içinde yer aldıklarına ve bu değerler uğruna savaştıklarına göre, doğrudan doğruya bu değerlerin taşıyıcısı, yayıcısı ve asırlar boyunca devam ettiricisi olan velîlerin rolü gazilerden de büyüktür. Gazilerle velîler çok defa beraberdiler. Ülkelerinde fethinde gaziler ön planda görünürler, fakat orduların ve geniş halk kitlelerinin manevî gücünü, hayat felsefesini velîler tesis ederlerdi. Bazı durumlarda velîler İslâm'ın kutsal değerlerine aykırı hareket eden maddî iktidar sahiplerine karşı hakkı ve halkı müdafaa ederlerdi. Evliya menkıbeleri bu bakımdan incelenirse, maddî iktidar sahipleri ile manevî iktidar sahipleri arasında, hem işbirliği hem de zıtlaşma ile ilgili pek çok örneğe rastlanılır.

Velîler kendilerini umumiyetle maddî iktidar sahiplerinden üstün görmüşlerdir. Halk da, kendilerine daha yakın ve yardımcı olduklarına inandıkları velîleri, maddî iktidar sahiplerinden üstün tutmuşlardır. Bunda, velîlerin öldükten sonra da tesiri devam ettiğine inanılan manevî güçlerinin büyük rolü vardır. Sultan ve gazilerden çoğunun öldükten sonra unutulmalarına karşılık, Mevlâna, Hacı Bektaş Velî, Hacı Bayram Velî ve Akşemseddin gibi velîlere karşı gösterilen saygı ve inancın asırlar boyunca devam etmesi, bu bakımdan mânâlıdır.

Tarikatler, padişahlık ve sultanlık gibi, kendilerine has âdâb ve geleneği olan müesseselerdir. Onlar, maddî medeniyetin gelişmesinde de rol oynamışlardır. Mevlâna, **Mecâlis-i Sab'a**'da velîlerden bahsederken: «İbadetler, çekinmeler, yalvarışlar, esirgeyişler, acıyışlar,

sadakalar, mescidler, minareler, ibadet yurtları, köprüler, tekkeler, konak yerleri ve bunlardan başka daha bu çeşit şeyler, bütün bu görünen hayırlar dünyada o kulların sohbetinden gelir; bütün bunları halk, onlardan çalmışlardır, onlardan öğrenmişlerdir.» der (1).

Bütün sosyal müesseseler gibi tarikatler de Osmanlı Devleti'nin son yıllarında çökmeğe yüz tuttuğu ve eski fonksiyonunu kaybettiği için, batıdan gelen sığ akılcılığın da tesiriyle, aydın tabakada onlara karşı menfî bir tavır uyanmış, Cumhuriyet devrinde, çürüyen diğer müesseseler gibi, onlar da ortadan kaldırılmıştır. Ancak son yıllarda onlara karşı yeni bir ilgi uyanmağa başlamış ve ilmî araştırmalar yapılmıştır. Türk edebiyatı tarihi gibi, bu sahada yapılan araştırmaların öncüsü de büyük ilim adamı Fuad Köprülü'dür. Onun daha 1918'de neşretmiş olduğu **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar** (2) adlı kitabı, dikkatleri dinî edebiyattan din sosyolojisine kaydırmış; Fuad Köprülü'nün izinden giden Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan da **Vakıflar Dergisi**'nde neşredilen «İstilâ devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zaviyeler» adlı makalesinde velîlerin ve dervişlerin Anadolu Türk medeniyetinin teşekkülünde oynamış oldukları rolü ilmî bir şekilde ortaya koymuştur (3).

Ömer Lütfi Barkan, bu velî ve dervişleri «yeni bir dünyaya, yani diğer bir Amerika'ya gelip yerleşen halk yığınları için, içtimaî ve siyasî büyük bir rol oynamış büyük kahramanlar, bu hengâmeli devirde halkın içinden yetişmiş mümessil şahsiyetler» olarak tavsif eder (4). Onlar Anadolu'da ve Rumeli'de, fethedilen yerlerde toplanan dervişlerle beraber toprağı işleyerek tekkeler ve köyler kurmuşlar, oraları mamur hale getirmişlerdir. Onlar aynı zamanda bu boş yerlerin bekçisi ve yardımcısı gibi vazife görmüşler, ticaret kervanlarının emniyetini tesis etmişlerdir. Devlet onları bu gibi hizmetleri mukabilinde örf-i tekâliften muaf tutmuş ve kendilerine dağ başında ancak bir harabenin mülkiyetini bahşetmiştir (5). Ömer Lütfi Barkan bahis konusu makalesinde bu kolonizatör dervişlere dair bir hayli vesika verir.

Velî ve dervişlerin sosyal, politik ve kültürel sahadaki tesirleri daha da büyüktür. Bu hususta hüküm verirken, o çağların dinî inanç-

1. Mevlâna Celâleddin, *Mecâlis-i Sab'a*, çeviren ve hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı, Konya 1965, s. 69.
2. 3. b., Ankara 1976.
3. *Vakıflar dergisi*, nr. 2, İstanbul 1974, s. 279-353.
4. *a.y.*, s. 285.
5. *a.y.*, s. 293.

ları ile hayal mahsulü olan bâtıl itikatlarını da hesaba katmak lâzımdır.

Veliler hakkında yazılan menâkıbnâmeler, bugün için akıl almaz keşif ve kerametlerle doludur. Bu konuda fikir edinmek için sadece Ahmed Eflâkî'nin **Menâkıbü'l-Ârifîn** adlı kitabını okumak kâfidir (6). Kitabı Türkçeye çeviren Prof. Tahsin Yazıcı'nın da belirttiği üzere «otuz altı yıllık bir çalışma ve derlemenin ürünü» olan (7) bu kitap, Mevlâna'nın hayatı, devri, devrin sosyal, politik, ekonomik ve kültürel hayatı ile ilgili bir yığın malzeme ile doludur. Bunların tarihî hakikatle ilgilerini tespit son derece güçtür. Yalnız, o devirde bu kitapta anlatılan menkıbelere inanıldığından ve bu inançların davranışlara tesir ettiğinden şüphe edilemez.

Veliler, şahsiyetleri bakımından değişik özellikler arzetmekle beraber, onlar arasında ortak bazı hususiyetler de vardır. Onların bu ortak özellikleri, yaşadıkları devrin sosyal yapısı, içinde yetiştikleri müessese (tarikat âdâbı) ve kültürleri ile yakından ilgilidir. Biz bu özelliklerden bazıları üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Ahmed Eflâkî'nin **Ârifler in Menkıbeleri** adlı kitabının birinci cildinde Mevlâna'nın dedesi ve babası ile ilgili birbirine bağlı anekdotlar, manevî güce sahip veliler ile maddî güce sahip hükümdarlar arasındaki münasebeti göstermesi bakımından çok dikkati çekicidir.

Bu anekdotlardan birincisine göre, Horasan ülkesinin padişahı Alâeddin Muhammed bir gün vezirine dünya güzeli kızına eş olarak kimi münasip gördüğünü sorar. Vezir de ona: «İslâm padişahlarının dengi ulu bilginlerdir. Çünkü padişahlar halka, bilginler de padişahlara hâkimdirler» diyerek, Belh şehrinde ulu Ebu Bekr-i Sıddık'ın çocuklarından olan Celâleddin Hüseyin Hatibî Hazretlerini tavsiye eder. O gece Hazret-i Muhammed rüyasına girerek Harzem padişahının kızı ile Mevlâna'nın dedesini nikâhlar.

Bu anekdotta velî, padişahtan üstün gösterilmiş ve ona tâbi kılınmıştır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi de, ihtişamlı bir rüya delâletiyle Şeyh Edebali'nin kızı ile evlenir. Menâkıbnâmelere göre Yıldırım Bayezid'in kızı da büyük bir velî olan Emir Sultan ile evlenir. Gerçek olmaları çok mümkün olan bu anekdotlar, hem veliler ile padişahlar arasındaki yakın münasebeti, hem

6. Ahmed Eflâkî, *Manâkib al-Ârifin;* tercümesi Prof. Dr. Tahsin Yazıcı, *Ârifler in menkıbeleri,* 2 C, 3. b., İstanbul 1973. Sayfa numaraları bu baskıya aittir.
7. *a.e.,* s. 9.

de velîlerin maddî iktidar karşısındaki üstün mevkiini gösterir.

Baha Veled'i, on iki yaşına girince, anne tarafından akrabaları tahta oturtmak isterler, fakat Baha Veled kabul etmez. Hz. Peygamber, Belh'de bulunan din ulularının rüyasına girerek: «Bugünden itibaren Baha Veled'e Sultanü'l-ulemâ deyiniz ve öyle hitap ediniz!» buyurur. Bundan sonra Baha Veled'e herkes bu ad ile hitap eder.

Baha Veled de babası gibi büyük bir din âlimi ve velîdir. «Sonsuz kerametleri ve velâyetinin zuhuru Horasan ülkesinin Belh şehrinde yayılınca, içtihadı, Tanrı'dan korkması, dindarlığı, günahtan sakınıp korunması, Peygamber'in şeriatına sülûku, doğruluğu ve doğru sözlülüğü, kullara doğru yol göstermesi, daveti ve öğütleri dikkati çekecek bir hale gelince...» (s. 121), diğer bilginler ve filozoflar onu çekememeğe başlarlar ve Muhammed Harezmşah'a aleyhinde bulunurlar.

Baha Veled, vaazlarında padişah ve filozofları şiddetle tenkit ederek şöyle der:

«Ey Fahreddin-i Râzî, ey Muhammed Harizmşâh ve diğer bid'atçiler! Biliniz ve haberdar olunuz ki, siz rahata kavuşup yüz bin gönlü ve birçok ilâhî devletleri bırakarak kendinizi karanlığa attınız. Bu kadar mucize ve delilleri bırakıp hayaller arkasından koştunuz. Dünyanın bu kadarcık karanlığı birçok aydınlıkları size karanlık ediyor. Bu karanlıkların bu aydınlıklara üstünlüğü, nefsin üstünlüğünden ötürüdür. Nefsin bu üstünlüğü sizi işsiz bırakıyor ve siz kötülüğe çalışıyorsunuz. İşsiz kalınca da daima kötülük ediyorsunuz. Bu sebepten karanlık, vesvese, boş hayal, insanı bozan sevdalar, sapıklıklar ortaya çıkıyor. Bundan dolayı sizde akıl yabancıdır, nefis de kendi ülkesinde hâkimdir. Nefsin bulunduğu o ülke, şeytana aittir.» (s. 11).

Bu tenkitler üzerine, aleyhte bulunanlar padişaha şöyle derler:

«Baha Veled, Belh halkını tamamiyle kendine bağlamıştır. Bize ve size asla itibar etmiyor, kıymet vermiyor, bizim eserlerimizi kabul etmiyor ve, zâhir ilmi, bâtın ilmin bir dalı olarak farzediyor. Emri ma'rufla kendini meşhur ederek birkaç gün içinde saltanat tahtına kasdedecek. Bütün halkın aşağı tabakası, ayak takımı onunla birleşmişlerdir. Bu hususta hemen bunu önlemek için düşünmek ve çareler aramak lâzımdır.» (s. 112).

Bunun üzerine Harizmşâh Baha Veled'e şu haberi gönderir:

«Şeyhimiz eğer Belh ülkesini kabul ederse bugünden itibaren padişahlık, ülkeler ve askerler onun olsun ve bana da, başka bir ülkeye gitmem için müsaade etsin. Ben oraya gidip yerleşeyim, çünkü bir ülkede iki padişahın bulunması münasip değildir. Tanrı'ya hamdol-

sun, ona iki çeşit saltanat verilmiştir: Birincisi dünya, ikincisi âhiret saltanatıdır. Eğer bu dünya saltanatını bize verip ondan vazgeçselerdi bu çok geniş bir yardım ve büyük bir lutuf olacaktı.»

Sultanın habercisi bu suretle elçilik ödevini yerine getirince Baha Veled hazretleri ona: «İslâm sultanına selâm söyle, bu dünyanın fâni ülkeleri, askerleri, hazineleri, taht ve talihleri padişahlara yaraşır. Biz dervişiz, bize memleket ve saltanat münasip değildir.»

Şiir:

«Ruhu, peygamberin 'Fakirlik benim övünülecek şeyimdir.' sözünü vuran kimse, tahta, tâca ve bayrağa nasıl iltifat eder.»

«Biz gönül hoşluğuyla sefer edelim de sultan kendi uyruğu ve dostlarıyle başbaşa kalsın.» dedi. (s. 112-113).

Böylece Baha Veled, üç yüz deve yükü kıymetli kitabı, kırk olgun müftü ve kendisine bağlı dervişleriyle Belh'den göç ederek Anadolu'ya gelir.

Baha Veled, Belh'ten ayrılırken padişaha şöyle der:

«Ey fâni ülkenin sultanı, eğer bilmiyorsan ve haberin yoksa benim de senin gibi bir sultan olduğumu bil ve öğren. Sana emîrlerin, bana da bilginlerin sultanı derler. Sen benim müridimsin. Senin padişahlığın bir nefesliktir. Benim padişahlık ve saltanatım da o kadardır. Yalnız senin nefesin, nefsinden ayrılınca ne sen kalırsın, ne tahtın, ikbalin, memleketin ve ne de halefin ve neseplerin kalır. «Sanki dün bir şey yokmuş gibi» (Kur'an-ı Kerîm, X, 25) âyetinde olduğu gibi tamamiyle yok olursun. Halbuki bizim kıymetli nefesimiz nefsimizden ayrılınca arzın direkleri olan neslimiz ve çocuklarımız kıyamete kadar ayakta dururlar, zira: «Benim akrabalık bağım ve nesebimden başka her akrabalık bağı ve nesep kopar» denilir. İşte ben şimdi gidiyorum, fakat mâlûmun olsun ki, benim arkamdan Tanrı'nın ordusu olan, iyi teçhiz edilmiş, çekirge gibi dünyaya yayılan ve: «Onları hiddet ve gazabımdan yarattım» hadîsinde denildiği gibi hiddet ve gazaptan yaratılan Tatar ordusu sana ulaşacak. Horasan ülkesini zaptedecek. Belh ahalisine ölümün acı şerbetini tattıracaklar. Dünyayı altüst edecek, yüz bin dert ve belâ ile padişahı kendi ülkesinden çıkaracak ve neticede sen Rum ülkesi sultanının elinde öleceksin» (s. 113-114).

Ahmed Eflâkî, Mevlâna'nın dedesi ve babası ile ilgili bu anekdotlardan sonra Mevlâna'nın kendisi, çevresi ve oğulları ile ilgili rivayetleri anlatır. Bu rivayetler başlıca üç gruba ayrılabilir: a) Mevlâna'nın keşif ve kerametleri, b) Saltanat çevresi ile münasebetleri, c) Halk tabakası ve Tebrizli Şems ile olan münasebetleri.

Bu rivayetlere göre Mevlâna, akıl almaz keşif ve kerametlerde bulunmuş, padişah ve saray adamları üzerinde büyük bir nüfuz kurmuş, şehirde yaşayan müslüman ahali ile beraber başka dine mensup olanlarda da büyük bir saygı uyandırmıştır.

Bilindiği üzere Mevlâna'nın şöhreti, tarikatı ve manevî tesiri ölümünden bugüne kadar devam etmiştir. Bu sürekli tesirde Mevlâna'nın **Mesnevî**, **Divân-ı Kebîr** ve diğer eserlerinin de büyük rolü vardır. Oğlu Sultan Veled tarafından kurulan tarikat, âdâbı, semâ âyinleri ve Mevlâna'nın eserleriyle beslenen şair ve sanatkârlar da bu hususta büyük rol oynamıştır.

Mevlâna'dan sonra Anadolu'da yetişen velîler, şeyhler ve dervişler, çok zengin bir dinî edebiyat, musiki ve sanat eseri vücuda getirmişlerdir. Bunların henüz bir envanteri bile yapılmamıştır.

Kendilerine bağlı dervişler tarafından bu velîler ve şeyhlere dair pek çok menâkıbnâme yazılmıştır. Bazıları mensur, bazıları manzum veya karışık olan bu menâkıbnâmeler din tarihi bakımından değer taşırlar. Bunlar arasında Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın **Marifetnâme**'si gibi çok zengin bilgilerle dolu didaktik eserler de vardır.

Tarikatlerden her biri asırlarca devam eden hem bir kült, hem de bir kültür vücuda getirmişlerdir.

Bazı velîler, büyük mânevî tesir güçleriyle tarihî şahsiyetler ve hadiseler üzerinde önemli roller oynamışlardır. Bunlardan tanınmış olanlarından biri Fatih'in hocası Akşemseddin'dir. Ali İhsan Yurd, Akşemseddin'in menâkıbnâmesi ile eserlerini ihtiva eden bir kitap neşretmiştir. Onlara dayanarak kısaca bu velînin şahsiyeti ile hayat ve kâinat görüşünü tanıtmaya çalışacağım.

Emir Hüseyin Enisî'ye göre, Akşemseddin de, Mevlâna gibi Hazret-i Ebubekir'in soyundan gelir (8). Ebubekir'den kendisine kadar gelen şahısların hepsi şeyh olduğu gibi oğulları da şeyhtir. Akşemseddin'in babası Şeyh Hamza'nın «çok kerâmâtı zuhura gelip menâkıbı meşhur ve müteârifedir. Allah'ın emri ile Şam'dan Anadolu'ya gelerek, Amasya'nın Kavak nahiyesine yerleşir.» (9).

Menâkıbnâmelerin çoğunda şeyhlerin sülâleleri sahâbelere kadar çıkartılır. Bundan maksat onların manevî gücünü dinî-tarihî bir geleneğe bağlamaktır. Bu rivayetlerin doğruluk derecesini ilmî olarak farklı kaynaklara ve tarihî vesikalara göre tespit ve tayin etmek

8. Ali İhsan Yurd, *Fatih'in Hocası Akşemseddin* (Hayatı ve Eserleri), İstanbul 1972, s. 10.
9. *a.e.*, s. 22.

gerekir. Bizim için burada inanç söz konusu olduğundan dolayı, onları olduğu gibi kaydedeceğiz.

Fakat yine menâkıbnâmeler, bir velî soyundan gelmenin velî olmak için yeterli olmadığını, bir şeyhin nezaretinde sıkı bir terbiye görmek gerektiğini belirtirler. Menâkıbnâmeye göre, Akşemseddin Kur'an'ı yedi yaşında ezberlemiş, daha sonra «ilm-i zâhir»i tekmil etmiş ve Osmancık şehrinde olan medreseye müderris olmuştur. Fakat «ehl-i aşk» olduğundan zâhirî ilimler onu tatmin etmemiş ve Akşemseddin kendisine bâtın ilimlerini öğretecek bir «mürşid-i kâmil» aramak için, müderrisliği bırakarak, Fars ve Maveraünnehir'de seyahat etmiş, aradığını bulamayarak tekrar Anadolu'ya dönmüştür. O sıralarda Hacı Bayram Velî'nin şöhreti bütün Anadolu'ya yayılmıştır. Bazı sofiler «meşrebini ona muvâfık buldukları» için, Akşemseddin'i Hacı Bayram'a gitmeğe teşvik etmişlerdir. Fakat Hacı Bayram Velî dervişlerine sert bir terbiye vermekle, onların nefsini kırmak için, «derveze ve cerr» ettirmekle meşhurdur. Bundan dolayı Akşemseddin ona gitmekten çekinir ve Arabistan'da adını duyduğu bir şeyhe intisab etmek için yeni bir seyahate çıkar. Halep'te, hayatına yön veren bir rüya görür: «Boynuna bir zincir takarlar, cebren Ankara şehrinde Hacı Bayram eşiğine bırakırlar.» (10). Zincirin bir ucu Hacı Bayram'ın elindedir. Bunun üzerine Akşemseddin tekrar Anadolu'ya döner ve Ankara'ya, Hacı Bayram Velî'ye gider. Veliler, uzak ve gizli âlemlerde vukua gelen her şeyi ve rüyaları bildikleri için, kendilerine gelen insanların kim olduklarını ve maksatlarını onlar söylemeden keşfederler ve daha ilk karşılaşmada ona göre davranırlar.

Akşemseddin Ankara'ya geldiği zaman Hacı Bayram dervişleriyle tarlada burçak biçmektedir. Öğle olur, yemek vakti gelir. Teknelerle yoğurt ve buğday çorbası getirilir. Bölük bölük üleştirilir. Köpeklere de ekmek ve aş verilir. Akşemseddin'i buyur etmezler. Akşemseddin köpeklerin yanına gider ve köpeklere verilen yemeği yer. Böylece Akşemseddin'i deneyen Hacı Bayram Velî «bî-ihtiyar» olur ve: «Hay Köse beni yaktın!» der (11).

Bundan sonra Hacı Bayram Velî, Akşemseddin'e «dürlü dürlü ibâdet ve riyâzet ve mücahede ettirir.» (12). Öyle ki Akşemseddin, yedi günde bir kaşık sirkeden başka bir şey yemez ve içmez.

10. *a.e.*, s. 26.
11. *a.e.*, s. 26.
12. *a.e.*, s. 27.

Manevî güce ulaşması için insanın irade ile içgüdülerini yenmesi şarttır. Akşemseddin'in kendisi de nefsin arınması için şu dört şeyi zarurî görür:

«1. Az yemek
2. Az uyumak
3. Az konuşmak halkla
4. Allah zikrini çok etmektir.» (13).

Bütün velîler bu dört şarta riayet ederler. **Marifetnâme** sahibi İbrahim Hakkı, bunların beden ve ruh üzerindeki tesirleri hakkında geniş bilgi verir ve dikkate değer açıklamalarda bulunur (14).

Hacı Bayram Velî Akşemseddin'e riyazetten bahsederken şöyle der:

«— Ya Köse, nice bir riyazet eylersin, âkıbet nûr olursun; vefat ettikten sonra seni kabrinde bulamazlar...» (15).

Akşemseddin, **Makamât-ı evliya** adlı risalesinde evliyalığın şartlarından ve çeşitli makamlarından bahseder. Akşemseddin'e göre, gerçek evliyaların sayısı çok azdır ve bunlar gizlidirler. Kendilerini şeyh, evliya ve mürşit satanların çoğu sahtekârdır ve onlar: «Hak Teâlâ dergâhında şermsârdırlar. Anunçünkim Hak Teâlâ Hazretini herşeyde hâzır bilmezler. Da'vâ-yı irşad iderler. Kendülerini âlem halkına velî bildirürler, eğer bunlar velâyete kadem basmış olsalar idi, dâ'vâ-yı irşâd itmezler idi.. Evliya katında bunlar dellâllardur. Evliya sözlerini halka satarlar kendülerini halka velî bildürürler. Bu gayet ednâ mertebedür. Ehl-i Hak katında bundan ednâ mertebe yoktur.» (16)

Gerçek evliya kimdir? «Evliya şol kişilerdür kim cemî âleme mahfîdür.. Hak Teâlâ'nın hazînedarlarıdür. Her ilme âlimdür, her kişiye kendü deliğince bildirür, kısmetinde ne kadar tasarruf konulmuş ise sarf ider. Bu âlem halkı bilmez kim tasarruf kimün elindedür. Anınçünkim her evliyayı zamanında kimse bilmez; eğerçe vücud-ı zâhirîsi gizlü değildür, amma hakikisi nihandır. Kimse anun hâline muttali olmaz. Bu halk tasavvur itdüğü değildür. Velî olan kişinin kimseye ihtiyacı yokdur. Muhtaç olmayan kişi hâşâ ki, Hak Teâlâ'nun esrârını ve kendünin vilâyetini bu âlem halkına fâş eyleye.»

---

13. Kardeşi Hacı Ali'nin tercümesi, aynı eserin içinde, s. 18.
14. *Marifetnâme*, s. 304-343.
15. *Menâkıbnâme*, s. 45.
16. *Fatih'in Hocası Akşemseddin* kitabının içinde ayrı bir bölüm, s. 5.

Menâkıbnâme'de Akşemseddin'in gizli ve gelecek olan her şeyi bildiğinden bahsedilir: «Tıbb-ı zâhirîde dahi hâzık idi. Hikâye olunur ki gezdiği yerlerde ağaçlar ve taşlar ve sair eşya ve hayvanât ana söyleridi.» (17).

Birçok veliler gibi Akşemseddin de «âlem-i sülûkde merâtib-i anâsırdan merâtib-i eflâke urûc eder», meleklerle, Hızır'la ve cinle konuşur.

Fatih'in İstanbul'u fethinde Akşemseddin birinci derecede rol oynar. Zira herkes Fatih'e İstanbul'u alamayacağını söylediği halde, Akşemseddin, fethin Sultan Muhammed Han'a müyesser olacağını haber verir (18).

Fatih İstanbul'u fethettikten sonra etrafındakilere şöyle der:

«— Bu ferah ki bende görürsüz; yalnız bu kal'a fethine değildir. Akşemseddin gibi azîz benim zamanımda olduğuna sevinirim..» (19).

Velîdeki bu üstün gücü gören Fatih de «tarîk-i tasavvufa sâlik olur» ve Hazret-i Şeyh'e:

«Ahkâm-ı tarîkat her ne ise bana gösterüp irşad eyle!» der. Şeyh ona şöyle cevap verir:

«Mesâlih-i mü'minîn görülmez. Ümmet-i Muhammed aleyhisselâm mükedderü'l-ahvâl olurlar. Adalete cehdeylemek gerek. Adleylemek padişaha velâyet ve kerâmettir. Padişahlıkda nice bir perdeler vardır. Nice bir değirmen taşın bir kimse kande ref eyleye.»

Padişah müteselli olmayarak:

«Elbette tahsil-i tarîkat ve kesb-i ma'rifet ederim!» deyince, Akşemseddin kaçar, Göynük'e gelir.

Velîlerin başlıca özelliklerinden biri de maddî iktidar ve zenginliği reddetmeleridir. Zira bu onların gayeleri ile uyuşmaz. Gerçek velîler, umumiyetle, halkın arasında, tıpkı halk gibi yaşarlar ve onların dertlerine derman olurlar. Onlar bu konuda son derece titizdirler. Akşemseddin, gerçek bir velînin güzel ve pahalı elbiseler giymesini dahi uygun görmez: «Zira nefîs donlar giyecek dünya çok taleb edilir» (20).

«Gerekdir kim kişi çok vakitte yunmuş giye; cemî-i evkatda gökçek don giymeye. Zira dayim gökçen don giymek muhtaçları incidir» (21).

---

17. *Menâkıbnâme*, s. 40.
18. *a.e.*, s. 48-57.
19. *a.e.*, s. 62.
20. *Risâletün'-Nûr*, s. 14.
21. *a.e.*, s. 11.

Güzel elbiseler giymek insanda gurur duygusu uyandırır. Velî, içinde böyle bir duyguya yer vermez.

Hz. Risalet şöyle demiştir:

«İyi amellerin ulusu ve iyisi karnı aç olmaktır. Nefsin horluğu yün giymektir» (22).

Pek çok Anadolu dervişi gibi Akşemseddi nde köyde, köylüler gibi yaşamayı ve kendi el emeği ve alın terî ile geçinmeyi tercih etmiştir.

Menâkıbnâme'de bu konuda şöyle deniliyor:

«Rivayet olunur ki: Akşemseddin'e hilâfet verileceği zaman gelüp Beğbazarı'nda mütemekkin oldu. Mescid ve değirmen bina eyledi. Akşemseddin'e halk üşdi. Şeyh «kesrete düştük» deyü Beğbazarı'ndan göçdü. İskilib kazasında Kösedağı demekle ma'ruf kasabattan İrak dağının üstünde mütemekkin oldu. Ol köye Evlek dirler. El'an o köyde Şeyhin binası ve evlâdı vardır. Ba'dehu anda dahi kesret hasıl oldu, andan dahi gitdi. Göynük diyarına geldi. Mescid ve değirmen bina eyledi» (23).

Velîlerin esas gayesi varlığın gizli sırrına ve Tanrı'ya ulaşmak olmakla beraber, onlar aynı zamanda iyi insanlardır. Onlar için iyilik ibadetin bir şeklidir. Derviş ve veliyi Türk edebiyatında en iyi Yunus Emre tasvir etmiştir. Onun **Divan**'ında dervişlerle ilgili pek çok şiir vardır. Bunlardan birisinde Yunus şöyle diyor:

Her kime kim dervişlik bağışlana
Kalbi gide pâk ola gümüşlene
Nefesinden müşk ile anber tüte
Budağundan il ü şar yimişlene
Yaprağı dertlü içün derman ola
Gölgesünde çok kademler işlene (24).

Yunus'un burada dervişi, meyvesinden il ü şarın istifade ettiği, yaprağı dertli için derman olan bir ağaca benzetmesi, mecazı aşan bir mânâ taşır. Ömer Lütfi Barkan'ın vermiş olduğu vesikalarda da görüldüğü üzere, veliler ve dervişler umumiyetle köylerde yaşarlar ve tabiatla haşır-neşir olurlar. Bundan dolayı onların hayatında olduğu gibi eserlerinde de toprak, su ve bitki önemli bir yer tutar. Ben «Yunus Emre'de nebatlar» başlıklı makalemde bu hususu ortaya koy-

22. *a.e.*, s. 16.
23. *a.e.*, s. 31.
24. Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre Divanı*, İstanbul 1943, s. 47-48.

muştum (25). Akşemseddin'in de bitkilerle meşgul olması bu bakımdan mânâlıdır.

İstanbul fetholunduktan sonra Akşemseddin, sofilere akçe vererek «nice kile» ebegümeci tohumu toplattırır ve onları toprağa ektirir. Bunun sebebini soranlara kıyamete yakın büyük bir savaş çıkacağını ve o yıllarda büyük bir kıtlık olarak, ot, buğday, arpa ve sair nebatlar bitmeyeceğini, ebegümeci otu kurakta da bittiğinden insanların onlarla besleneceğini söyler: «Ol kahta siz erişemezsiniz dedi. Onun için ol tohumu dökdüm dedi» (26).

Bu anekdot, velînin gelecek insanların dahi iyiliğini düşünmesi bakımından mânâlıdır.

Başka bir anekdotta Akşemseddin'in akçe üreten bir ot yetiştirdiğinden bahsedilir. Hacı Bayram öldüğü zaman, cenaze namazını müridi Akşemseddin'in kıldırmasını söyler. Akşemseddin bu vazifeyi yerine getirir. Şeyhinin borçlarını eda etmek ister. Parası yetişmez, alacaklı sıkıştırır. Bunun üzerine Akşemseddin adama:

«— Bahçeye git, akçeni al. Hakkından ziyade alma» der. Adam bahçeye girer, akçe bitiren otlarla karşılaşır:

«— İçeri girdim, bahçe içinde bir yassı yapraklı ot bitmiş her yaprağın üstünde bir akçe var. Hesabını Allah bilir. Bin akçe devşirdim, bir akçe eksilmedi. Ol bağçenin içi dolu akçe idi» (27).

Eski Türk toplumunda tarikatler, sadece kendi içlerinde şekil alan belli insan tipleri yetiştirmekle kalmamışlar, Yunus Emre misalinde görüldüğü üzere, yarattıkları sanat ve edebiyat vasıtasıyle, belli bir hayat felsefesini geniş kitlelere yaymışlardır. Bilindiği üzere, eski Türk toplumunda saray, ordu ve bürokrasi, ezici, maddî, mutlak bir güce dayanıyordu. Veliler ve dervişler bütün topluma hâkim olan bu sisteme karşı, onu küçümseyen, tenkit eden, yerli yerine oturtan manevî bir güç vücuda getirmişlerdir. Onların rolünü çağdaş toplumda iktidarı ve diğer ezici güçleri, fikirleri ile tenkit eden aydınların rolüne benzetebiliriz.

Menâkıbnâmelere, bir nevi velîlerin destanı gözü ile bakabiliriz. Fakat bu menâkıbnâmelerin yanısıra, soyut tefekküre dayanan bir nevi düşünce ve ahlâk sistemi de vardır. Tarikatlerin ve velîlerin dayandıkları tasavvuf, insanla Tanrı, insanla kâinat ve insanla insan arasındaki münasebetleri insicamlı bir şekilde tesbit eden bir dinî

25. *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, İstanbul 1976, s. 117-130.
26. *Menâkıbnâme*, s. 77.
27. *a.e.*, s. 92.

felsefe sistemidir. Velîler bu sistemin temsilcileridir. «Âlemden maksat âdemdir» diyen Erzurumlu İbrahim Hakkı, **Marifetnâme** adlı eserinde kâinat, insan ve Tanrı arasındaki münasebeti çok geniş bir şekilde ele alır. Velî tipinin dayandığı düşünce sistemini anlamak için **Marifetnâme** çok zengin bir kaynaktır.

Velî tipinin Türk toplumundaki yerini anlamak için, onları yetiştiren sosyal çevreyi, tarîkat müessesesini, menâkıbnâmeleri, tarîkat edebiyatını ve Ömer Lütfi Barkan'ın yaptığı gibi velî ve dervişlerin tarihî, sosyal ve iktisadî sahalara tesirlerini de incelemek lâzımdır. Ben burada kısa bir portre çizmeğe çalıştım. Anadolu'da asırlar boyunca binlerce velî ve derviş yetişmiştir. Eski Türk tarihinde onların rolü sanıldığından çok fazladır. Tanzimat'tan sonra onların yerini, az önce de belirttiğim gibi, dünyevî, politik, sosyal, ekonomik ve felsefî düşüncelere sahip olan aydınlar, ilim adamları ve teknisyenler almıştır. Bu konuyu ayrıca ele almak lâzımdır.

Eski Türk toplumunda ulemânın da büyük rolü olmakla beraber, onların iktidar ve halk tabakası karşısında aldıkları tavır velîlerinkinden farklıdır. Ulemâ sınıfı daha ziyade bürokrat yetiştirmiştir. Velîler, İslâmiyet'in ve eski Türk toplumunun en yüce ve en insanî değerlerini temsil eden insanlardır.

(1984 te yazılan bu makale ilk defa burada yayınlanmaktadır.)

AHİ TİPİ

XIV üncü yüzyılın ortalarında Anadolu'ya gelen Tancalı seyyah İbn Batuta (1304-1369), burada, kendisini hayrete düşüren ve hayran bırakan bazı insanlarla ve teşekküllerle karşılaşır, onların davranış ve yaşayış tarzlarını ayrıntılı olarak tasvir eder. Bunlar ahî adını alan ve Anadolu Türk kültür ve medeniyetinin teşekkülünde gaziler, veliler, âlimler kadar önemli rolü olan insanlardır. Ahiler, bazı yönleriyle gazileri hatırlatırlar; onlar da gözlerini budaktan sakınmayan yiğit kişilerdir. Fakat gayeleri savaş değil, barıştır. Çalışan esnaf sınıfını, şehir halkını dış ve iç düşmanlardan korurlar. Selçuklu Devleti yıkıldıktan ve devlet otoritesi yok olduktan sonra, esnaf tabakasına mensup olan gençler, kendi aralarında bir korunma teşkilâtı kurmuşlardır. Onların başlıca özelliklerinden biri çalışan insanlar olmalarıdır. Sabahtan akşama kadar kendi işlerinde çalışırlar, ikindi vakti kazandıklarını şeyhlerine verirler, beraber yer, içer, ibadet eder ve eğlenirler. Ahiler, iyi müslüman olmakla beraber, veliler gibi dünyadan el etek çekerek, kendilerini tamamen din ve ibadete vermiş dervişler değillerdir. Onlar ibadet kadar, yeme, içme ve eğlenmeden de hoşlanırlar. Hayat felsefeleri ve yaşayış tarzları çalışmaya, dostluğa ve yardımlaşmaya dayanır. İbn Batuta, onları yakından görerek tasvir ettiği için, önce onun bu tasvirini vermek istiyoruz:

«Bunlar Anadolu'ya yerleşmiş bulunan Türkmenlerin yaşadıkları her yerde, şehir, kasaba ve köylerde bulunmaktadırlar. Memleketlerine gelen yabancıları karşılama, onlarla ilgilenme, yiyeceklerini, içeceklerini, yatacaklarını sağlama, ihtiyaçlarını giderme, onları uğursuz ve edepsizlerin ellerinden kurtarma, şu veya bu sebeple bu yaramazlara katılanları yeryüzünden temizleme gibi konularda bunların eş ve örneklerine dünyanın hiç bir yerinde rastlamak mümkün değildir.

Ahî, evlenmemiş, bekâr ve sanat sahibi olan gençlerle diğerleri-

nin kendi aralarında bir topluluk meydana getirip içlerinden seçtikleri bir kimseye denir. Bu topluluğa Fütüvve-gençlik adı verilir. Önder olan kimse bir tekke yaptırarak burasını halı, kilim, kandil v.b. eşya ve gerekli araçlarla donatır. Kardeşler gündüzleri geçimlerini sağlayacak kazancı elde etmek üzere çalışırlar ve o gün kazandıkları parayı ikindiden sonra topluca getirip öndere verirler. Bu para ile tekkenin ihtiyaçları karşılanır, topluca yaşama için gerekli yiyecek ve meyveler satın alınır. Meselâ o sıralarda beldeye bir yolcu gelmişse, onu tekkede misafir ederler ve alınan yiyeceklerden ikram ederler. Bu tutum yolcunun ayrılışına kadar sürer gider. Bir misafir olmasa bile yemek zamanında yine hepsi bir araya gelip topluca yerler, rakslar ederler, türküler çağırırlar ve ertesi sabah işlerine giderek ikindiden sonra elde ettikleri kazançlarla önderlerinin yanına dönerler. Bunlara Fityan-gençler, önderlerine ise daha önce de söylediğimiz gibi Ahî-kardeş adı verilir. Ben, dünyada onlardan daha güzel davranan kimse görmedim. Şiraz ile İsfahan halkının davranışları onları andırmakta ise de, bunlar gelen ve giden yolculara daha fazla ilgi ve saygı göstermekteler, şefkat ve iltifatta onlardan daha ileride bulunmaktadırlar.

Antalya'ya varışımızın ikinci günü idi, bu gençlerden biri Şeyh Şehabeddin-i Hamevî yanına gelerek onunla Türkçe konuştu. O zaman Türkçeyi henüz anlayamamakta idim. Sırtında eski, yıpranmış bir elbise, başında da keçe külâh vardı. Şeyh, bana dönerek, «bu adamın ne dediğini biliyor musunuz» diye sordu. «Ne söylediğini bilmiyorum», dedim. Bunun üzerine, «seni ve yanındaki arkadaşlarını yemeğe davet ediyor» demesiyle doğrusu buna hayret ettim ve «evet», dedim. Adam oradan ayrılınca şeyhe «bu adem fakirdir, bizi ağırlayacak kudreti yoktur, onu zor durumda bırakmak istemeyiz» dedim. Bunun üzerine şeyh güldü ve «bu adam genç kardeşlerin önderlerinden biridir, kendisi sayacı ustalarındandır, cömertliği ve keremkârlığı ile tanınmıştır. Sanatkârlar arasında aşağı yukarı iki yüz yoldaşı vardır. Onlar kendisini önderliğe seçtiler ve bir tekke yaptırdılar. Şimdi gündüz kazandıklarını geceleri sarfetmektedirler» cevabını verdi.

Akşam namazını eda ettikten sonra, bu adam tekrar yanımıza geldi ve hep birlikte tekkeye gittik ki, mükellef bir zâviye ile karşılaşmış olduk. Burası Anadolu'nun en güzel halı ve kilimleri ile döşenmiş, Irak camından yapılmış sayısız avizelerle aydınlatılmış pırıl pırıl bir yerdi. Oturma salonunda beş adet beysus vardı. Beysus, bakırdan yapılan üç ayaklı bir çeşit şamdana denir ki, baş tarafında

yine bakırdan yapılma cam gibi parlak ve ince bir kandil yeri ile bunun ortasında fitilin çıkması için bir boru bulunmaktadır. Burası arınmış iç yağı ile doldurulur, yanı başında yine yağ ile dolu bakır kaplar bulunur. Ayrıca fitili düzeltmek için bir makası da vardır. Ahîlerden biri bu şamdanın bakımı ile vazifeli olup, ona çıracı/çerağcı denir.

Oturma salonunda, sırtlarına kaba giymiş, ayaklarında mest olan ve bellerini, ortasında bir hançer asılı iki arşın uzunluğunda kemerler bağlayan, başlarını her biri bir arşın uzunluğunda ve iki parmak eninde taylesanlı seftan yapılmış beyaz sarıklarla örten gençlerden bir grup yer almıştı.

Gençler burada toplandıkları vakit sarıklarını çıkarıp önlerine koyarlardı ki, o zaman başlarını, görünüşü gayetle güzel olan ince ve şeffaf ipekten yapılmış zerduhanî denilen veya buna benzer bir takye örtmekte idi. Oturma salonunun orta yerinde ise misafirlere ayrılmış bir peyke bulunmaktaydı.

Onların oturma salonlarına girince bize pek bol ve çeşitli yiyecekler, meyveler, tatlılar ikram ettiler. Ondan sonra da, türkülere, oyunlara giriştiler. Bunların davranışları, ikramları hayretimizi bir kat daha arttırmış bulunuyordu. Böylece geçen saatlerden sonra geç vakit onları tekkelerinde bırakarak oradan ayrılmış idik» (1).

Yunus Emre, esas itibariyle bir derviş olmakla beraber, savunduğu din ve ahlâk telâkkisi bakımından ahîlere yakındır. Ona göre de insan çalışmalı ve kendi el emeği ile geçinmelidir. Bir şiirinde Süleyman Peygamber'i örnek göstererek şöyle diyor:

Süleyman zembil ördü kendi emeğin yedi
Onun için buldular onlar berhüdarlığı (2)

Fakat çalışmaktan maksat, para kazanmak ve biriktirmek değil, hem kendi geçimini temin etmek, hem de başkalarına yardımdır. Yunus Emre'ye göre de başkalarına yardım, din ve ahlâkın esasını teşkil eder. O, «gönül ziyareti»ni, «Kâbe ziyareti»nden daha üstün bulur:

Dürüş kazan ye yedir bir gönül ele getir
Yüz Kâbe'den yigrektir bir gönül ziyareti (3)

---

1. *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1971, Millî Eğitim Bsm., s. 7-10. 1000 Temel Eser: 59.
2. *Yunus Emre Divanı*, İstanbul Ekim 1979, Dergâh Yayınları, s. 457.
3. aynı eser, s. 469.

Yunus Emre'ye göre, hasisler ve cimriler ne kendilerine, ne de başkalarına faydası olan; zenginliklerine rağmen hayatın ve insanlığın tadını ve mânasını bilmeyen bedbaht insanlardır. Bir şiirinde böylelerinden bahsederken şöyle der:

Kem-dürür yoksulluktan nicelerin varlığı
Bunca varlık var iken gitmez gönül darlığı
Batmış dünya malına bakmaz ölüm hâline
Ermiş Karun malına zehî iş düşvarlığı (4)

İnsanın bu dünyaya gelmekten maksadı, Tanrı'nın yaratma gücünü tanıması, ona lâyık olmağa çalışması ve ebedîliğin sırrına ulaşmasıdır. Bu da bambaşka bir yaşayış ve düşünüş tarzını gerektirir. Yunus ahîlere hitap ettiği bir şiirinde bu hakikati anlatır:

Ben bunda seyr eder iken aceb sırra erdim ahî
Bir siz dahi sizde görün dostu bende gördüm ahî

beyti ile başlayan gazel (5) bu bakımdan derin bir mânâ taşır. Yunus'un şiirlerinde ısrarla üzerinde durduğu fikirlerden biri, insanoğlunun dikkatini kendi varlığına çevirmesi ve Tanrı'yı kendinde bulmasıdır. Zira Tanrı, insanoğlunun ruhunda tecelli eder. İnsan, Tanrı'ya kendinden ulaşır. Bu görüşü ile çağdaş varoluşçu filozoflara yaklaşan Yunus'un Türk kültürü bakımından önemi, insanı kendine döndürmek suretiyle, Türk tarihinde çok önemli rol oynayan akıncılık felsefesine karşı çıkmasıdır. Ona göre insanın aradığı kendi dışında değil, içindedir. Aynı şiirdeki şu beyit bu bakımdan mânâlıdır:

Değme bir yol kandan bana dağılmayam değme yana
Kutlu oldu bu seferim hoş menzile erdim ahî

Yunus'un burada bahsetmiş olduğu «sefer», dünyada avare dolaşırken, kendisinde Tanrı'yı ve ebediyeti bulmasıdır. Bu onu sonsuz bir sevince garkediyor. Zira o kendinde Tanrı'yı bulmakla, geniş bir varlık âlemine, kâinata ve insanlığa kavuşmuş oluyor. Aşağıdaki beyitte bu sevinç çok güzel ifade edilmiştir:

Mün'im oldum yoksul iken benim oldu kevn ü mekân
Yerden göğe mağrib maşrık yere göğe doldum ahî

4. aynı eser, s. 457.
5. aynı eser, s. 462-463.

Ahilik ile Türklerin Anadolu'da yerleşik medeniyete geçişleri arasında sıkı bir münasebet olduğuna kaniim. Anadolu'ya gelen Türklerin bir kısmı akıncı, bir kısmı ise ekinci (köylü) ve zenaat erbabı (şehirli ve kasabalı) idi. Ekinci ve zenaat erbabı için savaş değil, barış ön planda geliyordu. Onlar, akıncıların fethettikleri ülkelerde, maddî ve manevî medeniyeti kuruyorlardı. Bu bakımdan, aynı gayeyi güden dervişlerle işbirliği ediyorlardı. Ömer Lütfi Barkan, «Kolonizatör Türk Dervişleri» (6) adlı makalesinde bu noktayı pek çok vesika ile ortaya koymuştur.

Bayramiye tarîkatinin kurucusu olan, Akşemseddin gibi dervişleriyle Anadolu Türk tarihinde önemli rol oynayan Ankaralı Hacı Bayram'ın Ahî Sultan diye anılması çok dikkati çekicidir (7). Bayramiye tarîkatinin en mühim özelliklerinden birisi, ahîlerde olduğu gibi bizzat çalışmaya ve başkalarına yardıma önem vermesi, âdeta bu iki hususu tarîkatının esası yapmasıdır. Hacı Bayram Veli, kendisine intisap eden dervişleri kabiliyetlerine göre, kimisini zenaate, kimisini ziraate sevkediyordu (8). Akşemseddin, Hacı Bayram Veli'ye intisabında, onu ilk defa dervişleriyle beraber burçak biçerken görmüştü. Daha önce de gördük ki, Akşemseddin'in kendisi de köyde, köylüler gibi yaşamayı tercih etmiştir. Hacı Bayram'ın şeyhi, Kayserili Hamid'in Ekmekçi veya Somuncu Baba diye anılması da, mesleğini göstermesi bakımından dikkati çekicidir. Hacı Bayram'ın müritlerinden biri, şöhreti Belgrat ve Peşte'ye kadar giden Göynüklü Bıçakçı Ömer Dede'dir. Ona «bıçakçı» lakabı verilmesi de bir zenaate delâlet etmesi bakımından mânâlıdır.

Fuad Bayramoğlu'nun yayınladığı Hacı Bayram-ı Veli ile ilgili vakıf belgelerinden birincisinde adları geçen şahıslardan dokuzu ahî ünvanı taşımaktadır. Diğer belgelerde de ahî ünvanını alan zâviye ve mülk sahibi birçok şahıs vardır. Bütün bunlar Hacı Bayram-ı Veli ve tarîkatine mensup olanların ahî olduklarına delâlet etmektedir. Bu vesikalar, Osmanlı Devleti'nde köylü ve zenaat erbabı hakkında inceleme yapılırken ahilik ideolojisi ve teşkilâtı üzerinde durulmasını zarurî kılıyor.

---

6. Ömer Lütfi Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler I, İstilâ devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zâviyeler», *Vakıflar dergisi*, sayı: II, Ankara 1942, s. 279-386.
7. Fuad Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, Ankara 1983, c. I, s. 10.
8. aynı eser, s. 43.

Hacı Bayram-ı Veli bir şeyh olarak çok tesirli bir şahsiyete sahip olmakla beraber, pek az şiir söylemiştir. Bunlardan birinci ilâhîsi fakirliği övmesi bakımından dikkati çekicidir (9). Mânâsı kapalı olduğu için mistik yorumlara da elverişli olan ikinci ilâhîde kullanılan şehir ile taş yontan şâkirdler imajı ahîliğin esası olan çalışma kavramı ile ilgisi bakımından derin bir mânâyı hâizdir. Şair, birinci dörtlükte dünyayı bir şara (şehre) benzetir. Bu şehir (dünya) maddîdir ama onun kenarından Dîdar (Tanrı) gözükür:

Nâgihan ol şara vardım
Anı ben yapılır gördüm
Ben dahi bile yapıldım
Taş u toprak arasında

mısralarında insanın vücuda gelişi ile dünya arasında bağlantı kurulmuştur. Daha sonra gelen dörtlükte, insanın da dünyanın yapılışına katıldığı fikri ortaya konuluyor:

Şâkirdleri taş yonarlar
Yonup üstada sunarlar
Tanrı'nın adın anarlar
Her bir taşın pâresinde

Daha sonra gelen bir dörtlükte şair:

Şar dedikleri gönüldür

mısraı ile şehir imajını maddî plandan manevî plana aktarırsa da fikrinin temelini, dayanağını, taş yontan şâkirdlerin inşa ettiği şehir imajı teşkil eder. Yunus Emre ve daha birçok şair, insan gönlünü bir şehre benzetir, onun harap veya mamur olmasından bahsederler.

Bizim burada belirtmek istediğimiz, ahîliğin çalışma, zenaat veya maddî faaliyet ile din, ahlâk ve toplum arasında kurduğu münasebettir.

Fütüvvetnâmelerde ahîlerin hayata ve insana bakış tarzları, inançları, âdâbları, davranışları hattâ kıyafetleri hakkında ilgi çekici bilgiler vardır. Abdülbaki Gölpınarlı bunlardan Burgazi'nin **Fütüvvetnâme**'sinin metnini neşretmiştir (10). Eser hakkında bir inceleme

9. aynı eser, c. II, s. 228.
10. *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, c. 15, nr. 1-4, Ekim 1953 - Temmuz 1954. Zikredilen sahife numaraları bu metne aittir.

de yapan Abdülbaki Gölpınarlı, bu kitabın XIII üncü yüzyılda kaleme alındığını tahmin ediyor. Kitabın yazarı Burgazi veya asıl adı ile Çoban oğlu Halil'in oğlu Yahya, okuma-yazmayı yirmi yaşlarında öğrenmiş, sade, acemi ve basit bir Türkçe ile aktardığı bilgilerin çoğunu sohbetlerle elde etmiş, birkaç Arapça kitap da karıştırmış ama, Gölpınarlı'nın söylediğine göre, «öyle kudretli bir bilgiye sahip değil»dir (s. 80). Burgazi'nin verdiği bilgileri kitaptan değil de sohbet yoluyle elde etmesi, o devirde yaşayan geleneği aksettirmesinden dolayı, bizce daha da değerlidir. Basit insanların hayatını, dünya görüşlerini ve davranışlarını çok defa bâtıl inançlar tayin eder. Önemli olan bu inançların «bâtıl» olmaları değil, ona inananların dünya görüşlerini tayin etmesidir.

Biz Burgazi'nin kitabından ahîlerin inançları ve davranışlarıyle ilgili dikkati çekici bulduğumuz bazı fikirleri aktarmak istiyoruz.

1. Burgazi'nin kitabına göre, ahîler, bütün davranışlarını dinî bir geleneğe, eski, mitik denilebilecek bir modele dayandırıyorlar ve yorumluyorlar. Bu inanç ve davranış tarzı, onların yaptıklarına da kutsal bir mânâ veriyor.

Burgazi'ye göre her insanın kendisine yol gösterecek tecrübeli, olgun bir kimseye, bir şeyhe, bir ahîye bağlanması şarttır:

«Kimün ki şeyhi yokdur, anun dini yokdur ve dahı anun kim şeyhi yokdur, anun şeyhi Şeytandur».

«Allah... Musa Peygamber'e «bir ahî tutun» diye emir verir. Musa sorar: Niçin tutayım?. «Tangrı taala ayıtdı anuniçün kim cümle ilmün yiğreyi edebdür, ol sana edeb öğreden». Musa Allah'a tekrar sorar: «İlâhî kimi ahî tutunayın». Allah ayıtdı: «Hızır Peygamberi ahî tutun» (s. 114).

Burgazi, ahîliğin menşeini çok eski tarihlere götürüyor ve onu dinî ve ilahî bir kaynağa bağlıyor.

Ahîlikte üç mertebe vardır: Yiğitlik, ahîlik ve şeyhlik:

«Yiğitlik heves eylemekdür, ahîlik başlamakdur ve şeyh tamam kılmakdur. Yiğitlik sakal gelmekdür, ahî sakala ak düşmekdür, şeyhlik tamam pîr olmakdur (...) ve dahı yiğitlik şeriatdur, ahîlik tarîkatdur ve şeyhlik hakikatdür» (s. 113).

Bu tarife göre, şeyh, ahîlik yolunda en yaşlı, en tecrübeli kişidir. Sakalı gelen her genç bir şeyhe bağlanır ve onun terbiyesi altında yetişir. Ahîlik yoluna giren bir gencin şeyhinin emirlerine mutlak şekilde itaat etmesi, onun sözünden dışarı çıkmaması lâzımdır.

Ahîlik bir nevi terbiye sistemidir. İnsanı insan yapan terbiyedir. Burgazi bu nokta üzerinde ısrarla duruyor:

«Perverişsiz âdem taş yemişi ve dağ canavarları gibidür. Perveriş (terbiye) ile hamlar göynülür ve çiçekler düşer (çiğler bişer). Ahîler gerek kim dâim terbiye kıla, perveriş vire. Terbiyeye gerek mal u canı ahîsi yolına sebil ola» (s. 129).

2. Ahîlikte cömertlik, fakirlere yardım esastır. Bundan dolayı ahînin hem kendi geçimini temin edecek, hem de başkalarına yardım sağlayacak bir işe, bir zenaate sahip olması şarttır:

«Ahî halâl kesb kazanmak gerekdür, belkim farzdur ve hem sünnetdür ve dahı ahîye bir pîşe ve san'at gerekdür, ana meşgul ola. Eğer pîşesi (sanat ve meslek) yoğısa ana fütüvvet değmez. Fütüvvet ana halâldur kim kesb kazana halâldan ve dahı o kesbi terk kıla, yidüre. Anun kesbi olmayıcak yidürmesi dahı olmaz. Pes bî kâr kişi bî hâsıl olur. Bu zaîf kim Yahya'dur, şöyle gördüm, bir yirde dahı ahînün gerek kim on sekiz dirhem gümiş sermayesi ola, ayruk olmaya. Pes ehl-i fütüvvet, bir işe meşgul ola, bî kâr kişi sevdayî olur» (s. 125-126).

Burgazi burada örnek olarak Ebu Bekir'i veriyor. Ebu Bekir gazi idi. «Gazadan fârig olıcak belile ağaç diblerin düzerdi, yani bağçıvanlık kılurdı. Pes her kim her nesnenün tuzı vardur, yiğitliğün tuzı ahîlik, tuz etmek kazanmakdur ve miskinlere yidürmekdür» (s. 126).

Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, ahî dünya görüşü, değerler bakımından gazi ve veli ile birleşmekle beraber, kendisini bir zenaate vermek bakımından onlardan ayrılıyor. Bayramiye tarikatinde olduğu gibi, ahîler bir tarikate intisap edebilirler, fakat ahî olmak için mutlaka bir tarikata mensup olmak şart değildir. Fakat para getirir bir mesleğe sahip olmak mutlaka lâzımdır. Bununla beraber ahî, kazandığı parayı kendisi için değil, başkaları için, bilhassa fakirler için harcar. Burgazi'nin de belirttiği gibi ahîlikte esas para biriktirmek değildir.

Ord. Prof. Fuad Köprülü, «ahîlerde farmasonlarda olduğu gibi sıkı bir hiyerarşi mevcut» olduğunu ve «birtakım büyük devlet ricalinin, kadıların, müderrislerin, muhtelif tarikatlere mensup şeyhlerin, büyük tâcirlerin fütüvvet teşkilatına» girdiklerini (11) söylüyorsa da, Burgazi'nin **Fütüvvetnâme**'sinde böyle bir kayda rastlanılmaz. Tam tersine ahîlerin zenginlerden de, iktidar sahiplerinden de uzak durmaları gerektiği ileri sürülüyor ki, doğru olması gereken de budur. Burgazi bu konuda şöyle diyor:

«Ahî gerek kim bekler kapusına varmaya, belki bekler, padişah-

11. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 2. bsk., Ankara 1972, s. 157, 158.

lar anun adın bilmeyeler (...) Pes ahî ve şeyh bir dirlik dirilse gerek kim padişahlar anun ayağına vara ve dahı şöyledür kim bekler katına varan Tangrı zikrin unıdur, hiç anmaz, zikri bekler olur» (s. 126).

Hacı Bayram-ı Veli, Akşemseddin ve daha başka tanınmış şeyhler Fatih gibi gazi hüviyeti taşıyan padişahlara gerektiği zaman yardım etmişlerse de, onlardan daima uzak kalmaya çalışmışlardır. Ahîlik ahlâkı bunu gerektirir. Burgazi, ahînin zenginlere de iltifat etmemesi gerektiğini söylüyor. Ahî dostlarını ahlâklı kişiler ve fakirler arasından seçmelidir:

«Ahînün sohbeti sâlihler ve harîf-i safâ kişiler ola. Allahu Taala'ya yakın kişiler ola, miskinleri (fakirleri) seve, dâim sohbeti miskinlerile ola, nitekim Resûl hazreti duasında aydurdı: İlâhi, beni dirlüğümde miskin eylegil, ölicek miskin öldürgil, kıyâmetde miskinlerile kopargil. Ayişe anamuz radiyallâhu anhâ ayıtdı: Ya Rasulallah, neyiçün böyle dirsin? Ayıtdı: Anuniçün kim miskinler kırk yıl önden giriserlerdür uçmağa. Rasul hazreti ayıtdı: Ya Ayişe, miskin kapuya gelicek mahrum gönderme, yarım hurma varısa dahı virgil» (s. 134).

Burgazi bundan sonra şöyle devam ediyor:

«Ahînün harîfi baylar ve bekler olmasa gerek (...) zinhar sakıngıl baylarıla oturmagıl» (s. 134).

«Pes bir kişiye gerek kim kendü harîfin bile, murdar harîfi murdardur. Erenler harîfi er olur» (s. 135).

3. Ahî, gerçek bir müslümanda bulunması gereken bütün vasıfları hâiz olacak, dinin bütün icaplarını yerine getirecektir. Fakat bir müslüman dinin bütün icaplarını yerine getirebilir, hattâ bazı dindarlarda olduğu gibi, kendisini tamamiyle zühd ve takvâya vererek, dünya ve toplum ile bütün ilgisini kesebilir de. Ahî, böyle bir müslüman değildir. O, çalışan, kazanan ve fakirlere yardım eden iman sahibi bir insandır. Ahîliğin birinci şartı cömertliktir:

«Evvel şart ahî gerek kim iki cihanda can ü gönülden cömerd gerek yani dünyada cömerdlik eyleye, ahiretde dahı cömerd olur. Rasul hazreti buyurur kim dünyada malın terk eyleyen kıyamet güninde dahı cömerd ola, yani kendi müzdinden (mükâfat) vire, birekületi tamudan kurtara. Hak Taala ayıda kim: Bana cömerd lokması gösterürsin, iy kulum, ikinüzi dahı yarlıgadum, uçmağa varınuz diye (...) Dahı Rasul hazreti buyurur: Cömerd kişi yakındur Tangrı'ya ve yakındur âdemîlere ve yakındur uçmağa ve ırakdur tasaya ve nâkes kişi ırakdur Tangrı'ya ve ırakdur âdemîlere ve ırakdur uçma-

ğa ve yakındur tamuya ve dahı bir fâsık kim cömerd ola, yiğdür zâhid ola ve nekes ola» (s. 124-125).

Burgazi başka bir yerde de şöyle der:

«Eğer bir kişinün doksan dokuz aybı olsa ol kişi dünyayı terkedüp yidürse ol örter anun cümle aybını. Pes eli açuk gerek. Katına gussalu kişi gelürse şâd ola ve ahî güler yüzlü ola ve müsafirlere güle güle söyleye (...) Ahînün sofrası açuk ola; her kim içerü girse önüne sofra aça» (s. 132).

Ahîlerin örf ve âdetinde fakirlere ve misafirlere yemek yedirmek, önemli bir yer tuttuğu için Burgazi, bu konuda ilgi çekici bilgiler veriyor. Ahî her çeşit yemek yapmasını bilmelidir. Fakat misafire çıkardığı yemekten dolayı özür dilememelidir:

«Pes gerek kim ahî dâim şükr içinde ola, ahînün taamında acı nesne olmaya, zeytunyağı, mercimek ola, mazur tutun, size lâyık değüldür dimeye ve key hamdur şol kişi kim taamından ötürü özür dileye. Gerek kim ahî ve şeyh, cümle taamdan bişürmesini bile, tâ kim bileler ol ahî hidmetkârdur. Zira hidmet bilmeyen fütüvvete lâyık değüldür» (s. 131).

Ahînin çarşı ve pazarda yemesi ve su içmesi doğru görülmüyor:

Yemekte nasıl davranılacağı da ayrıntılı olarak belirtilmiştir:

«Taam yimekde yiğirmi erkân vardur, dördi farzdur ve dördi sünnetdür, on ikisi edebdür. Bazılar cümle on iki tutarlar illâ dürüst değüldür, nitekim beş vakt namazun farîzası vitrile yiğirmi rekâtdur, taamun dahı erkânı yiğirmidür. Amma ol kim farîzadur, evvel halâl yimekdür kim vebali olmaya. İkinci pâk ve temiz yiye. Üçünci, kendü öninden yiye. Dördünci şükr kıla Tangrı'ya. Amma ol dört kim sünnetdür, evvel, taamdan öninden (öndin) elin yuya, ikinci taama suna, Bismillah diye. Üçünci, çanağın kenarından yiye, ortasından sunmaya. Dördünci, taamdan sonra Elhamdülillah diye. Amma ol on iki edebdür, edeb bâbında aydavuz. Taam yidükde sümkürmeye, tükürmeye, ağsurası ve sümküresi gelürse ağzına destemal tuta, elin tutmaya ve taam yiriken su içmeye, meğer zaruret ola. Taam yiriken kimseye ikram kılmaya, yani kimse gelürse durmayalar, taama izzet kılalar. Urudururken yimeyeler ve su içmeyeler, nitekim Rasul hazreti buyurdı: Hiç kimse bizden urudurup sulanmasun. Sordılar kim: Ya Rasulallah, taam nice ola? Ayıtdı: Ol da yavuzdur. Pes ahîye gerek kim işbu yâd kılduğumızla hem tuta, hem işleye. Ahîliğün bünyadı taam yidürmekdür. Sipas ve minnet kılmaya, zira kim her kişi rızkını yir, amma ahî şükr kıla Tangrı'ya kim miskinlere etmek yidürmeğe beni sebeb kıldı, zira kim nimet Tang-

rı'nundur, kime kim rızk eyleye, ol beni baha kıldı, zira rızkı Allahu Taala'nındur, rızık eyleyen oldur. Ahî ayda, Allahu Taala beni ne eyledi diye. Eğer minnet ve sipas kılursa kendüye assı kılmaz. Nitekim Allahu Taala Kur'an'da buyurur: Pes taam erkânları budur, devlet ol kişinün kim bile işleye» (s. 132).

Başka bir yerde ahînin kıyafetinin nasıl olacağı da belirtilmiştir. Elbise konusunda en önemli şart temizliktir:

«Zinhar iy karındaş, donın arı pâk tut» (s. 133).

Ahîlikte hizmet, en üstün vasıflardan birisidir. Tanrı, peygamberlere ve evliyalara hizmet buyurmuştur:

«Hidmetkârlar güc götüre, hiç inlemeye, zira yiğit ve ahî ve şeyh hidmetkâr olmayınca reva değüldür (ahî ve şeyh ola). Dahı hidmetkâr güler yüzlü gerek, şâd-kâm olsa gerek, türşü yüzlü olmaya ve garibleri seve ve sohbeti ve yürümesi ve teferrüci garibler ile ola, gariblersüz taam yimeye ve her bir işde Tangrı adın ana ve dilinde dâim zikri ve tesbih ola ve el kavşurup durmak anun pîşesi ola ve dâim pâk arı ola ve donı arı ola ve hiç teharetsüz ve abdestsüz olmaya, gönli safâ ola» (s. 137).

İbn Batuta'nın Seyahatnâmesi'nden alınan parçada ahîlerin akşamları yemekten sonra raks ve sema ettiklerini görmüştük. Burgazi kitabında bu hususa da yer veriyor:

«Sema dostlar gönlin taşırur, zaifler ve yazuklular gönlini korkudur ve müşfikler gönline od düşürür. Zen-Nûn'a sordılar ki, sema hâli nedür? Ayıtdı: Sema bir nesnedür kim gönle girür, Tangrı'ya irgürür. Her kim hakikatden işidürse ana rahmetdür, her kim nefsiyiçün işidürse ana minnetdür. Cafer-i Huldî aydur: Cüneyd'den işitdüm, ayıtdı: Üç vakt içinde iner rahmet dervişlere dir: Biri ol vakt kim sema ola, anda hak söylene. İkinci na hak işide, kimseye dimeye ve dahı Abu-l-Kasım-ı Nasrâbâdî ayıtdı: Her nesne katığı vardur, can katuğı semadur. Sehl-İbn-i Abdullah aydur: Sema ilmi Tangrı Taala katından gelür, hiç Tangrı'dan artuk kimse bilmez. Abu-Amr ayıtdı: Gerek kim sema ehlinün gönli diri ola, teni ölmiş ola. Her kimün gönli ölmiş ola, teni diri ola, sema ana haram ola. Muhammed İbn-Cerîr aydur: Her endamun nasibi vardur semadan, kaçan kim sema kim gözine düşe, ağlamağa düşer ve dile düşe, dil na'ra uruçagırur ve ele düşe, donın yırtar ve ayağa düşe, ayak raksa girür. Amma sema muhtacdur üç nesneye: Evvel vakt gerek, ikinci muvâfıklık gerek üçünci âşık gerek.

Amma sema edebi üçdür: Evvel gülmeyeler, ikinci hiç söz söylemeyeler, üçünci çevre bakmayalar» (s. 136-137).

Burgazi'nin kitabında yemek yemek, su içmek, söz söylemek, elbise giymek, evden çıkmak, yolda yürümek, mahallede yürümek, pazarda yürümek, nesne satın almak, eve girmek, oturmak, hamamda hizmet etmek, döşeğe girmek hususunda da (s. 139-142) bilgi verilmiştir. Bunlar gösteriyor ki, ahîlikte ruh terbiyesine olduğu kadar davranış terbiyesine de büyük önem verilmiş ve her şey düzenlenmiştir.

Burgazi, bir yerde edebin değerini belirtirken şöyle diyor:

«Peygamberlerden ve evliyalardan ve padişahlardan yedi yüz kırk edeb vardur. Nuşirevan-ı Âdil aydur: Her kim kırkın tutarsa tamamdur. Edeb tutmayınca sevab ele girmez» (s. 142).

O devirde ahîliğin köylere kadar yayılmış olması ve bu terbiyenin bozularak da olsa, bir gelenek halinde asırlarca devam etmesi, Türk halkının şahsiyet ve karakterinin nasıl teşekkül ettiğini anlamak bakımından gerçekten ilgi çekicidir. Burgazi'nin kitabı gösteriyor ki, bir müslüman seyyahta bile hayret ve hayranlık duygusu uyandıran bu çok insanî yaşama tarzı, gençlerin çok disiplinli bir şekilde terbiye edilmelerinin bir neticesidir.

(1984 te yazılan bu makale ilk defa burada yayınlanmaktadır.)

LEYLA VE MECNUN

İslâmiyet'ten sonraki Türk edebiyatında sosyal temele dayanan gazi ve veli tiplerinin yanısıra âşık tipi de önemli bir yer tutar. Âşık tipi, esas itibariyle ferdî hayatla ilgilidir. Fakat dinî görüş gazi tipine şekil verdiği gibi âşık tipine de kuvvetle tesir eder. Bununla beraber, yine de aşk, ferde toplumdan ayrı bir varlık ve şahsiyete sahip olduğunu hissettirir.

Tanzimat'tan sonraki roman ve tiyatro eserlerinde genç âşıklar, ferdî hayatlarına baskı yaptıkları için ana ve babalarına baş kaldırırlarken, aşk ile hürriyet arasındaki derin münasebeti de keşfederler.

Bu baş kaldırma ve karşı koyma duygusu, aşk temine bağlı olarak Fuzulî'nin Leyla ve Mecnun mesnevisinde de görülür. Mecnun'un evini barkını bırakarak çöle gitmesinde ve hayvanlarla beraber tek başına yaşamayı tercih etmesinde, ferdî saadetine engel olan topluma karşı bir isyan duygusu vardır. Aynı duygu, odasına kapanarak mum ve pervane ile dertleşen Leyla'da da görülür.

Leyla ve Mecnun mesnevisinin asırlar boyunca okunmasında, Fuzulî'nin yüksek şiir gücü kadar, taşıdığı derin mânânın da rolü olduğu muhakkaktır. Fuzulî ile kahramanı Mecnun, içinde yaşadıkları dünyaya karşı isyan duygusunda birleşirler. Fuzulî âdeta çağdaş şairlere yaklaşan bir bunalım duygusu ile şöyle der:

Gelün ey ehl-i hakîkat çıkalum dünyadan
Gayri yirler gezelüm özge temâşâlar görelüm
Seyr-i germiyyet-i gavga-yı kıyâmet kılalum
Vaz-ı cem'iyyet-i hengâme-i mahşer görelüm
Reviş-i silsile-i dehr melûl itdi bizi
Nice bir dehrde evzâ'-ı mükerrer görelüm (1)

1. *Fuzulî Divanı*, hazırlayanlar: K. Akyüz, Sedit Yüksel, Süheyl Beken, Müjgân Cunbur, Ankara 1958, TTK Basımevi, s. 489.

Fuzulî, Mecnun'a kendi ıztırabını aksettirir. Mecnun daha dünyaya gelir gelmez, onun bir «vadi-i gam» olduğunu anlar ve ondan uzaklaşmak ister:

Ol dem ki bu hâkdâna düşdi
Hâlini bilüp figana düşdi
Âlır günin evvel eyleyüp yâd
Ahıtdı sirişk kıldı feryad
Ya'ni ki vücud dâm-ı gamdur
Âzâdelerün yeri ademdür (2)

Fakat, bu âleme geldiğine göre, onun acılarına katlanmak zorundadır. Mecnun, içinde bulunduğu durumu benimseyerek, bir «ıztırap kahramanı» (gamun harîfi) olmağa karar verir:

Bildüm gamunı senün ki çohdur
Gam çekmeğe bir harîf yohdur
Geldüm ki olam gamun harîfi
Gel tecribe kıl men-i zaîfi
Her handa gam olsa kılma ihmâl
Cem'eyle dil-i hazînümę sal
Hem ver mana gam yemek kemâli
Hem âlemi gamdan eyle hâli
Peyveste meni esir-i gam kıl
Kem kılma nasîbümi kerem kıl
Zevk ile geçürme rûzgârum
Fâni olana yoh itibârum (s. 55)

Durmadan ağlayan küçük Mecnun'u dolaştırarak oyalamağa çalışan dadısı, bir gün onu güzel bir kızın bulunduğu bir eve götürür. Kız onun haline acıyarak kucağına alır. Kızın güzelliğine hayran olan Mecnun, derhal ağlamasını keser. Fuzulî bu durumu şöyle yorumlar:

Zâtında çü var idi mahabbet
Mahbûb görünce dutdı ülfet
Aşk idi ki oldı hüsne mâil
Hüsni ne bilürdi tıfl-ı gafil
Ma'lûm idi ehl-i hâle ol hâl
Kim nüsha-i aşkdur bu timsâl

2. *Leylâ ile Mecnun*, hazırlayan Necmettin Halil Onan, İstanbul 1956. Zikredilen sayfalar bu baskıya aittir.

Elbette bu tıflı zar eder aşk
Âşüfte-i rûzgâr eder aşk
Elbette kılur bu subh te'sîr
Hurşîd çıhup olur cihân-gîr (s. 57)

Mecnun on yaşına girince sünnet edilir ve okula gönderilir. Okulda kızlar bir saf, oğlanlar ayrı bir saf halinde otururlar. Bu durum kızlarla oğlanlar arasında aşk duygusunu uyandırır:

Oğlanlara kızlar olsalar yâr
Aşka bulunur revâc-ı bâzâr (s. 59)

Bu kızların içinde çok güzel bir kız vardır. Bu, daha sonra Mecnun'un hayatına şekil verecek olan Leyla'dır. Fuzulî Leylâ'yı şöyle tasvir eder:

Bir turfe sanem ki akl-ı kâmil
Gördükde anı olurdı zâil
Zülfeyn-i müselseli girih-gîr
Can boynına bir belâlu zencîr
Ebrû-yı hamı belâ-yı uşşâk
Hem cüft letâfet içre hem tak
Her kirpügi bir hadeng-i hun-rîz
Peykân-ı hadengi gamze-i tîz
Deryâ-yı belâ cebîn-i pâki
Çin cünbişi mevc-i sehmnâki
Çeşm-i siyehine sürmeden âr
Hindûsına sürme hem giriftâr
Ruhsârına reng-i gâzeden neng
Hergiz ana gaze vermemiş reng
Göz merdümeginden olsa hâlî
Göz merdümegi olurdı hâli
La'l ü düri gösterürdi her dem
Evrâk-ı gül içre akd-i şebnem
Ebvâb-ı tekellüm etse meftûh
Emvâta verürdi müjde-i rûh
Şimşâd-ı latîfine mürekkeb
Sîb-i zenah u türünc-i gabgab
Endâmı latîfe-i ilâhî
Deryâ-yı letâfet içre mâhî
Şehbâz bahışlu âhû gözlü
Şîrîn hareketlü şehd sözlü

Râh u revişi müdâm gamze
Başdan ayağa tamâm gamze
Ayruhsıca şekl ü hoşca peyker
Yahşice sanem güzelce dilber
Âlem ser-i mûyinün tufeyli
Mahbûbe-i âlem adı Leylâ (s. 59-60)

Kadın ve erkeğin güzelliği, tabiat ve eşyanın güzelliği eski Türk edebiyatında çok önemli bir yer tutar. O devirde hayatta da güzelliğe ön planda yer verilir. Bunu mimarîde, minyatürde, hat sanatında, musikide, kılık ve kıyafette, dilin kullanılışında da görürüz. Bilindiği üzere, eskiler güzellik ile Tanrı arasında bağlantı kurarlar. Varlık baştanbaşa Tanrı'nın güzelliğinin aynasıdır. Mecnun da Leyla kadar güzeldir. Fuzuli onun portresini de özene bezene çizer:

Bir dilber-i serv-kadd ü gül-rûy
Serv-i hoş-rû gül-i semen-bûy
Şîrin lebi menşe-i letâfet
Ra'na kaddi durduğiyle âfet
Evsâf-ı letâfetinde söz çoh
Eltâf-ı melâhatinde söz yoh
Şehlâ gözi nergis-i pür-efsûn
Zîbâ kaşı nergis üzreki nûn
Hüsni güli lâle-i şafak-fâm
Zülfi hamı lâle üzreki lâm
Ağzı sıfatın hod etmek olmaz
Esrâr-ı nihâna yetmek olmaz
Zülfi sözi zikr-i halka-i râz
La'l-i lebi âb-ı çeşme-i nâz
Devr-i meh-i rûyi çeşme-i nûr
Hâk-i kef-i pâyı sürme-i hûr
Bir gayet ile şemâili hûb
Kim leyli olanda ana matlûb
Bir gözgüye ger açup gözini
Gözgüde göreydi öz yüzini
Öz ârızına olurdı meyli
Kılmazdı hevâ-yı hüsn-i Leylî (s. 61-62)

Burada görüldüğü üzere, Fuzulî Mecnun'un vücudunu tasvir ederken, benzetme unsurunu bitkiler âleminden almıştır: Servi, gül, nergis, lâle v.b. Bu sadece Fuzulî'ye has değildir. Bütün Divan ede-

biyatına bitkiler âleminden alınma hayaller hâkimdir. Plastik sanatlarda da bitki ön planda gelir.

Bitki statik bir varlıktır ve yerleşik medeniyetle ilgilidir. İslâmiyet'ten önceki Türklerin sanat ve edebiyatına, yaşadıkları hayata paralel olarak, hayvanların hâkim olduğunu biliyoruz (3). Hareketin yerini bitki ve plastik sanatların durgunluğu alınca, varlık seyredilen, üzerinde düşünülen bir obje haline geliyor. Atlı-göçebe devri edebî eserlerinde, Fuzulî'nin yukarda iki örneği verilen statik, ayrıntılı ve süslü tasvirlerine rastlanılmaz. **Leyla ve Mecnun** mesnevîsinin konusu ve hayat felsefesi gibi üslûbu da eski Türk kültürüne yabancıdır.

Oğuz Kağan, Dede Korkut veya **Manas Destanı** gibi eserlerde, insanlar son derece hareketli, canlı, yaşama aşkıyla doludurlar. Bu eserlerin başka bir özelliği de insanların sosyal çevrelerine, ailelerine, boylarına sıkı bağlılığıdır. **Leyla ve Mecnun** mesnevîsinde insanlar hem çevrelerinden, hem de dünyadan koparlar. Onlarda yaşama irade ve sevincinin yerini yokluk özlemi ve nefret duygusu alır. Bunda iradeyi köstekleyen sosyal baskının büyük rolü vardır. Mecnun ile Leyla okulda, çocukluğun safiyeti içinde oynarlarken mutludurlar. İki gencin birbirlerini sevdikleri dedikodusu başlayınca, Leyla'nın annesi kızını okuldan alır, eve kapatır ve ona şöyle ders verir:

K'ey şuh nedür bu güft u gûlar
Kılmak sana ta'ne ayb-cûlar
Niçün özüne ziyan edersen
Yahşi adunı yaman edersen
Niçün sana ta'ne ede bed-gû
Nâmûsa taalluk iş midür bu
Nâzük beden ile berk-i gülsen
Amma ne deyem iğen yönülsen
Lâle kimi sende lutf çohdur
Amma ne deyem yüzün açuhdur
Temkîni cünûna kılma tebdîl
Kızsen ucuz olma kadrüni bil
Her sûrete aks kimi bahma

3. Bu konuda bk. Mehmet Kaplan, «Dede Korkut Kitabı'nda hayvanlar», *Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar I*, İstanbul Şubat 1976, Dergâh Yayınları, s. 55-69.

Her gördügüne su kimi ahma
Mey gerçi safâ verür dimâğa
Ahduğı içün düşer ayağa
Gözgü kimi katı yüzlü olma
Nergis kimi hire gözlü olma
Gözden gerek olasen nihan sen
Tâ demek ola sana ki cansen
Sen şem'sen uymagıl hevâya
Kim şem'i hevâ verür fenâya
Lu'bet kimi özüni bezetme
Revzen kimi kûçeler gözetme
Sâgar kimi gezmeği harâm et
Nağme kimi perdede makam et
Sâye kimi her yere yüz urma
Hiç kimse ile oturma durma
Sen sadesen özge ehl-i nireng
Cehd eyle verilmesün sana reng
Derler seni aşka mübtelâsen
Bigâneler ile âşinâsen
Sen handan ü aşk zevki handan
Sen handan ü dûst şevki handan
Oğlan aceb olmaz olsa âşık
Âşıklıg işi kıza ne lâyık
Ey iki gözüm yaman olur âr
Nâmûsumuzı itürme zinhâr
Biz âlem içinde nik-nâmuz
Ma'rûf-ı tamâm-ı hâs u âmuz
Ne neng ile dahi edelüm lâf
Biz demeyelüm sen eyle insâf
Dut kim sana kıymazam men-i zâr
Menden ulu bir müdebbirün var
Neylersen eğer atan eşitse
Kahır ile sana siyâset etse
Minba'd gel eyle terk-i mekteb
Bil mektebüni hemin ced ü eb
Etme kalem ile meşkden yâd
Sûzen dut ü nakş eyle bünyâd
Etfâlden eyle kat'-ı ülfet
Hemrâz yeter yanunda lu'bet
Büt kimi bir evde eyle menzil

Olma dahi her yanaya mâil
Anka kimi uzlet eyle pîşe
Eyle reviş eyle kim hemîşe
Gerçi adun ola dilde mezkûr
Görmek seni ola gayr-i makdûr
Hoş ol ki kızı hemîşe gizler
Hod gizlü gerek hemîşe kızlar (s. 67-69)

Bundan sonra eve kapanan Leyla, kendi kendine felekten şikâyet eden hazin şiirler söyler (s. 73-74). Mecnun okula gelip de Leyla'yı göremeyince, okuldan soğur, kırlarda serseri dolaşmağa başlar. Sevgilisini hatırlatan çiçeklerle konuşur, dağa, taşa dert yanar. Fuzulî, Mecnun'un bu durumunu şiir dolu beyitlerle tasvir eder:

Giryan giryan kılurdı seyrân
Hayran hayran gezerdi her yan
Geh sebzeye arz-ı râz ederdi
Geh lâleye min niyâz ederdi
Çeşmine sürerdi lâle dâğın
Âşık sağınup öpüp ayağın
Nergis gözine nigâh ederdi
Yarı gözin anup âh ederdi
Söylerdi benefşeye gam-ı dil
Kim söyleye olsa yâra vâsıl
Bülbüllere şerh ederdi hâlin
Kumrîlere mihnet ü melâlin (s. 83)

Fuzulî'nin Leyla ile Mecnun mesnevîsi, iki âşığın gâh tek başına, gâh birbirine hitaben söyledikleri hazin, lirik aşk şiirleriyle doludur. Burada ne bunları zikredeceğiz, ne de herkesin bildiği hikâyeyi anlatacağız. Yalnız Leyla ile Mecnun'un hayat ve toplum karşısında almış oldukları tavrı belirten birkaç parça üzerinde daha durmak istiyoruz.

Mecnun'un evinden ve şehirden çıkarak çöle gidişini ve çölde dolaşmasını tasvir eden parçalar, mesnevînin en canlı, en lirik, en hüzün verici beyitlerini oluşturur:

Men bir kuşem uçdum âşiyandan
Men handan ü meyl-i hâne handan
Kılman mana ev hikâyetin çoh
Dahi menüm anda varmağum yoh (s. 89)

diyen Mecnun babasını suçlar:

Sizden sorar olsa ata hâlüm
Keyfiyyet-i mihnet ü melâlüm
Söylen ki fenâya verdi rahtın
Eyyâm siyâh kıldı bahtın
Ey pîr-i şikeste-hâl ü nâşâd
Tanrıyçün elimden eyleme dâd
Deme ki nedür bu mâcerâlar
Senden mana yetdi bu belâlar
Men bilmez idüm gam-ı cihânı
Teşvîş-i zemîn ü âsmânı
Âsûde serâçe-i ademde
Ne gussada idüm ü ne gamda
Bilmezliğ ile hoş idi hâlüm
Ne hüsn ü ne aşk idi hayâlüm
Sen vâsıta-i vücûdum oldun
Sen mâhi-i feyz ü cûdum oldum
Umdun ki menümle olasen şâd
Derdâ ki ümidün oldı berbâd
Men yoh olubem sen imdi var ol
Özge halefe ümîdvâr ol (s. 89-90)

Çöle giden Mecnun, feryatlarıyla dağı taşı doldurur:

Sahraya düşüp güneş misâli
Tenhâ yürür oldı lâübâli
Her daşa ki yetdi tökdi yaşın
La'l eyledi kûh ü deşt daşın
Göz yaşını bes ki tökdi her sû
Her merhaleden ahıtdı min cû
Bir ebr-i belâ idi güvâhı
Bârân sirişk ü berk âhı
Bârân ile berki cism ü candan
Bir mertebede ki mundan andan
Deryâlara yetse lem'a-i tâb
Sahralara düşse katra-i âb
Deryâlar olurdı cümle sahra
Sahralar olurdı cümle deryâ
Feryâd ile doldurup bu deyri
Feryâda getürdi vahş ü tayrı
Efganı yetürdi âsmâna
Efgan ile sâmânı câna (s. 91-92)

Neslini ve kabile reisliğini devam ettirmesi için büyük ümit bağladığı oğlunu kaybeden baba, üzgün ve perişan çöle koşar. Oğlunu arar, bulur. Leyla'sına kavuşacağını söyleyerek eve getirir ve ona şöyle öğüt verir:

Şânunda riyâset-i Arab var
Mirâs-ı şecaat ü edeb var
Etvâr-ı mülûk dut hemîşe
Âyîn-i şecâat eyle pişe (s. 96)

Mecnun'un ne «riyâset»te, ne de «şecaat» te gözü vardır. O, Leyla'dan başka bir şey düşünmez.

Bu sözler, Osmanlı toplumunun kendi içinde bir kültür değişmesine tekabül eder. Yerleşik medeniyete geçen, kuvvetle Fars kültürünün tesiri altında kalan Osmanlı toplumunda, gazilik ideali yavaş yavaş kaybolmuş, cnun yerini mistik duygular, aşk ve zevk hayatı almıştır. Fuzulî, belki de Kanunî'yi kasdederek, bir şiirinde ülkeler fetheden padişahı hakîr görür ve mânâ adamı olarak kendisini yüceltir (4).

Mecnun babasına cevap verirken aşkın bir kader olduğunu söyler ve onun değiştirilemeyeceğini bildirir:

Ger sıhhate kadir olsa bîmâr
Derde özin eylemez giriftâr

---

4. Pâd-şâh-ı mülk dinâr ü direm rüşvet virüp
Feth-i kişver kılmağa eyler müheyyâ leşkeri
Yüz fesâd ü fitne tahrikiyle bir kişver alur
Ol dahi âsâr-ı emm ü istikametden beri
Gösteren sa'atde devrân-ı felek bir inkılâb
Hem özi fâni olur hem leşkeri hem kişveri
Gör ne sultânam men-i dervîş kim feyz-i suhan
Eylemiş ikbâlümi âsâr-ı nusret mazheri
Her sözüm bir pehlevandur kim bulup te'yîd-i Hak
Azm kıldukda dutar tedrîc ile bahr ü beri
Handa kim azm itse mersûm ü mevâcib istemez
Hansı mülki dutsa değmez kimseye şûr u şeri
Pây-mâl itmez anı âsîb-i devr-i rûzgâr
Eylemez te'sir ana devrân-ı çerh-i çenberi
Kılmasun dünyâda sultanlar mana teklîf-i cûd
Besdürür başumda tevfik-i kana'at efseri
Her cihetden fârigem âlemde hâşâ kim ola
Rızk için ehl-i beka ehl-i fenânun çâkeri
(Fuzuli, Divanı, s. 496)

Elverse gedâya pâdişâlıg
Sanman ki kılur dahi gedâlıg
Fıtratda ne hâlet olsa maksûm
Ref' olmadugıdur emr-i ma'lûm
Islâhuma eylemen teemmül
Kim gül tiken olmaz ü tiken gül
Keyfiyyet-i âb ü cevher-i hâk
Demen k'ola mı kabûl-i idrak
Su sifleliğinden ayrılur mı
Od yandurabilmeyebilür mi
Ol gün ki rahimde kilk-i kudret
İcâduma verdi zîb-i sûret
Doldurdı hevâ ile dimâğum
Sevdâ ile bağladı ayağum
Doldı bedenümdeki rek ü pûst
Başdan ayağa mahabbet-i dûst
Mülk eyledi gönlümi belâya
Vakf eyledi cânumı cefâya
Yoh mende bu hükmden tehallüf
Ol mûlk ile vakfa bir tasarruf (s. 101-102)

İnsan iradesini ve aklını hiçe sayan bu fikirler, Osmanlı toplumunun içten çürüyüşünü gösteren alâmetlerdir. Aşkın gayesi saadete ulaşmaktır. Mecnun, iyileşmek istemeyen bir ruh hastasıdır. Saadeti değil, ıztırabı sever. Babası, Mecnun'u iyileştirmek için kabileye götürdüğü zaman, oğlu Tanrı'dan ıztırabını arttırmasını ister. Onda derin bir yok olma, manevî intihar arzusu vardır. Bu ruh hastalığının temelinde, insanlardan nefret duygusu yatmaktadır. Şu mısralar bu duygunun açık ifadesidir:

Çohdur beni âdem içre bîdâd
Et gönlümi vahşet ile mu'tâd
Bir mülkde ver mana karârı
Kim yetmeye âdemî gubârı (s. 113)

Mecnun insanlığın tozunun bile ulaşmadığı bir ülkeyi özler. Bu belki de çölün uyandırdığı bir yokluk ve hiçlik arzusudur. Başka bir yerde Fuzulî, Mecnun'daki insanlardan nefret duygusunu şu çarpıcı mısralarla ifade eder:

Olmışdı beşerden eyle bîzâr
Kim öz aksin sanurdı ağyâr

Dartup göğe dûd-ı şu'le-i âh
Öz sâyesin istemezdi hemrâh (s. 123)

Mecnun'un içinde gelişen menfî duygular o raddeye varır ki, o, tesadüfen karşısına çıkan, hayat boyu özlediği Leyla'yı da reddeder:

Hayâl ile tesellîdür gönül meyl-i visâl etmez
Gönülden daşra bir yâr oldugın âşık hayâl etmez

beyti ile başlayan gazel, Mecnun'un ve Fuzulî'nin hayat karşısında almış oldukları tavrı **ve Leyla ile Mecnun** mesnevîsinin dayandığı dinî ve felsefî görüşü özetler. Burada dış âlem, objektif varlık, sevgili ve dünya reddolunur. Fuzulî, bu düşünceyi tasavvuf felsefesine dayandırır:

Sevâd-ı mâsivâdan levh-i dil hâlî gerek dâim
Muvahhid safha-i idrâke nakş-ı hatt u hâl etmez
(s. 269)

Divan edebiyatında pek çok şair tarafından asırlar boyu değişik şekillerde tekrarlanan bu düşünce ve hayal, esas itibariyle, kâinatın objektif varlığını inkâr etmeyen, tam tersine onu Tanrı'nın yaratıcı kudretinin tecellisi sayan İslâmî düşünceye aykırıdır. Türk şairlerinin zamanla İslâmiyet'e has gerçek tasavvufî düşünceden ne kadar uzaklaştıklarını göstermek için, büyük şair Yunus Emre'nin şu gazelini zikredeceğiz:

Ma'ni ivine talduk vücud seyrüni kılduk
İki cihan seyrini cümle vücudda bulduk
Bu çizginen gökleri tahte's-serâ yirleri
Yetmiş bin hicâbları cümle vücudda bulduk
Yedi yir yedi göki dağları denüzleri
Uçmağ ile tamuyı cümle vücudda bulduk
Gice ile gündüzi gökde yidi yıldızı
Levhde yazılı sözi cümle vücudda bulduk
Mûsî ağduğı Tûr'ı yohsa Beytü'l-ma'mûrı
İsrâfil çalan sûrı cümle vücudda bulduk
Tevrât ile İncil'i Furkan ile Zebûr'ı
Bunlardağı beyanı cümle vücudda bulduk
Yunus'un sözleri hak cümlemüz didük saddak
Kand'istersen anda Hak cümle vücudda bulduk (5)

5. *Yunus Emre Divanı*, hazırlayan: Abdülbaki Görpınarlı, İstanbul s. 166.

Dış âlemin varlığını inkâr fikri, pek muhtemeldir ki, Türk edebiyatına İran yoluyla Hindistan'dan gelmiştir. Bilindiği üzere Budizm, beş duyu organı ile idrak edilen dış âlemi bir vehim sayar. Budistler de insanın saadetini yoklukta ararlar. Bir kısım Türk boyları, başta Uygurlar, İslâmiyet'ten önce, Buda ve Mani dinlerini kabul etmişlerdi. İslâm medeniyetine geçince, Budist-Uygur kültürüne ait bazı unsurların alttan alta devam ederek, İslâmî düşüncenin içine sızmış olması da muhtemeldir. Uygurlardan kalma Türkçe metinlerde hayvanlar kutsal sayılır, onlara dokunmak en büyük günahtır. Fuzulî'nin **Leyla ve Mecnun** mesnevîsinde, hayvanlara karşı gösterilen saygının da Budizmden gelmesi muhtemeldir. Bir Budist hikâyesinde prens, aç bir parsa yaşaması için kendi vücudunu feda eder. Mecnun'un bir gazalı avlayan avcıya, hayvanın canını kendisine bağışlaması için yalvarması ve «cümle raht»ını vermesi, Budizmden İslâm kültürüne geçmiş bir motifi hatırlatıyor. Avcı ve akıncı olan Oğuz Kağan ve Dede Korkut kahramanlarına böyle bir düşünce yabancıdır. Onlar için hayvan avlamak en tabiî bir hadisedir. Fuzulî'nin **Leyla ve Mecnun** mesnevîsinde tasvir ettiği Mecnun, bütün davranış, zihniyet ve hayat felsefesiyle eski Türk kültürüne aykırı bir tiptir. Onun İslâmî devir Türk edebiyatına yerleşmesinde Fuzulî'nin büyük rolü vardır. Fuzulî, Osmanlı kültür çevresinin dışında kalmış bir şairdir. Dünyaya hâkim olma ve yaşama ihtirası ile dolu olan Osmanlı, hiç bir zaman dünyayı ve dünya nimetlerini reddeden bir dünya görüşünü benimsememiştir.

Fuzulî'nin hayat görüşü, eserlerinde Osmanlıya has davranışı ifade eden Bâkî, Nedim, Nef'î gibi şairlere de yabancıdır.

Fuzulî, mesnevîsinde Leyla'ya da Mecnun kadar önem vermiştir. Leyla'nın ruh hali, içinde bulunduğu sosyal duruma daha uygundur. Annesi tarafından eve kapatılan Leyla tam bir hapis hayatı yaşar. Fuzulî'nin bizzat kendisi onun durumunu anlatırken, bu kelimeyi kullanır:

Leylî hem oturdı evde nâçâr
Döndi sadefine dürr-i şehvâr
Bir bürcde sâbit oldı ahter
Mahbûs-ı hizâne oldı gevher
La'l oldı esîr-i sîne-i seng
Habs oldı gülâba şîşe-i teng (s. 72)

Bu beyitlerde kullanılan bütün kelimeler içe kapanma ve hap-

solma ile ilgilidir. Metinde «esir» kelimesinin kullanılması da mânâlıdır. Kırlarda başıboş dolaşan Mecnun ile eve hapsedilen Leyla'nın durumları birbirine tamamiyle zıttır. Fakat Mecnun duyduğu bunalım ile dolaştığı o geniş dünyayı da kendisine bir zindan yapar. İki gence hapis hayatını yaşatan, serbestçe görüşmelerine engel olan sosyal baskılardır.

Eve kapanan ve dertleriyle başbaşa kalan Leyla, vaktini geceleri muma, pervaneye, aya, sabaya, bulutlara anlatarak geçirir (s. 125 - 141). Bu sahifeler, mesnevînin en lirik parçalarıdır. Bu maddi varlıklar, Leylâ'nın duyguları için bir destek olur. Böylece, duyguya bürünen objeler şiiriyet kazanırlar. Mecnun ve Leyla yalnızlıklarını eşya ve tabiata gitmek suretiyle doldururlar. Başkalarına açılamayan Leyla, derdini pervaneye anlatır, onu kendisine insanlardan daha yakın bulur, kendisini mum alevinde yanan pervane ile aynileştirir:

Pervâneye şerh ederdi râzın
Arz eyler idi olan niyâzın
K'ey tâir-i âşiyâne-i aşk
Ser-geşte-i âb ü dâne-i aşk
Sensen reh-i aşk içinde sâdık
Âşık amma tamâm âşık
Bir görmeğe yârı can verürsen
Bir zevke iki cihan verürsen
Hoşdur taleb-i fenâda hâlün
Gûyâ ki fenâdurur visâlün (s. 128)

Leyla'nın yalnızlığı sevmesinin sebeplerinden biri başkalarından kaçması ise, ikincisi yalnızken sevgilisinin hayaliyle başbaşa kalabilmesidir.

Gündüz habsüm gece necâtum
Gündüz mevtüm gece hayâtum (s. 131)

diyen Leyla, geceleri sahraya çıkar, gökteki ayla konuşur ve ona sevgilisinin nerede olduğunu sorar; ayı bir nevi haberleşme vasıtası olarak kullanır:

Ey mihnet-i aşkdan haberdâr
Gör Tanrı içün ne mihnetüm var
Kıl şu'le-i âhuma nezâre
Ger var ise rahmun eyle çâre
Seyr eyle fezâ-yı her diyârı

Gez cümle-i deşt ü kûhsârı
Gör handadur ol menüm penâhum
Şâhum mâhum ümidgâhum
Hâl-i dilüm ana arza eyle
Billâh nişe gördün ise söyle (s. 130-131)

Leyla, Mecnun'un kendisini bırakıp gitmesinden ve aramamasından şikâyetçidir. Hattâ onun başka bir sevgilisi olmasından şüphelenir. Tâliinden, ellerinin kollarının bağlı olmasından yakınır ve Mecnun'a sitemde bulunur:

Âşık gerek olmayup karârı
Tavf ede müdâm kûy-ı yârı
Düşmez bu yana senün güzârun
Var ola meğer bir özge yârun
Yârun men isem mana nazar kıl
Gâhi bu yanaya bir güzer kıl
Ger sende olan ferâgat-ı dil
Bir dem mana olsa idi hâsıl
Gîsû-yı müselsel-i girih-gîr
Boynumda ger olmasaydı zencîr
V'er bağlamasaydı bend-i halhâl
Kayd ile ayağumı meh ü sâl
Ayb ile çekilmeseydi adum
Billah bu idi hemin murâdum
Kim sâye-misâl senden ey nûr
Oldukça vücûdum olmayan dûr
Amma n'edeyüm esîr-i kaydem
Bir boynı ayağı bağlu saydem (s. 139-140)

Leyla, içinde bulunduğu durumu bilen ve onu aşmak isteyen âşık bir genç kız tipi olarak gerçeğe daha yakındır. Mecnun'un kendisini sevgilisinden ayıran topluma karşı isyanında, hattâ babasına baş kaldırmasında da bir gerçeklik payı vardır. O, çöllerde hayvanlarla beraber yaşaması ile gerçek dışı bir hüviyete bürünür. Onda bir erkeğe yaraşan irade gücü de yoktur. Leyla öldükten sonra dünya ile ilgisini kesen Mecnun'u, Fuzulî fenafillah mertebesine ulaştırır. Bunda hikâyenin mantığına uymayan bir taraf vardır. Leyla'ya karşı duyduğu büyük aşkın onu sevgilisine doğru götürmesi gerekirdi. Tasavvuf, esas itibariyle dinî ve felsefî bir doktrindir. Bir insanın dinî bakımdan olgunlaşması ve Tanrı'ya ulaşması apayrı bir

disipline bağlıdır. Eski Türk ve İslâm toplumunda bunun yolu çok sıkı kaide ve merasimleri olan bir tarikate intisap etmektir. Tarikatlerde beşerî münasebetler, alelâde hayattakinden daha derindir. Bir pîre bağlanmadan ve bir cemaatin içine girmeden dinî duyguların gelişmesi mümkün değildir. Dinler ve tarikatler sosyal müesseselerdir. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, Mecnun'un toplumu ve insanı reddedişinde, sevgilisini ele geçirmek için gayret edecek yerde, çöllere giderek hayvanlarla beraber yaşamasında anormal bir taraf vardır. Eski Türk-İslâm toplumunda Mecnun'u beşerî yapan aşkı ve aşk yüzünden çektiği ıztıraptır. Fuzulî, Mecnun'u kendine göre ilahî aşka ulaştırmakla, beşerî aşkın doğurduğu psikolojik ve sosyal problemleri halletmeğe çalışmışsa da, bu problemler var olmakta devam etmiştir. Tanzimat sonrası yazarları tarafından aynı meseleler, dünyevî bir şekilde çözülmeğe çalışılmıştır.

Aşk duygusunu anlatan şiirler ve mesneviler, İslâmî devir Türk kültüründe çok önemli bir yer işgal eder. Gerek halk, gerek Divan edebiyatında aşk duygusunun işlenmesi, son derece sanatkârane, lirik bir edebiyatın vücuda gelmesine sebep olmuştur. Ona dinî duyguların aşılanması derin bir mânâ kazandırmıştır.

(1984 yılında yazılan bu makale ilk defa burada yayınlanmaktadır.)

KEREM İLE ASLI

Kerem ile Aslı hikâyesi de **Leyla ve Mecnun** gibi bir aşk hikâyesidir. Kerem de Mecnun gibi aşkı bir kader olarak kabul eder. Araştırıcılara göre **Kerem ile Aslı** hikâyesi 17. yüzyılda teşekkül etmiş ve Anadolu'ya İran'dan gelmiştir. Hikâyenin metninde de bunu belirten kayıtlar vardır. Kerem, Isfahan şahının oğludur. Aslı, bu padişahın hazinedarı olan bir Ermeni keşişinin kızıdır. Mecnun gibi Kerem de yüksek tabakaya mensuptur ve babasının biricik oğlu olarak iktidara namzettir. Fakat o da aşkı yüzünden, sarayı ve iktidarı reddeder. Mecnun ile Kerem aşkı iktidara, sosyal mevkie ve paraya tercih ediş bakımından birleşirler. Mecnun gibi Kerem'in de gazilikle bir ilgisi yoktur. Mecnun, çöle gittikten, zamanla olgunlaştıktan sonra, dünyevî aşkın timsali olan Leyla'yı reddederek, kendini ilahî aşkta yokeder. Kerem bu noktada Mecnun'dan ayrılır. Hikâyeye göre o da bazı anlarda ve durumlarda tabiatüstü güçlere sahip olmakla beraber, Aslı'ya bağlı kalır, ondan hiç bir zaman vazgeçmez. Hattâ imkânlar müsait oldukça, Aslı'dan kâmını alır. Kerem'in aşkı Mecnun'unkine nazaran daha beşerî ve dünyevîdir. Bu önemli bir değişikliktir.

Pek muhtemeldir ki, Anadolu halk hikâyelerinin menşei İran şairlerinin yücelttiği yüksek zümreye has, kimi mistik aşk hikâyeleridir. **Kerem ile Aslı**'da olduğu gibi, bunlar halk tabakasına geçince, gerçeğe yaklaşmış, cinsî temayüllere dayalı bir aşk şekline girmiştir. Kerem ile Aslı hikâyesinde cinsî temayülleri belli eden pek çok benzetme ve telmihe rastlanılır. Kerem'in cayır cayır yanmasına sebep olan sihirli gömlek motifi bile cinsî bir mânâ taşır.

Kerem ile Aslı hikâyesini **Leyla ve Mecnun**'dan ayıran daha başka unsurlar da mevcuttur. Bunlardan en önemlisi, Aslı'nın bir keşiş kızı olması ve babasının din ve ırk farkını ileri sürerek kızını bir müslümana vermemesidir. Kerem ile babası bu farka önem vermezler. Aslı, evlenince müslüman olabilir. Burada sosyal bakımdan dik-

kate şayan bir vâkıa ortaya çıkıyor: Müslümanlar hıristiyanlara nazaran daha müsamahalıdırlar. Onlar için aşk, dine bağlı olmayan, onu aşan bir ihtirastır. Kerem türkülerinde ısrarla aşk ihtirasının gücünü, önüne geçilmezliğini belirtir.

Kerem ile Aslı hikâyesinin trajedisini, bir tarafın aşka, karşı tarafın dine önem vermesi teşkil eder.

Bundan daha önemli olan bir fark da, Mecnun'un topluma küserek çöle gitmesine ve hayvanlarla beraber yaşamayı tercih etmesine karşılık, Kerem'in sürekli olarak sevgilisinin peşinde koşması, onu ele geçirmeğe çalışmasıdır. Gönül verdiği bir gaye için dağları, taşları aşan, hiç bir ıztırap ve sıkıntıdan korkmayan Kerem'in kahramanca davranışı, iradeli bir tip olan Alp veya Gazi tipini hatırlatırsa da, Kerem dinî veya içtimaî bir gaye gütmeyişi bakımından onlardan da ayrılır. Kerem, dünyevî ve ferdî saadet peşinde koşan, fakat birtakım sosyal engeller yüzünden gayesine ulaşamayan bir insandır. O, bu yönüyle, Tanzimat'tan sonra Türk romanlarında maceraları anlatılan modern âşıklara yaklaşır.

Kerem ile Aslı hikâyesinde dikkati çeken diğer bir nokta da Kerem'le Anadolu coğrafyası ve Anadolu insanları arasındaki münasebettir. Bu münasebet de Kerem'i Türk kültürüne yabancı bir tip olan Mecnun'dan ayırır. Kerem, sazı ile söylediği türküleri, dünya görüşü, zihniyeti, duyuş tarzı ve karşılaştığı insanlara karşı takındığı tavırla tamamiyle Türk'tür. Bir padişah oğlu olmakla beraber, bu hikâyeyi anlatan Türk halk şairi ve hikâyecisi ona bir Anadolu âşığı hüviyeti vermiştir. Kerem her gittiği yerde sazı ile türkü söyler. Karşılaştığı her insan ondan bir türkü söylemesini ister. Kerem de onların hiç bir isteklerini geri çevirmez.

Kerem ile Aslı hikâyesinde vak'a çok azdır. Hikâyeye hâkim olan sürekli bir arayış, gurbet ve yalnızlık duygusudur. Kerem'in söylediği türkülerin büyük bir kısmına bu duygular hâkimdir. Arkadaşı Sofu ile kırları, bayırları, dağları, dereleri dolaşan Kerem, tabiat ile kaynaşır. Hikâyenin esas bünyesini tabiat ile kaynaşmadan doğan ve türkülerle ifade edilen lirik duygular teşkil eder.

Kerem'i yine tabiat içinde yaşayan Dede Korkut kahramanları ile mukayese edersek, arada iki eserin vücuda geldiği sosyal yapıya tekabül eden bir fark görürüz. Dede Korkut hikâyelerindeki kahramanlar hayvancıdırlar. Bütün yaşayış, duygu ve düşünüş tarzlarını hayvanlar tayin eder (1). **Kerem ile Aslı** hikâyesinde hayvanların

1. Mehmet Kaplan, «Dede Korkut Kitabı'nda hayvanlar», *Fuad Köprülü*

yerini bitkiler alır. Daha hikâyenin başında biz, yerleşik medeniyetin aynası olan bağ, bahçe, gülistanlık, köşk ve şadırvanla karşılaşırız.

Kerem ile Aslı, bir pirin annelerine verdiği bir elmadan doğarlar. Kerem, Aslı'yla ilk defa «tebdil-i âb ü hava» için gittiği keşişin bahçesinde karşılaşır:

«Bahçenin kapusundan içeri girdi, şâhini ararken gördü ki bir âlâ köşk ve önünde havuz, güllük, gülistanlık, köşkü içinde hûri misali bir kız oturmuş, gergef işler» (2).

Kerem kıza kim olduğunu sorarken, bitkiler âleminden alınma benzetmelere başvurur:

«Aman efendim, kangı bağın gülü ve kangı bağçenin sünbülüsün» (3).

Kerem'in söylediği türkülerin pek çoğuna Türk köylüsünün günlük hayatında karşılaştığı tabiat unsurları, ağaç, toprak, ot ve bitki hâkimdir. Bunlar Kerem'e hüzünlü duygular telkin eder. Kerem'in statik tabiat unsurları karşısında aldığı hâkim tavır seyircilikten ibarettir. Gerçi Kerem, Aslı'yı aramak için dolaşırsa da, bu dolaşma, Kerem'in kaderini değiştiren bir «aksiyon» şeklini almaz. Esas itibariyle Kerem de Mecnun gibi pasiftir. Kanaatime göre bu pasiflik, tabiat karşısında alınan statik davranışla ilgilidir. Kerem, Kayseri'de dişlerini çektirirken, Aslı ile karşılaşınca, aktif hale gelir. Bir Anadolu delikanlısı gibi sevgilisini kaçırmağa karar verir. Kızın oturduğu evin bacasından içeri bakarak türkü söylerken yakalanır, habse atılır. Keşiş, beye on beş kese akça vererek, kendisini bîzar eden bu âşıktan kurtulmaya çalışır. Kerem'i beyin kızkardeşi Hasna Hanım kurtarır. Fakat Keşiş, bir yolunu bularak yine de kızını Kerem'den kaçırmayı başarır. Hikâyede bu macera kısa olmakla beraber canlı bir şekilde anlatılmıştır (4).

Kerem, Halep'te Isfahan'dan çıkarken atının başını tutan azatlı kölesi Halep paşası tarafından zorla Aslı ile evlendirilirse de, keşişin kızına giydirdiği sihirli gömlek yüzünden cayır cayır yanarak ölür. Kerem, hayatı boyunca sevgilisini ele geçirmek için gayret sarfetmekle beraber, gayesine ulaşamamıştır. O, bu kaderi ile de çok ben-

---

Armağanı, İstanbul 1953, s. 275-290; *Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar I*, İstanbul Şubat 1976, Dergâh yayınları, s. 55-69.

2. Taşbasması *Kerem ile Aslı*, 1300, s. 4.
3. aynı yer, s. 5.
4. aynı yer, s. 54-61.

zediği Türk köylüsüne yaklaşır.

Kerem ile Aslı üzerinde Prof. Dr. Şükrü Elçin, 1949 yılında ilmî bir inceleme neşretmiş, **Kerem ile Aslı** hikâyesini vücuda getiren motifler ve bunların diğer halk hikâyeleriyle olan alâkasını incelemiştir. Bu kitapta Kerem ile Aslı hakkında çeşitli araştırıcıların ileri sürdükleri fikirler de özetlenmiştir.

Şükrü Elçin de incelemesinde Kerem'in Anadolu köylüsü ile olan münasebetini belirterek şöyle der:

«Masal an'anesinden gelen zihniyetle memleketinin ve halkının mutlak sahibi görünen Kerem'in babası, saray ve şehir kültüründen gelen İslâmî menkûha-cariye telakkisiyle harem ve selamlık dairelerinin klişeleşmiş muhitinde hükmediyormuş gibi gösterilmesine rağmen, zengin bir köy ağası tipidir. Oğlu Kerem, Doğu Anadolu'nun, çatıları merdane ile düzeltilmiş, birbirlerine bitişik toprak evlerinin taraçayı andıran üstlerinde elinden kaçırdığı güvercinini yakalamak için koşan bir köylü çocuğunun hayatı içindedir. Esasen onun derviş kılığı ile yaptığı seyahatinde karşılaştığı yayla-çadır ve köy muhitini (kültür) yadırgamaması, sanatı çiftçilik ve çobanlık olan baba ülkesini ana çizgileriyle göstermemize yardım etmektedir. Saf ve temiz kalbli bir dost olan Sofu, da, basit okuma bilgisiyle Türk köylüsünün yakından bildiği genç bir molladır» (5).

Şükrü Elçin, bahis konusu kitabında, **Kerem ile Aslı** hikâyesinin çeşitli varyantlarında geçen şiirleri de toplamış ve onları ayrı bir bölümde bir araya getirmiştir.

Halk hikâyelerindeki şiirlerin, hikâye metninden ayrı olarak neşri, kanaatime göre doğru değildir. Zira bu şiirlerden büyük bir kısmının, kahramanın içinde bulunduğu durumla ilgisi vardır. Hikâye şiiri aydınlattığı gibi, şiirler de kahramanların içinde bulundukları durum karşısındaki duygu ve düşüncelerini ifade etmesi bakımından önemlidir. Halk hikâyelerinde şiirler, çağdaş romanlardaki ruh tahlillerinin ve diyalogların yerini tutarlar. Meddahlar, bazen araya, başka şairlerin veya kendilerinin düzdükleri şiirleri de katarlar. Malzemeye hakim olan halk edebiyatı araştırıcılarının vazifelerinden biri, hikâye metni ile şiirler arasındaki münasebeti incelemek ve ona dışardan sokulan şiirleri tesbit olmalıdır.

Şiirler kahramanların hayat karşısında aldıkları tavır, duygu ve düşünceleri aksettirdiği için, çok bozuk ve eksik olmakla beraber,

5. Şükrü Murat Elçin, *Kerem ile Aslı hikâyesi*, Ankara 1949, Millî Eğitim Bsm. s. 27.

taş basma metinde geçen bazı şiirler üzerinde duracağım. Keşiş, Aslı'yı apar topar kaçırdıktan sonra bahçeye gelen Kerem, gördüğü manzara karşısında şu şiiri söyler:

Geldim dost bağına eyledim nazar
Gördüm yârin bahçesinde gül yeri
Ak gerdana tane tane dizilmiş
Aklımı başımdan aldı hal yeri

Gece gündüz çağırırım ya Celîl
Kadir Mevlam üstümüzde hem delîl
Gergefini örtmüş iğnesi melîl
Belli yârin gergefinde hal yeri (6)

Bu iki şiirde de Kerem'in duygularını dış âleme aksettirdiğini, dış âlemdeki varlıklarla kendisi arasında bağlantı kurmaya çalıştığını görüyoruz. Karşısında insanı bulamayan Kerem, yalnız yaşayan insanların çok defa yaptıkları gibi, tabiata ait bir varlığı veya eşyayı kişileştiriyor ve onlarla konuşuyor. Metinde açıkça görüldüğü üzere, burada söz konusu olan servi, Divan şairlerinde olduğu gibi bir benzetme vasıtası değil, gerçektir. Kaçan güzel sevgili marala benzetilmiştir. Hikâyede geçen şiirlerin çoğunda Kerem, içinde bulunduğu tabiat ile kaynaşır, tabiata ait varlıklarla senli benli olur.

Bu şiirlerde tabiat beşerî, hissî bir mahiyete bürünmekle beraber, yine de gerçek varlıklarını korurlar. Zira, köylü şair onları, her an karşısında bulur.

Sana derler Süphan dağı
Ne dumandır başın senin
Belirsizdir yazın kışın
Hiç gitmez mi kışın senin

Dört yanı mest olmuşsun
Dertlilere dert olmuşsun
Cümle dağa üst olmuşsun
Alçak değil başın senin

Eksik olmaz karın yağar
Bulutlar birbirin koğar
Sabah güneşi sana doğar
Cevahirdir taşın senin

6. Taş basması *Kerem ile Aslı*, s. 9.

Kerem aydur: Geldim, gittim
Şu fâni dünyaya n'ettim
Ölülerden sual ettim
Kimse bilmez başın senin (7)

Halide Edib Adıvar, bir Anadolu çocuğunu anlatan «Himmet çocuk» adlı hikâyesinde «Anadolu'da hâkim insan değil, tabiattır» der. «Kuytu ormanlar, batak ovalar, sarp keskin yokuşlar, sonra karanlık kımıldıyormuş gibi insanı keserek, dondurarak esen acı rüzgâr» (8).

Kerem ile Aslı hikâyesinde a) peşinden koşulan fakat bir türlü ele geçirilemeyen sevgili, b) içi hasret dolu, her acıya katlanan ve durmadan sevgilisinin arkasından koşan âşık ve c) bazen dost, bazen engel olan tabiat gibi temler, değişik ifadelerle hemen hemen her şiirde tekrarlanır. Bunları birbirinden ayırmağa imkân yoktur. Kerem ile Aslı'nın arasına daima, çeşitli unsurları ile tabiat girer. Bilhassa şiirlerde tabiat ön planda gelir. Sevgilisinden uzak olan Kerem, tabiatı daima yanında bulur. Bundan dolayı âşığın duyguları hemen karşısına çıkan bir tabiat unsuruna sarılır, onu duygu ve düşüncelerini ifade eden bir sembol haline getirir.

Kerem ile Aslı hikâyesi, bugüne kadar, umumiyetle sözlü rivayeti özetleyen ve bozan yazma ve basmalarla gelmiştir. Onu inceleyenler de bunlara dayanmışlardır. Acaba halk arasında yaşayan ve ağızdan ağza aktarılan **Kerem ile Aslı** hikâyesi ve türküler nasıldır? Ben yukarıki tahlili yaparken, belli bir metne dayanmak için, türküleri kısaltan ve bozan taş basmaya başvurdum.

Bugün halk arasında yaşayan bir rivayet bize Kerem ile Türk halk şairleri arasındaki münasebete dair dikkate şayan bilgiler veriyor. Bu rivayet Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halk Edebiyatı Bölümü öğrencilerinden Bülent Karabacak tarafından Erzurum'un Pasinler kazası Haykürt köyünden 45 yaşındaki Halil Çakır'ın ağzından derlenmiştir.

Köyün birinde köylüler, Kerem'e dolaştığı bunca köyden hangisini beğendiğini sorarlar. Kerem onlara şu türkü ile cevap verir:

Ahadır kövlerin hasi,
Doldurur balınan tasi,

---

7. aynı yer, s. 15.
8. Bu hikâyenin metni ve tahlili için bk. Mehmet Kaplan, *Hikâye tahlilleri*, İstanbul Nisan 1979, Dergâh Yayınları, s. 73-84.

Yıhılacah yol bulasi
Onnar mi adam doyurur?

Haykitden yenmez araba,
Gölcigez olsun haraba,
Sos'da var bir çift maraba,
Onnar mi adam doyurur?

Vara vara vardıh Alvar'a
Alvar'lılar dolmuş bir çift şalvara,
Öldük yalvara yalvara,
Bunnar mi adam doyurur?

Ezirmic'in merehleri,
Eyri büyri direhleri,
Somun görmez terehleri,
Onnar mi adam doyurur?

Vara vara vardıh Sivişli'ye,
Sivişli'nin itleri adam dişliye,
Onnara bir baba işliye,
Onnar mi adam doyurur? (9)

Bu bir taşlamadır ve Kerem'in esas derdi olan aşk ve ayrılıkla bir ilgisi yoktur. Kerem, burada köyleri karın doyurma bakımından değerlendirir. Yazma ve basma nüshalarda böyle bir motife rastlanılmaz. Burada Kerem gibi kır bayır demeden köy köy dolaşan, onun gibi binbir sıkıntıya katlanan ve bundan dolayı onda kendisini bulan saz şairi, aşk kadar önemli bir gerçeği dile getirir: Açlık!

Aşağıda zikredilen kahvehane işletme motifi de bu bakımdan dikkati çekicidir: Kerem Erzurum'a gelince hastalanır, bir hayır sahibi onu evinde misafir eder. Gölge gibi yanından ayrılmayan Sofu, ona bakar, ilaçlarını verir:

«Dörd ay sonra gahdi evden vedalaşdi, bunnar eylendıhdan sora dişariya çıhdılar; çarşılarda dolaşirken bir gehveye getdiler. Bu gehvede orda başladılar söylemye şiirler ohumiya durdular, hikâyeler annatmiya durdular, bunnarnan ehbablıh etmiye durdular. Orda en netice gehveci buna teklif etdi: Sen geldihden sora benim büyük ticaretim var, bu ticaretime gel sen de ortah ol, bu gehveyi beraber

9. Bülent Karabacak, *Kerem ile Aslı hikâyesi*, Erzurum 1970 (Basılmamış mezuniyet tezi, III. Bölüm, s. 5.

işledek. Bu ne geder de razi olmadiysa da tazikle razî etdiler, başladılar gehveyi orda beraber işletmeye» (10).

Sözlü rivayette de Kerem Aslı'ya âşıktır ve Aslı'nın peşinden koşar. Böyle olmakla beraber, burada hayatın maddî tarafı unutulmamıştır. Şükrü Elçin'in derlediği türküler arasında biri, Kerem'e ve Türk köylüsüne ıztırap veren üç gerçeği özetler: Ayrılık, yoksulluk, ölüm..

Şu dünyada üç nesneden korkarım
Bir ayrılık bir yoksulluk bir ölüm
Hiç birinden garip gönlüm şen değil
Bir ayrılık bir yoksulluk bir ölüm

Seyyah edip geldim bu kara taşa
Yazılanlar gelür bu garip başa
Beni hasret etti kavim kardaşa
Bir ayrılık bir yoksulluk bir ölüm

Dertli Kerem... göçülmez
Ecelin şerbeti zehir içilmez
Üç derdim var birbirinden seçilmez
Bir ayrılık bir yoksulluk bir ölüm (11)

Asıl hikâyeye göre zengin bir padişahın oğlu olan Kerem'in derdi, yoksulluk ve ölüm değil, aşk ve ayrılıktır. Diyar diyar dolaşması ve gurbet acısını çekmesi dolayısıyle Kerem ile kendi arasında bağlantı kuran halk şairi, türkülerinde ona, kendi kaderine hâkim olan yoksulluk ve ölüm ile Anadolu coğrafyasının telkin ettiği duyguları da katmıştır. Kerem'i Türk'e has bir âşık tipi yapan da, en iyi ifadelerini türkülerde bulan bu unsurlardır. Bu bakımdan türküleri, yapı bakımından hikâyenin temel unsuru saymak daha doğru olur. Denilebilir ki, Anadolu halkına tesir eden bedbaht âşık Kerem tipi, hikâyeden ziyade, bu türkülerden, onların uyandırdığı his ve hayallerden doğmuştur. Zira onlar hikâyeden daha gerçektir.

(1984 Nisanında yazılan bu yazı ilk defa burada yayınlanmaktadır)

10. aynı eser, s. 6.
11. Şükrü Murat Elçin, *Kerem ile Aslı hikâyesi*, s. 69.

YENİ AYDIN TİPİ:
BÜYÜK REŞİD PAŞA VE ŞİNASİ

Tanzimat'tan önceki Türk toplumunda umumiyetle iki insan tipi yüceltilir: Gazi ile velî. Gazi düşmanla savaşmak suretiyle kahramanlığını gösterir, velî nefsi ile.

Bunlardan «gazi» İslâmlıktan önceki «alp» tipinin bir devamıdır. Onun alp tipinden farkı, İslâmiyet uğruna savaşması, ölümü göze almasıdır. Türklerin Anadolu ve Rumeli'de asırlar boyunca hıristiyanlarla savaşması zengin bir gaza kültürünün ve edebiyatının teşekkülüne sebep olmuştur. Gaza ve gazavatnâmeler, eski destanların değişik bir devamıdırlar. Onlarda savaş teminin etrafını dinî motifler sarar.

Savaşa katılan Osmanlı padişahları, halk ve ordu nazarında büyük bir itibar görmüş, savaştan kaçanlar küçümsenmiştir. Osmanlı Devleti'nin çöküşü, iddia edilebilir ki, savaşa katılmayan hükümdarlarla başlar. Osmanlı Devleti çöktükten sonra Mustafa Kemal'in bir devlet adamı olarak kendisini halka kabul ettirmesinde büyük bir kumandan oluşunun önemli rolü vardır. Bu bakımdan onu, eski alp ve gazi tipinin son büyük tecellîlerinden biri saymak hiç de yanlış olmaz.

Eski Türk toplumunda manevi iktidara sahip olan velilerin de ne kadar büyük bir saygıya mazhar olduklarını biliyoruz. Velâyetnâmeler, onların kerametlerini anlatan hikâyelerle doludur. Fuad Köprülü'nün ileri sürdüğü gibi Anadolu velîleri ile eski Türk şamanları arasında büyük bir benzerlik vardır. Şamanlıkta önemli yer tutan «göklere yükselme» motifine, değişik şekillerde evliya menkıbelerinde de rastlanılır.

«Tayy-ı mekân» ve «tayy-ı zaman» motifi, insanoğlunun sınır tanımayan hayal gücünün mitik bir ifadesidir. Tabiî velî tipine de İslâmiyet'ten ve başka kültürlerden gelen çeşitli unsurlar karışır.

Alp tipi, şaman tipi, gazi tipi ve velî tipleri üzerinde daha önceki yazılarımda durmuştum. Eski Türk edebiyatında onlara dair pek çok

malzeme vardır. Ben, maalesef, hepsini inceleyemedim. Gazavatnâme ve velâyetnâmeler bu bakımdan gözden geçirilirse, onların çeşitli varyantlarına rastlanılır.

Eski Türk kültüründe bu tiplerin dışında daha başka tipler de vardır. Bunlardan eski esnaf hayatı üzerinde büyük tesiri olan «usta», «pîr» veya «ahî» tipleri, gün ışığına çıkarılması gereken önemli tiplerdir. Unutmamak gerekir ki, Ortaçağ Türk toplumunda esnaf veya çarşı, saray, ordu, tekke, medrese kadar hayatî bir ehemmiyeti haizdir. Onun da kendisine göre bir düzeni, kültü, merasimi, bir «ideal insan tipi» vardır. Fakat gaziler ve veliler, toplumun maddî hayatını temin ve tesis eden esnafı, onların kült ve kültürünü gölgede bırakmışlardır. Fakat gölgede kalsa bile, esnafın da kendine has bir kültü ve kültürü vardır. Yeni çağda o, işçi tipi, işçi edebiyatı ve kültürü şeklinde ortaya çıkar ve âdeta tarihî unutulmuşluğun intikamını alır gibi ön plana geçer. Halbuki toplumda ayrı fonksiyonları olan gazi ve velî tipleri modern çağda da devam eder. Tabiî değişik şekillerde.

Çeşitli varyantları olan «aydın tipi», manevi güce dayanması bakımından eski velî tipinin devamı sayılabilir. Fakat alp tipi ile gazi tipi arasındaki fark, velî tipi ile aydın tipi arasında da görülür. Eski tipler, çağa uymak için yeni şekillere girerler. Velî tipinin his ve hayale dayanmasına karşılık, aydın tipi akıldan kuvvet alır. Bu bakımdan o, kendi atası olan velî tipine de karşı koyabilir. Fakat velî tipi gibi aydın tipinin de özelliğini «maddî güc»e karşı olması teşkil eder. Gazinin kılıcına karşı velînin elinde asâ, aydının elinde ise kalem vardır.

Şinasi, Türkiye'de çağdaş aydın tipinin ilk büyük örneği olan Mustafa Reşid Paşa'yı överken «kılıç-kalem» tezadı üzerinde ısrarla durur. Ona göre savaşa girmeden de insan kahraman olabilir. Zulme karşı hak ve adaleti müdafaa etmek de kahramanlıktır:

> Adl ü hikmetle eden sen gibi re'y ü tedbîr
> Kahramandır ne kadar etmese de ceng ü cidâl (1)

Başka bir kasidesinde aynı tezadı şöyle belirtir:

> Sen gibi âkıl olan kan dökerek gün mü sürer
> Vech-i nâmusuna ol kan ile düzgün mü sürer (s. 29)

---

1. *Müntahabât-ı eş'âr*, baskıya hazırlayan: Süheyl Beken, Ankara 1960, s. 23. Zikredilen metinler bu baskıdandır.

Şinasi'ye göre, renkleri gösteren güneş gibi, hayır ile şerri birbirinden ayıran da akıldır:

Ziyâ-yı akl ile tefrik-i hüsn ü kubh olunur
Ki nûr-ı mihrdir elvânı eyleyen teşhir (s. 25)

Kâinatta ve insanlar arasında sürekli savaş vardır. Kuvvetli olan zayıfı ezer. İnsan aklı buna karşı hak ve adaleti tayin eden kanunu koymuştur:

Tehâlüf üzre olurken anâsır u enfüs
Hemîşe birbirinin hâlini eder tagyîr

Mugalib oldu tabii tabâyi-i zî-rûh
Kavi zaîfi eder kahr ü cebr ile teshîr

Bu cebri men' için akl-ı beşer kodu kanun
Ki ettiler ana hükmünce adl ü hak ta'bir (s. 26)

Hak ve adaletin düşmanı yine insandır. Onları korumak için iki vasıta vardır: Kalem ve kılıç!

Aklın kâtibi kalem, cellâdı kılıçtır. Birisi gösterir, ötekisi yoketer:

Bu adl ü hakkın adûsu yine beşerdendir
Olur muhâfızı ammâ ki hâme vü şemşîr

Kalem kılıç olup aklın debîr ü cellâdı
Biri işaret ederse biri eder tedmîr (s. 26)

Reşid Paşa, işte bu hikmeti anlayan insandır. Şinasi bundan dolayı onun aklını över:

Bu sırr-ı hikmeti fehme gerektir akl-ı Reşîd
Ki akl-ı külle verir hayret andaki te'sir

Reşid Paşa, Tanzimat fermanı ile zorbalığa karşı kanunu getirmiş, bu suretle devleti kurtarmıştır (s. 16). Şinasi bu bakımdan onu peygamberlere benzetir:

Muhyî-i devlet ü din muhterî-i Tanzimat
Mazhar-ı feth-i mübîn mazhar-ı şer'-i Rahmân (s. 16)

★

Aceb midir medeniyyet resûlü dense sana
Vücûd-ı mu'cizin eyler taassubu tahzîr (s. 26)

Son beyitle Şinasi'nin Reşid Paşa'yı «medeniyet resûlü» olarak yüceltmesi ve «taassub»a karşı çıkması dikkati çekicidir. «Münacât»ında (2) ve din ile ilgili başka şiirlerinde görüldüğü üzere Şinasi Allah'ı inkâr etmez. Fakat onun varlığını da akla dayandırır.

Diyânet ile akıl bir noktada birleşirler. Bunların ikisi de insandaki kötü duygulara gem vurur:

Bu adl ü hakka diyânet demiş kimi kanun
Takıldı nefs ü hevânın boğazına zincir (s. 26)

Aklın eseri olan kanun hürriyetin de temelidir. Reşid Paşa Türkiye'ye kanun fikrini getirmekle, insanları esaretten kurtarmıştır. Padişah bu kanuna uymak mecburiyetindedir:

Bir ıtıknâmedir insana senin kanunun
Bildirir haddini Sultan'a senin kanunun (s. 29)

Bu beyit o devirde Tanzimat fermanının nasıl anlaşıldığını ve o devir aydınlarının Reşid Paşa'ya hangi gözle baktıklarını göstermesi bakımından son derece mânâlıdır. Reşid Paşa, kalemi ile kılıca, mânevî gücü ile maddî kuvvete karşı koyan insandır. Tanzimat fermanını yazan da, okuyan da Reşid Paşa'dır. Bu, asırlardan beri devam eden Padişahın maddî otoritesinin yerine aydının akıl gücünün geçmesi demektir. Şinasi bir şiirinde Reşid Paşa'yı: «Eyâ ehâli-i fazlın reis-i cumhûru» (s. 27) mısraı ile över. Mustafa Reşid Paşa'nın yolundan giden, Tanzimat fermanındaki anafikirleri Kanun-ı Esâsî şekline sokan Midhat Paşa'nın Padişahlık müessesesini yıkarak kendisini Cumhurbaşkanı ilân etmekle itham edildiğini biliyoruz (3). Aslında Tanzimat hareketi batı medeniyetini örnek alan bir «aydınlar hareketi»dir. Reşid Paşa da, Şinasi de birbirine bağlı olan «akıl», «kanun», «hürriyet», «medeniyet» kavramlarını batıdan almışlardır. Onlardan sonra gelen Yeni Osmanlılar ile Jön Türkler de aynı fikirleri benimsemişler ve müdafaa etmişlerdir.

Şinasi 1849 yılında Reşid Paşa'ya Avrupa'dan göndermiş olduğu kasidede, «Paris'in neş'e-i şevkiyle mest olarak» tarhettiği gazelde onu «bir Avrupalı büt»e benzetir. Bu Avrupalı büt Rûm'a «revnak ü şân» verir:

---

2. «Münâcât»ın tahlili için bk. Mehmet Kaplan, *Şiir tahlilleri I*, İstanbul 1981, s. 31-36.
3. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son sadrazamlar*, İstanbul 1969, s. 374; Abdülhak Hâmid, «Liberte» adlı piyesinde bu konu üzerinde önemle durur.

Rûm'a bir Avrupalı büt vereli revnak ü şân
Reşk-i iklîm Firenk olmadadır Türkistân (s. 21)

Şinasi «üslûb-ı kadîm» üzre inşâd olunduğunu kaydettiği bu kasidede, eski şairlerde de bulunan hıristiyanî benzetmelere başvurur. Fakat onları kullanışı dikkati çekicidir. Yukarıda zikredilen beyitteki «Avrupalı büt» imajı daha sonraki beyitlerde şöyle devam eder:

Kâfirân râbıt-ı zünnâr-ı belâsıdır hem
Küfr-i gîsûsuna hayran nice ehl-i imân
Yok bana ol sanemin rahmı be-hakk-ı İncil
Erganûn-ı dil eder deyr-i hevâsında figan
Sûret-i deyr-sıfat söylemez uşşâka sühan
Ana bilmem ki ne efsûn okumuştur ruhbân (s. 21)

Bu beyitlerde görüldüğü üzere Şinasi, «büt» mazmununu, eskilerde pek rastlanmayan bir şekilde geliştirerek, içine kendisinin de dahil olduğu bir kilise dünyası yaratmıştır. Fakat Şinasi'nin Hıristiyanlığa olan telmihleri, eskilerde olduğu gibi bir şaka-nükte havası taşır. O, kâinatı Tanrı'nın yarattığına ve Allah'ın birliğine inanan bir insandır:

Kâinatı yaratan Hazret-i Hak azze ve cel
Kim anın vahdetidir mebde-i feyyâz-ı ezel (s. 7)

Fakat Şinasi'nin dindarlığı, yukarıda belirtildiği gibi «akılcılığa dayanan bir dindarlık»tır. Ona göre ibadet Tanrı'nın birliğini «zikr ve fikr» etmekten ibarettir. Cehennemin ateşi veya cennetin zevki onu pek ilgilendirmez:

Cenâb-ı Kibriyâ el-hak sezâvâr-ı ibâdettir
İbâdet ana zikr ü fikr-i hâlisten ibârettir
Garaz bundan mücerret i'tirâf-ı zât-ı vahdettir
Ne havf-ı nâr-ı dûzâhtır ne şevk-i zevk-i cennettir (s. 8)

Şinasi, devlet düzeninin esası olan kanunu akla bağladığı gibi, dini de akla dayandırır. O, bu suretle, maddî kuvvet ile beraber, mânevî otoriteyi de temelinden sarsar.

Şinasi'ye göre insan Tanrı'nın varlığını tabiata bakmak suretiyle, «kitapsız» da anlayabilir. Kör, kendi varlığını şahit göstererek, Allah'ın varlığını ispat eder:

Kitapsız görülür sun'-ı sânî-i ezelî
Tutar hayâtını şâhid vücud-ı Hakk'a darîr (s. 25)

Şinasi, bir müfredinde aynı fikri şöyle tekrarlar:

Varlığım Hâlik'ımın varlığına şâhiddir
Gayrı bürhân-ı kavî var ise de zâiddir (s. 11)

Kitaba ihtiyaç hissetmeden sadece akıl ve tabiata dayanarak Allah'ın varlığını isbat etmek, sağlam bir fikir gibi görünürse de bu, din kitaplarını ve bu kitaplardan doğan zengin tarihî gelenek ve kültürü inkâr etmek demektir. Gerçek budur ki, insanlar Allah'ı ve kâinatı kitaplar sayesinde görmüş ve bulmuşlardır.

Şinasi'nin din ile ilgili başka bir görüşü kaderi inkâr etmesidir. Câhil, canının istediği gibi kötülük eder ve bu yüzden başı derde girince «kader» diye Allah'ı sorumlu tutar. Halbuki Allah insanları hareketlerinde serbest bırakmıştır. Halkın kader dediği şey kendi amellerinin sonucudur:

Yazık ki câhil edip matlabınca şerr ü fesâd
Koyar netice-i ef'âli ismini takdîr

Kader dedikleri halkın murâd-ı Hak'tır kim
Ezelde etti bizi her umûrda tahyîr (s. 25)

Aynı fikri Şinasi bir müfredinde şöyle tekrarlar:

Dü rehtir hayr ü şer akl-ı selîm ü nefs rehberdir
Dil-i âdem udûl ü ittibâında muhayyerdir (s. 60)

Allah'ı akıl ve tabiata bakmak suretiyle bulabileceğine inanan Şinasi, din adamları ve kuru sofularla eğlenir. **Şair evlenmesi** piyesinde eski Türk toplumunda önemli yeri olan mahalle imamını küçük düşürür. Ebullâklâka, cebine konulan para ile hak ve hakikatı değiştirir (4).

Aşağıki beyitlerde de Şinasi, din adamlarının Allah'a değil, paraya ve dünyevî nimete ehemmiyet verdiklerini belirtir:

Zâhidin Hakk'a duâdan garazı cennettir
Dünyevî nimet ise canına da minnettir

★

Şimdi altınla biterken her iş
Akçe eyler mi duâ-yı derviş (s. 64)

Şinasi, akçe ile değil de kavuğu ile manevi bir otorite sağlamağa

4. *Yeni Türk edebiyatı antolojisi* C. I, İstanbul 1974, s. 543.

çalışan devrin Şeyhülislâmı Ârif Efendi'yi şöyle hicveder:

Kavukla ârif-i billâh olur mu şeyh-i cehûl
Cenâb-ı humku ganîdir zavallı aklı fakîr (s. 114)

Yeni aydın tipi eskiye karşıdır. O, batıdan edindiği yeni fikirlerle övünür. Şinasi, bir beytinde eski ile yeni değerler ve inançlar arasındaki tezadı ve kendi tutumunu alaylı bir şekilde şöyle belirtir:

Efendi köhne yahudi akaidin satma
Nasıl bu taze maarifle «Eskiler alayim» (s. 109)

Şinasi'nin çıkardığı gazeteler ve bu gazetelere yazdığı yazılar da «yeni aydın tipi»nin özelliklerini göstermesi bakımından dikkati çekicidir. **Tercümân-ı ahvâl** gazetesi mukaddimesinin ilk cümlesinde Şinasi, almış olduğu tavrı şöyle belirtir:

«Mâdem ki bir hey'et-i ictimaiyede yaşayan halk bunca vazâif-i kanûniye ile mükelleftir, elbette ki kalen ve kalemen kendi vatanının menâfiine dair beyan-ı efkâr etmeği cümle-i hukuk-ı muktesebesinden addeyler.» (5).

Şinasi'nin beyitleri kadar tıkız olan bu cümlede, her kelime, üzerinde uzun müddet düşünülmüş kavramları ihtiva eder. Bu kavramlardan birisi, «bir hey'et-i ictimaiyede yaşayan halk»ın kanun ile tayin edilen vazifeleridir.

Şinasi, daha sonra **Tasvir-i efkâr**'a yazdığı «Seele» makalesinde de aynı kavramlara başvurur:

«Mebnâ-yı temeddün, madde-i teâvün olmasıyla, efrâdın kifâf-ı nefs tedârikinden âciz kalmamasına himmet etmek, hey'et-i ictimaiyenin birinci vazâifindendir» (6).

Burada insanların bir arada yaşamalarının onlara bazı vazifeler yüklediği fikri vardır. Bu vazifelerden biri, «teâvün», yani birbirine yardımdır. Vatandaş bu vazifesini devlete vergi vermek ve askerlik yapmakla öder.

Bu vazifeye karşılık halkın «kalen ve kalemen kendi vatanının menâfiine dair beyan-ı efkâr etmeğe hakkı» vardır. Şinasi buna örnek olmak üzere: «Maarif kuvveti ile zihni açılmış milel-i mütemeddinenin politika gazeteleri»ni ve «memâlik-i Osmaniye'de tebaa-i

5. *a.e.*, s. 511.
6. *a.e.*, s. 514.

gayr-ı müslimenin kendi lisanları üzere çıkardıkları jurnalleri» gösterir. Bunların «belki hukuklarından ziyadece serbest» olduklarına dikkati çeker.

Batıda okumuş olan ve Fransızcayı iyi bilen Şinasi dünyaya açık bir düşünce yapısına sahiptir. Fikirlerini müdafaa ederken Avrupa'dan örnekler verir:

«Esâs-ı medeniyeti hikmet üzere mübteni olan memleketlerde seelenin müstehakları esbâb-ı mütenevvia ile ikdâr olunur ve cibillet yahut terbiye-i redî'esi iktizâsınca istihsal-i taayyüşte tabii olan meşâkk ve mihenden kaçınarak, bu yola (dilenciliğe) sülûk edenler dahi men' ile kâr u kisbe icbar kılınır..» (7).

Şinasi, çalışmaya, işe büyük ehemmiyet verir. Manzum «Arı ile Sivrisinek» hikâyesinde, başkalarının kanını emerek geçinen sivrisinek ile çalışkan arıyı karşılaştırır. İşçi sınıfını temsil eden arı şöyle övünür:

Fıkramız yek-dil olur ser-tâ-ser
Nûr u ezhâr üzerin cây ederiz
Vüs'ümüz mertebe işler gideriz
Bir kovanda yaparız şem' ü asel
Zevkimizdir bu iki hüsn-i amel
Mumumuz halka bütün şevk verir
Balımız zâikaya zevk verir (8)

Memleket meseleleriyle yakından ilgili olan Şinasi, dış dünyaya da açıktır. «**Tasvir-i efkâr**»da Avrupa haberleri önemli bir yer tutar. «Rusyalı'nın istilâ-yı âlem efkârı üzerine müesses olan» siyaseti onu yakından ilgilendirir.

«Seyf-i Osmanî ibre-i mıknâtıs gibi daima cihet-i şimaliyeyi gösterir» diyen Şinasi, Rusya'nın gözünün daima Türkiye toprakları üzerinde olduğunu bilir.

Rusyalı, Tanzimat'tan sonra «Osmanlıların tuttuğu usûl-i cedîdenin sevki ile muvâzene-i düveliyeye dâhil olmasından ictinâb ederek, bunun men'i esbâbını taharrîye başlamış, bizi dahi Tatarlar suretine getirmek ve hiç olmazsa, politikaca tâbiiyet-i maneviyesinde tutmak maddesini usul ittihaz etmiştir». Şinasi, «zehî tasavvur-ı bâtıl, zehî hayâl-i muhâl» diyerek bunun mümkün olamayacağını ileri sürer. Yukarıki cümlelerin alındığı «Rus siyaseti» başlıklı makale-

7. *a.e.*, s. 514.
8. *a.e.*, s. 502.

si (9), Şinasi'nin ne kadar uyanık olduğunu çok iyi gösterir.O, Türkiye'nin dünya içindeki yerini bilir, hattâ onun insanlık için bir misyonu olduğuna inanır: Bu misyon batıdan almağa başladığı yeni fikirler vasıtasıyla doğuyu aydınlatmaktır. Bundan dolayı, Osmanlının kuvvetli olması lâzımdır:

«Bir millet ki insaniyetin tenvîr ve tezhîbine memur olmak itikadında bulunur, efrâdı dünyaya askerlik için gelir ve askerlik yolunda fedâ-yı cân eder.» cümlesi ile başlayan «Cerîde-i askeriye'nin neşri hakkında»ki makalesi bu görüşe dayanır (10).

«İstanbul sokaklarının tenvîri ve tathîri hakkındadır» başlıklı makalesindeki şu cümle, Şinasi'nin Türkiye için düşündüğü misyonu daha iyi ortaya koyar:

«Şehrimiz bir payitahttır ki yalnız başına bir devlet değer ve ona mâlik olanlar ise, bir sahib-i hurûcun kavlince, cihana hükmetmeğe muktedir olabilir. Öyle bir dârü'l-mülk ki, zamanımızda Asya'nın akl-ı pîrânesi, Avrupa'nın bikr-i fikri ile izdivaç etmek için bir haclegâh olmuştur» (11).

Bu yazıda ortaya konulmaya çalışılan fikirler, Mustafa Reşid Paşa ve Şinasi ile başlayan «yeni aydın tipi»nin, eski Osmanlı toplumuna hâkim olan gazi ve velî tiplerinden ne kadar farklı hüviyet taşıdığını göstermeğe kâfidir sanırım. Onun hususiyetlerini özetlemek gerekirse şöyle denilebilir:

a) Tanzimat'la beraber yeni aydın tipi düşüncelerinde batıyı örnek alır.

b) Batılı gibi o da akla, tabiata ve insan iradesine inanır, bâtıl inançlara yer vermez.

c) Toplum düzeninin zora değil, kanuna dayanmasını ister.

ç) Halkın vazifeleri olduğu kadar, bazı hakları, bilhassa memleket konuları üzerinde fikirlerini serbestçe ifade etme hakkına sahip olduğuna inanır.

d) Çalışmayı, birleşmeyi, yardımı yüksek bir değer olarak tanır.

---

9. *a.e.*, s. 533-535.
10. *a.e.*, s. 525.
11. *a.e.*, s. 521.

e) Memleketinin dünya içinde tuttuğu yeri ve misyonu bilir. Dış âleme açık olmakla beraber, vatanına sımsıkı bağlıdır.

Bu hususiyetler Tanzimat'tan sonra Türkiye'de ortaya çıkan «yeni aydın tipi»nin hemen hemen ortak vasıflarını teşkil eder. Bu tip, Tanzimat'tan bugüne kadar gelir ve yeni bir Türkiye yaratır. Hayatta ve edebî eserlerde bu tipin çeşitli varyantları vardır. Onlarda «yeni aydın tipi»nin özellikleri, daha değişik ve zengin unsurlarla gözükürler.

(*Hareket*, nr. 20-21, Ekim - Kasım - Aralık 1980, s. 33-38.)

HÜRRİYET KAHRAMANI: NÂMIK KEMAL

HÜRRİYET KASİDESİ

Görüp ahkâm-ı asrı münharif sıdk u selâmetten
Çekildik izzet ü ikbâl ile bâb-ı hükûmetten
Usanmaz kendini insan bilenler halka hizmetten
Mürüvvet-mend olan mazlûma el çekmez iânetten
Hakîr olduysa millet şânına noksan gelir sanma
Yere düşmekle cevher sâkıt olmaz kadr ü kıymetten
Vücûdun kim hamîr-i mâyesi hâk-i vatandandır
Ne gam râh-ı vatanda hâk olursa cevr ü mihnetten
Muîni zâlimin dünyâda erbâb-ı denâettir
Köpektir zevk alan sayyâd-ı bî-insâfa hizmetten
Hemen bir feyz-i bâkî terkeder bir zevk-i fâniye
Hayâtın kadrini âlî bilenler hüsn-i şöhretten
Nedendir halkta tûl-i hayâta bunca rağbetler
Nedir insâna bilmem menfaat hıfz-ı emânetten
Cihânda kendini her ferdden alçak görür ol kim
Utanmaz kendi nefsinden de âr eyler melâmetten
Felekten intikam almak demektir ehl-i idrâke
Edip tezyîd-i gayret müstefîd olmak nedâmetten
Durur ahkâm-ı nusret ittihâd-ı kalb-i millette
Çıkar âsâr-ı rahmet ihtilâf-ı re'y-i ümmetten
Eder tedvîr-i âlem bir mekînin kuvve-i azmi
Cihân titrer sebât-ı pây-ı erbâb-ı metânetten
Kazâ her feyzini her lûtfunu bir vakt için saklar
Fütûr etme sakın milletteki zâ'f u betâetten
Değildir şîr-i der-zencîre töhmet acz-i akdâmı
Felekte baht utansın bî-nasîb erbâb-ı himmetten
Ziyâ dûr ise evc-i rif'atinden ıztırârîdir
Hicâb etsin tabiat yerde kalmış kabiliyyetten
Biz ol nesl-i kerîm-i dûde-i Osmâniyânız kim
Muhammerdir serâpâ mâyemiz hûn-i hamiyyetten

Biz ol âlî-himem erbâb-ı cidd ü içtihâdız kim
Cihângîrâne bir devlet çıkardık bir aşîretten
Biz ol ulvî-nihâdânız ki meydân-ı hamiyyette
Bize hâk-i mezar ehven gelir hâk-i mezelletten
Ne gam pür-âteş-i hevl olsa da gavga-yı hürriyyet
Kaçar mı merd olan bir cân için meydân-ı gayretten
Kemend-i can-güdâzı ejder-i kahr olsa cellâdın
Müreccahtır yine bin kerre zencîr-i esâretten
Felek her türlü esbâb-ı cefâsın toplasın gelsin
Dönersem kahbeyim millet yolunda bir azîmetten
Anılsın mesleğimde çektiğim cevr ü meşakkatler
Ki ednâ zevki âlâdır vezâretten sadâretten
Vatan bir bî-vefâ nâzende-i tannâza dönmüş kim
Ayırmaz sâdıkan-ı aşkını âlâm-ı gurbetten
Müberrâyım recâ vü havfden indimde âlîdir
Vazifem menfaatten hakkım agrâz-ı hükûmetten
Civanmerdân-ı milletle hazer gavgadan ey bîdâd
Erir şemşîr-i zulmün âteş-i hûn-i hamiyyetten
Ne mümkün zulm ile bîdâd ile imhâ-yı hürriyyet
Çalış idrâki kaldır muktedirsen âdemiyyetten
Gönülde cevher-i elmâsa benzer cevher-i gayret
Ezilmez şiddet-i tazyîkten te'sîr-i sıkletten
Ne efsûnkâr imişsin âh ey dîdâr-ı hürriyyet
Esîr-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten
Senindir şimdi cezb-i kalbe kudret setr-i hüsn etme
Cemâlin tâ ebed dûr olmasın enzâr-ı ümmetten
Ne yâr-ı cân imişsin âh ey ümmid-i istikbâl
Cihânı sensin âzâd eyleyen bin ye's ü mihnetten
Senindir devr-i devlet hükmünü dünyâya infâz et
Hudâ ikbâlini hıfzeylesin her türlü âfetten
Kilâb-ı zulme kaldı gezdiğin nâzende sahrâlar
Uyan ey yâreli şîr-i jeyan bu hâb-ı gafletten

Nâmık Kemal

Nâmık Kemal, Şinâsi'nin fikirlerini devam ettirir, genişletir, büyük bir heyecan gücüyle halka yayar ve onlara nesillerce devam eden edebî şekiller verir. Şinâsi'nin tek başına olmasına karşılık Nâmık Kemal 1876 Meşrûtiyet hareketini hazırlayan «Yeni Osmanlılar» takımının içine girer ve bu takım içinde önemli bir rol oynar.

Nâmık Kemal ve Nâmık Kemal neslinin özelliği, iktidara karşı cephe almalarıdır. Reşid Paşa, Şinâsi'nin tabiri ile getirdiği kanun fikri ile «sultana haddini bildirmek»le beraber, onun adına hareket eder. Tanzimat fermanının ilânında Reşid Paşa kadar, aydın bir hükümdar olan Abdülmecid'in de büyük payı vardır. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de söylemiş olduğu nutuk, Abdülmecid'in Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'na sâhip çıkışını ve bağlılığını gösteren resmî bir vesikadır (1).

«Doğrusu şu meclis-i vâlâmızın usûl-i nizamiyyesi tecdîd olunalıdan beri, her bir maslahat, kemal-i serbestiyyet ve bi-taraflık ile söyleşilerek ve mevadd-ı vâkı'anın mesâil-i şer'iyye ve suver-i akliyyesi gözetilerek, karar verilen şeyler, adalet ve hakkaniyete muvafık olmakla, hâsıl olmakta olan hoşnûdî-yi hümâyûnumu mezîd memnuniyet ile beyan ederim», cümlesi, yenilikçi Padişahın tavrını çok iyi belirtir.

Nâmık Kemal neslinden sonra iktidar ile aydınlar arasındaki münasebet bozulur. Genç Osmanlılar ile açık bir muhalefet hareketi başlar ve nesiller boyunca devam eder.

> Görüp ahkâm-ı asrı münharif sıdk u selâmetten
> Çekildik izzet ü ikbâl ile bâb-ı hükûmetten

beyti yeni bir tavır ve zihniyetin ifâdesidir. Genç Osmanlılar hareketinin nasıl başladığı, nasıl geliştiği, arka planları ve neticeleri üzerinde bir hayli araştırma yapılmıştır. Biz bunları tekrarlayacak değiliz. Hangi sebebe dayanırsa dayansın, bizce edebiyat bakımından önemli olan yeni bir zihniyetin ortaya çıkışı ve ifâde edilişidir.

Genç Osmanlılar hareketinin arka planına ait vesika ve bilgiler, son yıllarda ortaya konulmuştur. O devirde efkâr-ı umûmiye ve yetişen nesiller bunları bilmiyorlardı. Onlar edebî eserlerde ortaya konulan fikirleri, sırf fikir veya sanat olarak değerlendiriyorlardı. Bundan dolayı, aradan zaman geçtikten sonra, ortaya konulan tarihî vesikaların, onların yapmış olduğu tesir bakımından hiç bir önemi yoktur. Tiyatroda olduğu gibi hayatta da insanlar, oyunun nasıl hazırlandığını bilmezler, fakat onun tesirini hissederler. Oyunun yapı ve tesiri, hazırlık safhasından ayrı vakıalardır.

Nâmık Kemal, şahsiyeti ve eserleriyle, Türkiye'de tesiri nesiller boyunca devam eden bir «hürriyet miti» ve bir «hürriyet kahramanı» tipi yaratmıştır. Bu tip «yeni»dir ve eski muti, mevcut düzene

1. *Yeni Türk edebiyatı antolojisi*, I, s. 13-14 (İstanbul, 1974).

bağlı bürokrat aydın tipine zıttır. O bir kalem efendisi veya devlet memuru değil, bir «düşüncenin kahramanı»dır.

«Hürriyet kasidesi», Nâmık Kemal'in fikir ve şahsiyetini âdeta heykelleştiren bir edebî eserdir. Bu kasidede Nâmık Kemal, «hürriyet fikri» ile «kahramanlık» fikrini çok iyi birleştirir. Şiir, fikri, eyleme dönüştürecek bir heyecanla doludur:

Civanmerdân-ı milletle hazer gavgadan ey bîdâd
Erir şemşîr-i zulmün âteş-i hûn-ı hamiyyetten
Ne mümkün zulm ile bîdâd ile imhâ-yı hürriyyet
Çalış idrâki kaldır muktedirsen âdemiyyetten

beyitlerindeki zulme meydan okuyan ton, Nâmık Kemal'den önce hiç bir Türk şairinde yoktur. Burada yeni bir savaş bahis konusudur: Zulme karşı «hürriyet» adına savaş.

Nâmık Kemal, kasidesinde hürriyeti sadece yüceltmekle kalmaz, onun dayandığı bazı esasları da belirtir. Hürriyet ile idrâk arasında sıkı bir münâsebet vardır. Hürriyetin kaynağı «idrâk» veya düşüncedir. Onu yok etmeğe imkân yoktur. Zâlim, insanı hapsedebilir ama düşünmesine engel olamaz.

Nâmık Kemal, «Hürriyet-i efkâr» adlı makalesinde bu fikri geliştirerek şöyle der: «Bir adamın velev taşlarla beyni ezilsin fikrince kanaat ettiği tasdîkatı tağyîr etmek kabil midir? Velev hançerle yüreği paralansın, vicdanca tasdik ettiği mu'tekedatı gönlünden çıkarmak mümkün olabilir mi? Demek ki, naklî, aklî, hikemî, siyasî, ilmî, zevkî efkâr zâten serbest, zâten tabiidir. Değişirse kimsenin icbârıyla değil, tabiatın ilcâsiyle değişir» (2).

«Hürriyet kasidesi»ndeki:

Gönülde cevher-i elmasa benzer cevher-i gayret
Ezilmez şiddet-i tazyîkten, te'sîr-i sıkletten

beyti de aynı görüşe dayanır.

Nâmık Kemal'e göre irâdeli insanlar, yani kahramanlar, tarihin akışını değiştirirler:

Eder tedvîr-i âlem bir mekînin kuvve-i azmi
Cihân titrer sebât-ı pây-ı erbâb-ı metânetten

Nâmık Kemal buna örnek olmak üzere Türk ve İslâm tarihinin

2. Mehmet Kaplan, *Namık Kemal*, s. 129 (İstanbul, 1948).

büyük kahramanlarının biyografilerini yazar. **Celâleddin Harzemşâh** piyesi ile **Cezmi** romanı da «ideal uğruna kahramanlık» fikrine dayanır.

«Hürriyet kasidesi»nde, üzerinde durulan fikirlerden biri de, hakikati ortaya çıkarma bakımından aynı konu üzerinde farklı düşüncelerin faydalı olduğu inancıdır. Fakat bu, duygu birliği ile beraber olmalıdır. Duygu bir olduğu takdirde düşünce ayrılığından zarar gelmez:

Durur ahkâm-ı nusret ittihad-ı kalb-i millete
Çıkar âsâr-ı rahmet ihtilâf-ı re'y-i ümmetten

Nâmık Kemal'de Şinasi'den farklı olan, din ve tarih duygusunun çok kuvvetli oluşudur. Bununla beraber Nâmık Kemal «terakki» ye kuvvetle inanır. Avrupa «terakki» vâsıtalarını bulduğu için, Türkiye, onları benimsemek sûretiyle, iki yüz yıl içinde aynı seviyeye ulaşabilir (3).

Genç Osmanlıların gayesi bilindiği üzere, Türkiye'de meşrûtiyet rejimini kurmaktı. Bunun esası da Nâmık Kemal ve arkadaşlarının tabiri ile «meşveret usûlü» idi. Nâmık Kemal bu konuda birçok makaleler yazmıştır (4).

Nâmık Kemal, bir milletin «maarif» ile ileri gidebileceğine kanidir. Servet de «maarif»ten doğar: «Maarifin terakkisini; servetin tezâyüdünden beklemek validenin kerimeden doğmasına intizar hükmünde kalmaz mı? Avrupa devletlerinin ilerlemesine sebeb-i müstakil ilim ve marifet ile bizim geri kalmamıza bâis cehil ve gafletir» (5).

Şinasi gibi Nâmık Kemal de akılcıdır. Görenek ve batıl inancın, insanlığı geri bıraktığına kanidir: «Acaba bu âlem-i ebnâ-yı beşere gerçekten dâr-ı mihnet etmeye görenek dediğimiz akâid-i bâtıla hulâsasından büyük hizmet etmiş bir şey var mıdır? Görenek akla galebe etmiş, bugün ekseriyyet nazarında ihtiraat-ı cedîdenin hemen kâffesi bid'at ve binâenaleyh muzır addolunur. Hatırda değil midir ki, ilel-i sariyyenin men-i intişârında —biemrillâh-i Teâlâ— tesiri fennen sâbit olan karantina usûlü buralarca kabul olunduğu zaman az kaldı sevâhilimizin umumunda ihtilâller kopacaktı. —Görenek vicdâna galebe etmiş— görenek tabiata galebe etmiş. Bir delikanlı ile

3. *a.y.*, s. 106.
4. *a.y.*, s. 107.
5. *a.y.*, s. 123.

bir kız birbirini seviyor. Arada meselâ kızın babası bey, delikanlının ağa olmak gibi bir ârıza peyda oluyor. İki âşığı birbirinden ayırıyor. Birçok memleketlerde bundan tevellüd etmedik fenâlıklar kalmıyor. Görenek ahlâka galebe etmiş. Büyüklerin re'yine karşı söz söylememek için kizb gibi, riyâ gibi menhiyâtın cümlesi câiz oluyor ve belki lâzım sayılıyor.

«Görenek hak ve adâlete galebe etmiş. Yeniçeriler zamanında kazanlarının önünden kim geçerse idam olunduğu tarihlerde işitiliyor. Görenek âdâb-ı umûmiyeye galebe etmiş. İstanbul'da hamamların ve Galata'da çalgılı kahvelerin rezâleti devam edip gidiyor. Görenek kanuna galebe etmiş: Memâlik-i Osmâniyye'de kumarı nizâmât-ı mevcûde kat'iyyen meneylemiş iken Galata borsasındaki konsolide oyunlarında her gün binlerce liralar dönüyor. Görenek vezâif-i dîniyyeye galebe etmiş... Görenek ulemâ-yı şer'a galebe etmiş. Kütüb-i mütedâvile de halkın alışkanlığına uydurmak için yapılmış bunca tevilât-ı garîbe meşhûd oluyor. Bir milletin terakkisine sahih bir mikyâs arasıra göreneğe derece-i riâyetine bakılsın. Aralarındaki nisbet daima müsavidir. Şurasını da maalesef itirafa mecburuz ki eğer terakkimizin miktarını bu mikyâs ile tayin etmek istersek hâsıl-ı nisbeti ağlanacak bir halde buluruz» (6).

Yeni aydın tipini eski insanlardan ayıran en önemli unsurlardan biri görenek ve bâtıl inanç aleyhtarlığıdır. Ahmet Midhat, bilhassa Hüseyin Rahmi, körü körüne görenek ve bâtıl inançlara bağlı eski tip insanlarla alay ederler. Yeni aydın tipi ilim ve fenne inanır. Hürriyet gibi bu inanç da nesiller boyunca devam etmiş ve Türkiye'nin değişmesinde önemli rol oynamıştır.

Nâmık Kemal fikirlerini şiir, makale ve risalelerle anlatmakla kalmamış, onları telkin için piyesler ve romanlar da yazmıştır. «Vatanperver tipi»ni anlatmak için, Vatan yahut Silistre piyesini geniş olarak tahlil etmiştim (7). Nâmık Kemal'in hemen hemen bütün eserlerinde «vatan ve millet sevgisi» hâkimdir. O «zulüm aleyhtarlığını» da bu fikre bağlar. Kemal'e göre «zâlim»e yardım edenler köpekten farksızdırlar:

> Muîni zâlimin dünyâda erbâb-ı denâettir
> Köpektir zevk alan sayyâd-ı bî-insâfa hizmetten

Hürriyet fikri ile kendi şahsiyetini birleştiren Nâmık Kemal, şiir-

6. *a.y.*, s. 120-121.
7. *Fikir ve sanatta hareket*, sayı: 14, s. 25-30 (Nisan 1980).

lerinde «zâlim»e meydan okur. O, bu «meydan okuyuş» ile, fikirlerini, kuru ve kapalı bir üslupla ifâde eden Şinâsi'den ayrılır. «Hürriyet kasidesi»nde:

Ne gam pür-âteş-i hevl olsa da gavga-yı hürriyyet
Kaçar mı merd olan bir cân için meydân-ı gayretten
Kemend-i can-güdâzı ejderʿi-i kahr olsa cellâdın
Müreccahtır yine bin kerre zencir-i esâretten

beyitleri ile ifâde edilen bu «meydan okuma» duygusu bir kıtasında daha şahsî olarak şöyle dile gelir:

Çekmedim ömrümde zencir-i esâret bârını
Kayd-ı dünyâdan müberrâyım bilir dünya beni
İşte meydân-ı hamiyyet kaçma ey cellâd-ı zulm
Yâ seni mahveylesin Mevlâ cihanda yâ beni (8)

Gülnihal piyesi «zulüm aleyhtarlığı» fikrine dayanır. Bu piyesin başlıca kahramanlarından olan Kaplan Paşa, korkunç bir zâlim tiptir. Nâmık Kemal ona karşı, İsmet Hanım, Muhtar Bey ile beraber, bir esire olan Gülnihal'i çıkarır. Piyeste Gülnihal zulme uğrayan insan tipini temsil eder. Muhtar Bey kurtarıcıdır. Bu piyes ile daha sonra yazılan birçok piyes ve romanda değişik şekillerde ele alınan birbirine bağlı üç tip: «zâlim-mazlum» ve «kurtarıcı» tipleri Türk edebiyatına girmiş olur. Eski Türk edebiyatında ancak **Köroğlu** destanında bu üç tipe rastlanılır. Çocukluğunda dedesi Abdüllatif Paşa ile Doğu Anadolu'da dolaşan Nâmık Kemal, her halde **Köroğlu** destanını dinlemiştir. Fakat Köroğlu, bir aydın değil bir eşkiyadır. Nâmık Kemal'in ideal kahramanları kültürlü kişilerdir. Eylemleri, üzerinde düşünülmüş bazı anafikirlere dayanır. **Vatan yahut Silistre** piyesinde olduğu gibi, bu fikirlerin müdafaası bazan eylemin önüne geçer.

Gülnihal piyesinde Kaplan Paşa korkunç bir zâlimdir. Ne adâlet, ne merhamet, ne de sevgi duygusuna sâhiptir. Kıskançlık ve aşağılık duygusu onu zâlim yapar. Amcasının oğlu Muhtar Bey'in hiç bir maddî güce sahip olmadığı halde, halk ve İsmet Hanım tarafından sevilmesi onu çılgına döndürür. Kaplan Paşa ile Muhtar Bey arasındaki tezat, kötülük ile iyilik, zulüm ile adâlet, nefret ile sevgi arasındaki tezada tekabül eder. Muhtar Bey, aslında sâkin, sessiz bir tiptir. Fakat halk onu sever ve onun zâlime karşı koymasını ister.

8. *Yeni Türk edebiyatı antolojisi*, II, s. 169 (İstanbul, 1978).

Hayatında çok ezilmiş, çok acı çekmiş olan Gülnihal, Muhtar Bey'i harekete teşvik eder:

«Halk ayaklanmaya hazır duruyor. Zâlimler kiminin babasını asmışlar, kiminin haremine dokunmuşlar, kiminin kızını kaçırmışlar. Kimini dövmüşler, kimini sövmüşler. Hepsini soymuşlar. Herkes düştüğü belâdan kurtulmak istiyor. Önlerine bir adam, bir zâbit arıyorlar. Beyefendi'ye geliyorlar, yüzlerine bakmıyor» diyen Gülnihal'e Muhtar'ın sevgilisi İsmet: «Dadı sen çıldırdın mı? Beyimi, halkı kurtaracağım diye ateşin ağzına mı atmağa çalışıyorsun», diye cevap verir. Buna karşılık Gülnihal şu cevabı verir: «Ah... Acaba Allah bana o günleri gösterecek mi? Ben bir kere Bey'i bu kadar mazlumun önünde göreyim. Bir kere yüzlerce adamın canını ırzını kurtarmak için ateşin ağzına atılsın, hiç şüphem yok ki Allah muîni olur, melekler yardımına gelir. Ama Allah'ın irâdesi başka imiş de Bey bu yolda gidermiş. Şu ufacık şişeyi gördün mü? İçindeki su iki ruhu dünya meşakkatinden kurtarmaya kâfidir!»

Bu cevap halkın, zâlime karşı bir kurtarıcı beklediğini gösterir. Muhtar iyi bir insan olmakla beraber irâdesi Nâmık Kemal'in özlediği kadar değildir. İsmet ile Gülnihal'in Kaplan Paşa'ya karşı duydukları hiddet Muhtar Bey'inkinden daha şiddetlidir. Nâmık Kemal'in kadınları duygu bakımından daha uyanık ve aktif göstermesi dikkati çekicidir. Muhtar Bey, Gülnihal için «Erkek olsa vezir olmaya lâyık bir kadın» der. Kaplan Paşa karşısında İsmet Hanım da pervasızdır. Onun tehditlerine karşı: «Beni ölümle mi korkutacaksınız: Sâyenizde her gün sekiz on mazlum cenâzesi göre göre alıştım. Koynunuzda zehir mi hazırladınız? Verin. Kapının ardında cellâd mı sakladınız? Çağırın: On altı yaşında bir sevdalı kız nasıl ölürmüş, o vakit görürsünüz» der. Aşkı ile ölüme meydan okuyan İsmet, **Vatan yahut Silistre**'de asker kılığına girerek, sevgilisinin peşinden cepheye koşan Zekiye'yi hatırlatır (9).

Nâmık Kemal, Türkiye'de kadınların aydınlanarak sosyal hayata katkıda bulunmalarını isteyenlerin başında gelir (10). Bu düşünce Şinasi'de yoktur.

Nâmık Kemal'in piyes ve romanlarında tasvir ettiği müspet veya menfî insan tipleri, eski Türk edebiyatındakilerden hem çok farklı, hem de çok canlıdır. Onun eserlerinde iyilik kadar kötülüğe de

9. *Gülnihal* piyesinin daha geniş tahlili için bk. Mehmet Kaplan, *Namık Kemal*, s. 164-176.
10. *a.y.*, s. 122-123.

yer vermesi, bunlar arasındaki çatışmayı göstermesi, örnek aldığı batılı yazarlardan Victor Hugo ve Shakespeare'den gelmekle beraber bizim için önemlidir. Zira gerçek hayatta iyilik kadar kötülük de vardır ve iyi kötüye galebe çaldığı nisbette güzel ve kuvvetlidir. Nâmık Kemal, irâdeli ve idealist olmakla beraber beşerî zaafı da tanır. İyi insan da yanılabilir, hattâ cinâyet işleyebilir. **İntibah** romanında Ali Bey, **Âkif Bey** piyesinde, Âkif Bey, beşerî zaafları olan iyi insanlardır. Bu fazla katı olan eski ahlâk sistemine göre dikkati çekici bir değişikliktir. **İntibah** romanı bizde gerçek beşerî aşkın insan karakteri üzerinde yaptığı psikolojik değişiklikleri gösteren ilk örneklerden biridir. Şahsiyetlerin karmaşık ruh hallerine karşı, tipler umumiyetle basittirler. Nâmık Kemal tek bir anafikir veya ihtirasa sahip karakter bakımından sâbit iyi veya kötü tiplerin yanısıra, **İntibah** romanında olduğu gibi, kapıldıkları hayat mâcerası içinde değişen insanlar da yaratmıştır. Edebiyat bakımından birinciler kadar sonuncular da önemlidir. Bununla beraber «sâbit tipler» basit oldukları için, beşerî ve içtimaî değer ve tavırları daha iyi aksettirirler. Onların taklit edilmeleri de daha kolaydır. Nâmık Kemal'in yarattığı «vatansever» ve «hürriyet kahramanı» tipleri, eski edebiyattaki «gazi» ve «veli» tipleri gibi, tesirlerini, basit bir tavrı veya fikri temsil etmelerine borçludurlar. Mâhiyetleri icâbı karmaşık olan «şahsiyet»leri taklit, kolay değil, hemen hemen imkânsızdır. Zira onlar «yegâne»dirler. Bundan dolayı onlar «model» de olamazlar.

(Hareket, nr. 23, Mart 1981, s. 54-59)

«VATAN YAHUT SİLİSTRE»

Namık Kemâl'in 1873 yılında yazdığı, aynı yılın 1 Nisan akşamı Gedikpaşa Osmanlı tiyatrosunda oynanan **Vatan yahut Silistre** piyesi, Türk edebiyatında «vatan» ve «vatan uğruna fedâkârlık» fikrini billurlaştırarak, devrindeki insanlara ve daha sonra gelen nesillere tesir eden en mühim eserlerden biridir. Onunla yine ancak, aynı yazarın «Hürriyet kasidesi» adı ile anılan şiiri mukayese edilebilir. Türkiye'de yüz yıldır kutsal birer ortak değer olarak kabul edilen bu iki kavram daha önce başkaları tarafından da kullanılmış olsalar bile, Namık Kemâl tarafından müessir edebî şekiller içinde ifade edilmesi, onun adını Türk edebiyatında ebedî olarak anmak için yeterli bir sebeptir.

Vatan yahut Silistre oynandığı zaman o kadar heyecan uyandırır ki, hükümet, başka sebepleri de bahane ederek, halkı galeyana getiren yazarını Magosa'ya sürer. Namık Kemâl, orada otuz sekiz ay kalır.

Piyes, bir tiyatro eseri olarak mükemmel değildir. Mizancı Murad, bir yazısında onun kusurlu taraflarını çok iyi ortaya koymuştur. Murad Bey'in belirttiği gibi **Vatan yahut Silistre**'de «dram entrikası» yoktur. Namık Kemâl'in diğer eserlerinde önemli yer tutan «şer kuvvetleri» bu piyesinde, varlıklarını sahnede belli tipler halinde göstermezler. Eserde baştan sona kadar savaş söz konusudur ama düşman ötelerdedir. Namık Kemâl sadece Osmanlı tarafını gösterir. Oyunun akışında önemli rolü olmayan bir iki kişi müstesna, piyeste kötü insan yoktur. Şahısların hemen hepsi kendilerini vatan uğruna fedaya hazır kahramanlardan ibarettir. Namık Kemâl, onları da hareket ettirmekten çok, konuşturur. Yazarın maksadı bu şahıslar vasıtasıyle Türk seyirci ve okuyucularına o devir için yeni bir kavram olan «vatan» ve «vatanperverlik» fikirlerini aşılamaktır.

Namık Kemâl, eserini «vatanın hıfz-ı hayatı yolunda vakf-ı can eden mücahitlere, Osmanlı askerlerine ihda» eder.

Hepsi de kendilerini vatan uğruna fedaya hazır kahramanlar olmakla beraber, Namık Kemâl bu şahıslara ayrı özellikler vermeyi başarmıştır. Piyesi dikkate değer yapan, vak'adan çok, müdafaa edilen fikir ve onun ifade tarzı ile şahıslar arasındaki farklardır.

İslâm Bey ile Zekiye, piyesin en önemli iki kahramanıdır. Namık Kemâl, eserinde vatan fikrine paralel olarak, İslâm Bey ile Zekiye arasındaki aşka da geniş yer verir. Zekiye'yi, erkek kıyafetine girerek, İslâm Bey'in arkasından ateş hattına kadar götüren âmil, İslâm Bey'e karşı olan aşkıdır. Ayrı bir hayat hikâyesi olan cephe komutanı Sıdkı Bey, Zekiye'nin on beş yıl önce kaybolan babasıdır. Aşkının tayin ettiği kaderi, Zekiye'yi sadece sevgilisine değil, öldü sandığı babasına da kavuşturur. Piyes, kendilerini Allah'a emanet eden ve vatan uğruna ölümü göze alan insanların zafer ve saadete ulaşmalarıyla sona erer.

Vatan yahut Silistre'de İslâm Bey, şuurlu ve gönüllü olarak vatan için ölümü şeref bilen vatanperver insan tipini; Zekiye sevgilisiyle beraber ölümü göze alan okumuş genç kız tipini; Sıdkı Bey, namus, arkadaşlık duygusu, vatan sevgisi, vazife aşkı, sabır ve irâde gibi çeşitli meziyetleri kendi şahsında toplayan eski Osmanlı zabiti tipini; Abdullah Çavuş ise, saf, kafasına tek fikir ve tek cümle hâkim olan, ölüme meydan okuyan asker tipini temsil eder.

Namık Kemâl'in fikirleri şahıslara hâkim kılmasında kültür ve irâdeye inancının büyük rolü vardır. Piyesin I. Fasıl, 1. meclisinde Zekiye'yi görürüz. «Elinde bir kitap, önünde bir mum» vardır. Bu ayrıntı önemlidir. Zekiye okuyan bir kızdır. Okuma onun duygularını inceltmiş, düşünce ufkunu genişletmiştir. Bu durum Zekiye'ye irâdesini bizzat kullanma yeteneği ile beraber bir sorumluluk duygusu da verir: Namık Kemâl daha ilk sayfada Zekiye'yi şöyle konuşturur:

«Zekiye (Kitabı yastığın üzerine bırakarak) — Ah!.. Nineciğim! Nineciğim! Gönlüme niçin bu kadar rikkat verdin? Fikrimi niçin bu kadar açtın? Sen de şimdi kızını görsen, okuttuğuna pişman olurdun. Benim gönlüm, öyle büyük büyük hissiyata nasıl dayansın? Benim beynim, öyle geniş geniş tasavvurlara nasıl tahammül etsin» (*)

Bu satırlar gösteriyor ki, Zekiye, okuma, duygu ve düşüncesi ile, eski gelenek ve görenek içinde yaşayan genç kızlardan ayrı, yeni bir tiptir. Eski Türk kültüründe Zekiye gibi, erkek kılığına girerek sevdiği

* *Vatan Yahut Silistre*, Namık Kemal (bas. haz. Kenan Akyüz), Düz - Bugün Yay., Ankara 1960. (yazıdaki sayfa numaraları bu baskıya aittir.)

erkeğin peşinden cepheye giden, vatan için ölümü göze alan bir genç kız tipine rastlanılmaz. Böyle bir kadın tipi Namık Kemâl'in tesiriyle İstiklâl Savaşı'nda Halide Edib'in şahsında gerçekleşir. Halide Edib'e bu ruhu veren, hepsi de Namık Kemâl'in eserleri ile yetişmiş İstiklâl Savaşı kahramanlarının memlekette yarattıkları fırtınalı destan havasıdır.

Zekiye'nin annesini de babası okutmuş, bundan dolayı annesi «onun yolunda ölmüş»tür. Okuma Zekiye'ye yüce duygular aşılamakla kalmaz, sevgilisi ile mektuplaşmasını da mümkün kılar. Zekiye, bu suretle eski Türk toplumunun çok sıkı kapalı kapılarını aşar. İslâm Bey'den gelen mektup, ona büyük bir heyecan verir:

«Allah'ım, o mektup ne idi!.. Ateşle yazılsa, insanın yüreğini o kadar yakmaz. Okudukça gözlerimden sanki yüzüme, göğsüme doğru damla damla alev parçaları saçıldı» (s. 8).

Namık Kemâl, gerek aşk, gerek vatan sevgisinde hür olarak seçime inanır, zor ve baskıdan hoşlanmaz.

İslâm Bey'e Zekiye'nin odasına pencereden girme cesaretini veren, Zekiye'nin sevgisine inanmasıdır. Murad Bey, piyesi tenkit ederken, Namık Kemâl'i devrin örf ve âdetlerine riayet etmediği için tenkit eder. Okumuş insanlar olarak, İslâm Bey de, Zekiye de örf ve âdeti aşarlar, inançlarının kaynağını ve hareket sebeplerini dışarda değil, kendi içlerinde bulurlar. İslâm Bey, yaptığı hareketin örf ve âdete aykırı olduğunun farkındadır. Zekiye'ye şöyle der:

«Kabahatimin ne kadar büyük olduğunu bilirim, onu biri bana yapsa, indimde kıyamete kadar alçaklıktan kurtulamazdı. Haydut gibi bir pencereden bir eve girdim. Benim buraya girdiğim gibi biri bizim eve girse, kanını helâl sayar, öldürürdüm. Ne yapayım ki, ihtiyar elimde değil! Seni, seni seviyorum» (s. 10).

Vatan sevgisi gibi aşk da İslâm Bey'e ölümü göze aldırır. İki sevgi de fedakârlık ve kahramanlık ister.

İslâm Bey'i teselli eden Zekiye'nin de kendisini sevdiğini bilmesidir:

«Allah'a şükür olsun ki, sen de benim gibi ihtiyarsız seviyorsun. Gönlün sana galebe ediyor» (s. 11).

Zekiye'nin erkek kıyafetine girerek, İslâm Bey'in arkasından cepheye gitmesi de örf ve âdete aykırıdır. Zekiye'yi de bu harekete sevkeden, İslâm Bey'e olan aşkıdır:

«Beyim,» der «sen beni vatanın için terkettin, ben seni kimin için terkedeyim? Benim vatanım da sendin, canım da sendin» (s. 18).

Aşkı için Zekiye de ölümü göze alır. Sıdkı Bey:

«— Çocuğum! Ne işe yararsın ki seni alakoyayım?,» dediği vakit, Zekiye: «Vatan için öleceğim başka ne hizmet istersiniz» cevabını verir. Sıdkı Bey:

«— Sen daha silâh kullanamazsın» deyince, Zekiye'nin cevabı şu olur:

«— Ben, size canımı arzediyorum. Siz, bana yaşımın küçüklüğünü söylüyorsunuz. Benden ne istersiniz? Vatan bir Allah tekkesi değil midir? Tekkeye gelen kurbanın semizliğine, zayıflığına bakılır mı? Lutfedin. Çocuklarımıza da devlet yolunda ölmeğe izin verin. Bu kadar gençler veremden, vebadan ölüyor, bir ikisi de kurşundan, gülleden ölürse ne olur?» (s. 32).

Aşk veya devlet, vatan ve millet gibi yüce değerler uğruna gönüllü olarak ölümü göze almak, Namık Kemâl'e göre kahramanlığın esasıdır. Piyesteki bütün kahramanlar hareketleriyle söz ve inançlarını ispat ederler. Zekiye düşman cephanesini ateşe vermeğe İslâm Bey ile beraber gider.

İslâm Bey, sadece kahraman değil, aynı zamanda, adeta vatan fikrinin nazariyatçısıdır. bununla beraber o, din ve devlet uğruna ölme fikrini hepsi de savaşlarda ölen ecdadından alır. I. fasılda Zekiye'ye kendisini deli gibi sevmekle beraber, ayrılışın sebebini şöyle izah eder:

«— Ecdadımdan kırk iki şehit adı bilirim, rahat döşeğinde ölmüş bir adam işitmedim. Anladın ya, bir adam işitmedim.»

Bu cümle vatanperver tipi, eski tarihî kahramanlara bağlar. Önemli olan «din ve devlet uğruna şehit olmak»tır ki, bu ideal Türk - İslâm devletini kuran gazilerde de vardır. Vatan fikrini yeni ve aktüel yapan, şehitlerin yattığı eski fethedilmiş toprakların, Osmanlı Devleti'nin devamı için muhafazası şart olan yerlerin, tehlikeye maruz kalmasıdır.

İslâm Bey, gönüllülere hitap eden nutkunda, devlet ile millet ve vatan arasındaki münasebeti şöyle izah eder:

«— Arkadaşlar, Tuna boyuna gideceğiz. Tuna, bizim için âb-ı hayattır. Tuna aradan kalkarsa, vatan yaşamaz, vatan yaşamazsa, vatanda hiç bir insan yaşamaz. Belki, yaşayan bulunabilir. (Kemal-i tehevvürle) Yok.. yok.. yaşayan bulunur, lâkin insan değildir. İnsan, vatanının ayaklar altında çiğneneceğini görürse, yaşayamaz» (s. 21).

Namık Kemâl'e göre insanlıkla devlet, millet ve vatana bağlılık arasında sıkı münasebet vardır. İnsanı insan yapan inandığı değerlerdir. Bu değerleri kaybettikten sonra yaşamaya devam edenler «köpekten de alçaktır.»

«Biraderler,» diye devam eder İslâm Bey, «insan köpekten alçak değildir. İnsan, hiç bir vakit, köpekten değil, hiç bir şeyden alçak olamaz. İnsandan büyük bir Allah var!» (s. 21).

Namık Kemâl vatan fikrini devlet, millet ve insanlık fikri ile beraber, din ile de birleştirir: «Allah, vatana muhabbeti emrediyor» (s. 21).

İslâm Bey, vatan sevgisini aşktan üstün bulur: Zekiye'ye şöyle der:

«Hiç nasıl olur ki vatan muhabbeti bugün her şeyden mukaddes olsun da ben yalnız senin muhabbetinle uğraşayım? Hiç nasıl olur ki, dünyada her şeyin ilerlediğini bilip dururken, ben babamdan, ecdadımdan aşağı kalayım. Vatan!. Vatan!.. Vatan muhatarada diyorum, işitiyor musun? Beni Allah yarattı, vatan büyüttü. Beni Allah besliyor, vatan için besliyor! Ben anamın karnından vatana geldiğim vakit açtım, vatan karnımı doyurdu? Çıplaktım, vatan sayesinde giyindim. Vatanın nimeti kemiklerimde duruyor. Vücudum vatan toprağından, nefesim vatan havasından! Vatanım için ölmeyeceksem, ya ben niçin doğdum? Ben adam değil miyim? Vazifem yok mu?» (s. 14).

Namık Kemâl bu satırlarda insanın maddi varlığını, şahsî hayatını da vatana bağlıyor. Başka bir yerde Tuna'dan bahsederken tarihî delile başvuruyor. İnsan, tarihin içinde yer alır ve tarihinin devamıdır:

«Tuna kenarının neresini karıştırırsanız içinde ya babanızın, ya kardeşlerinizin bir kemiği bulunur. Tuna'nın suyu bulandıkça üzerine çıkan topraklar, muhafazası için ölen vücutların eczasındandır. Osmanlı nâmı işitileli, Tuna geçildi, birkaç kere geçildi, birçok kere geçildi. Fakat bir vakit alınamadı. Osmanlılar durdukça bir vakit alınmaz. Osmanlılar Osmanlılığın ne demek olduğunu bilirse, hiç bir vakit alınamaz» (s. 21-22).

Burada «hele, Osmanlılar Osmanlılığın ne olduğunu bilirse» ifadesi önemlidir. Burada tarihî şuur meselesi bahis konusudur. Tarih, bize bu vatanın nasıl elde edildiğini, uğruna nice insanın şehit olduğunu gösterir. Namık Kemâl'in bütün eserlerinde tarihe önem vermesinin ve bir Osmanlı tarihi yazmasının sebebi, vatan ve millet fikri ile tarih arasında münasebet bulmasından dolayıdır.

Namık Kemâl'in vatan fikri üzerinde bu kadar ısrar etmesinin başlıca sebebi, «halkın dindar olmakla beraber vatan kavramına sahip olmayışıdır». Okur-yazar bir genç kız olan Zekiye bile:

«— Ben vatanı bilirdim, ben vatan lakırdısını işitmiştim. Lâkin,

iki kalbi birbirinden koparır sanmazdım» der. Namık Kemâl aşağıdaki satırlarda vatan fikri üzerinde ısrar edişinin, adeta sebebini açıklar ve gerçek durumu ortaya koyar:

«— Bir kere düşün. Vatan ki, herkesin hakkını, hayatını muhafaza ederken, onun muhafazası lâzım gelince evlâd-ı vatanı serhadde kırbaçla sürüyorlar. Vatan, ki herkesin hakiki validesi iken, birçok adamlar sağlığında sütünden, hastalığında ilâcından geçinmeğe çalışıyor. Vatan, ki her karış toprağı ecdadımızdan birinin kanıyle yuğrulmuş iken, kimse üzerine iki damla gözyaşı dökmek istemiyor. Vatan, ki kırk milyon can besliyor, hâlâ uğrunda isteyerek can verecek kırk kişiye mâlik olamamış. Vatan, ki bir zaman kılıcının sayesinde birkaç devlet yaşarken, şimdi birkaç devletin yardımıyle kendini muhafaza edebiliyor. Vatan, ki hâlâ erkeklerimiz mânasını bilmiyor, kadınlarımız adını işitmemiş. İşte —kibir say, gurur say, delilik say, her ne sayarsan say!— ben o vatanı sana, bana muhtaç görüyorum!

Ben yürekte asker ister ki fikrinde ne kadar ümidi, gönlünde ne kadar arzusu varsa, vatan sözü meydana çıkar çıkmaz, hepsi birden, sabaha rastgelmiş yıldız gibi, görünmez olsun! Sen tabiatte valide ister ki, vatana benim gibi evlat yetiştirsin» (s. 16).

Yukardaki satırlar şu fikirleri de ihtiva eder: 1. İdeal tip, toplumun zaruret ve özleyişlerine tekabül eder. Toplumun devam edebilmesi için kendisini yaşatan ve devam ettiren insanlara ihtiyaç vardır. 2. Yeni insan tiplerinin yetişebilmesi için o ideali temsil eden insanlara ihtiyaç vardır. 3. Toplum, yeni insan tiplerini terbiye yolu ile yetiştirebilir. Bunda ana ve babanın büyük rolü vardır.

İslâm Bey, ölümü göze almakla beraber ölmeyeceğine kanidir. Bu Allah'ın adaletine sığmaz:

«Ya Cenâb-ı Hakk'ın adaletine, hikmetine nasıl yakışır ki bu hamiyet fikri memleketimizde daha — anasının karnına yeni düşmüş çocuk gibi — küçücük bir şey iken seni, beni dünyadan alsın da o fikrin de, o fikir sahibinin de vücudunu abes bıraksın?» (s. 17).

Daha önce de belirtildiği gibi, İslâm Bey, inanan bir insandır ve vatan uğruna ölmeyi dinî bir vazife sayar. Bundan dolayı kendini ateşe atarken korkmaz.

İslâm Bey, geçmiş kadar geleceği de düşünür. Zekiye'ye «hem yaşayacağız, hem de vatanın yoluna ölmeyi bin yıl yaşamaktan hayırlı bilen çocuklar yetiştireceğiz» diye güç verir.

İslâm Bey, Osmanlıların tezatlı bir davranışlarına da dikkati çeker: Türk, fikirden çok vâkıalara önem verir. Tehlikeyi çok yakından

hissettiği vakit uyanır. Türk'ün barış ile savaş içinde davranışı birbirinden farklıdır. İslâm Bey, daha önce ileri sürdüğü fikirleri düzelterek şöyle der:

«Ne yanlış itikatta imişim: Vatan yolunda ölecek kırk kişi yoktur, sanırdım! Galiba, düşman da, Osmanlıları benim gibi görmüş! Evet, Osmanlılar söz arasında vatanı kaydetmez gibi görünürler, o kadar kaydetmez gibi görünürler ki konuştuğun adamı taştan yapılmış resim zannedersin. Hele, karşılarında bir düşman göster; hele vatanın mukaddes topraklarını bir ecnebinin murdar ayağı ile çiğneyeceğini anlasınlar, işte o vakit, halka başka bir hal geliyor! İşte o vakit, insan en miskin köylü ile benim aramda hiç fark bulamıyor! İşte o vakit, o abalı kebeli Türkler, o tatlı sözlü, yumuşak yüzlü köylüler, o çifte koşulur öküzden farketmek istemediğimiz biçareler aradan bütün bütün kayboluyor da yerlerine Osmanlılığın, kahramanlığın ruhu meydana çıkıyor. En âciz dişiyle kılıca, eliyle kurşuna salıyor. Kimse serhaddin bir taşını — en edna bir taşını — muhafazada, yavrusunu koruyan dişi arslandan, anasını sakınan erkek insandan geri kalmıyor. Baksanıza, askeri düşmanın önüne getirinceye kadar kırbaç, değnek kullanmağa mecbur oldular. Şimdi, bir kere düşman göründü, o kırbaçla, süngü ile getirdiğimiz askeri ileri gitmekten kılıçla, süngü ile, değnekle menedemiyoruz!» (s. 44).

İslâm Bey'in vatan hakkında söylediği sözler, Zekiye'ye de tesir eder, adeta onun şahsiyetini değiştirir. Zekiye, bu tesiri şöyle açıklar:

«Ah, sen vatanını düşündükçe, ne kadar büyüyorsan, ben de seni düşündükçe gönlümde o kadar büyüklük görüyorum... Söyle! Bana, böyle lâkırdılar söyle. Sanki işittikçe hayatım artıyor, artıyor da vücudumdan taşacak gibi oluyor. Gönlümde güller açılıyor, fikrimde güneşler doğuyor. Bu sözlerinin sayesinde, ben de erkek oldum. Hem gönlüm, esvabımdan erkektir. Yarın kavgaya çık. Sen, elbette herkesin önünde bulunacaksın ya! Ben de, elbette, sana herkesten yakın bulunurum, her fedakârlığı göze alırım. Belki, seninle, ölümü paylaşamayız.. Yine büyüklük sende.. yine kahramanlık sende: Sen vatan için çalışıyorsun, ben senin için! Sen kendi sayende yetişmişsin, ben senin sayende yetişiyorum» (s. 46).

İslâm Bey vatan uğruna fedakârlığı sadece sözleriyle ifade etmez, hareketiyle de isbat eder. Zekiye ile İslâm Bey'in düşmanın cephaneliğine kadar sokuluşlarını ve onu berhava edişlerini Abdullah Çavuş anlatır (s. 63-64).

Zekiye'nin babası Sıdkı Bey de bir kahramandır. Başından geçen macera ona ayrı bir şahsiyet verir. Bu macera da, Namık Ke-

mâl'in müdafaa ettiği ahlâkî değerlerle ilgilidir. Sıdkı Bey, mülâzım olarak Manastır'a gittiği zaman, orada Ali Bey adında bir yüzbaşı ile arkadaş olur. «Alayın kaymakamı olacak edepsiz» Ali Bey'in karısına göz koyar ve bir gece evine misafir gider:

«Ne misafir! Kahrolacak mel'un, vatanın namusunu muhafaza için beline takılan kılıcı eline alır da zorla çocuğun haremine tasallut etmek ister. Bir asker, bir insan öyle bir köpeğe ne yapar: Beynine bir tabancı vurur, canını cehenneme gönderir. Askerlik gayretini, insanlık namusunu bilenlerin hepsi çocuğu alkışlarlar». Fakat Divan-ı Harp öyle düşünmez. «O vakit ki Divan-ı Harblerin azasını bilirsiniz ya.. hani bir rütbe üst taraftaki zabite çubuk doldurarak ve vekilharçlık ederek, ayak öperek, dayak yiyerek yetişen ağalar!. Çocuğun bir mahkemede — asker kaçağı gibi, vatan haini gibi kurşuna dizilmesine hükmettiler.» (s. 36).

Ali Bey'i kurşuna dizme vazifesi de Sıdkı Bey'e verilir. Sıdkı Bey, bu vazifeyi kabul etmez. Divan-ı Harb'e gider: «Ben askere, bu yolda can vermek için girdim» der, «isterseniz, beni de Ali Bey'le beraber kurşuna dizin. Hazırım. Lâkin, cellât olmak elimden gelmez.»

Bunun üzerine Sıdkı Bey'i «keçe külah» ederler. Bütün rütbesini üzerinden alırlar. Gördüğü rezalet ve hakaret Sıdkı Bey'i insanlıktan utandırır, hayattan bezdirir. «Her gün, bin kere kendini öldürmeye kalkışır, sonra bu dünyaya kendi ihtiyarı ile gelmediğini düşünür, öteki dünyaya kendi ihtiyarı ile gitmekte hak görmez» (s. 37). Diğer vatanseverler gibi Sıdkı Bey de Allah'a inanır. Onu «mahlûkatını kendi adaletinin idrâkinde yaratmış bir kudret-i kahire» olarak görür. Ahirete gidemeyince «dünyada ahiret için yaşayanların dünyası olan Hicaz'a gider» (s. 38). Hicaz'da hiç dünyayı düşünmek istemez. Evladını ayalini bile unutur. «Bir türlü vatanını unutamaz. Bir türlü devletin kendini yetiştirmek için sarfettiği paraları gönlünden çıkaramaz. Akıbet, vazifesi vicdanına galebe eder. Yine askere girer. Ama ne asker! Nefer!» (s. 38).

Başından böyle bir hayat tecrübesi geçen insanın düşman karşısında nasıl çelikten bir irâde haline geleceği tasavvur olunabilir. Sıdkı Bey (eski adı Ahmed'tir) yeni bir hayata başlarken, dayanak noktasını, yine ulvî bir değer olan vatan fikrinde bulur.

İnsanı yücelten, inandığı ulvî değerlerdir. Namık Kemâl'in bütün kahramanları, Allah, devlet, millet, vatan, vazife, borç, insanlık gibi ulvî değerlere inanmış kimselerdir. İslâm Bey, düşman cephaneliğine giderken duyduğu hisleri şöyle anlatır:

«Buradan gittiğim zaman ben devlet kadar büyüktüm. Çünkü

devletin en büyük menfaati benimle kaimdi. Vatan kadar mukaddestim; çünkü bana hıyanet, vatana hıyanetti. On iki bin Osmanlı kadar dehşetli idim; çünkü, on iki bin Osmanlının göreceği hizmeti yalnız başıma edaya memurdum» (s. 66).

Namık Kemâl'e göre, kahraman olmak demek «gerçek insan» olmak demektir. Tanrı böylelerine er geç yardım eder. Sıdkı Bey, Adem adlı zayıf çocuğun kendi kızı olduğunu öğrenince Tanrı'ya şükreder. «Ne yaptım ki beni bu kadar lûtfuna lâyık gördün» diye sorar. İslâm Bey ona şu derin mânalı cevabı verir: «Ne yaptım mı diyorsun? Her yaptığını bilmem, şu kadar bilirim ki, kendini gerçekten insan etmişsin» (s. 71).

İfade ediş tarzı da gösteriyor ki, Namık Kemâl'e göre, insan, yapmış olduğu hareketlerle kendi kendisine şahsiyet verir. Sıdkı Bey, kendisini yıkan dış şartlara rağmen, inanç ve irâdesi ile kendisini yeniden yaratan insandır.

Vatan yahut Silistre piyesi, sahne eseri olarak, yapı bakımından tenkit edilebilir, fakat o, Türk toplumunun hayatına tesir eden, onu yaşatan temel kıymetleri, halkın anlayacağı sade bir dille, heyecanlı ve sanatkârâne bir üslûpla anlatması bakımından değerli bir eserdir. Namık Kemâl devrinden Atatürk'e gelinceye kadar bütün Türk subayları ve aydınları onu okumuş, seyretmiş ve onun tesiri altında kalmışlardır. Namık Kemâl, bu eseriyle, özlediği vatanperver insan tipini yetiştirmeye muvaffak olmuştur. Edebî eserin değerini tesiriyle ölçmek gerekirse, yeni Türk edebiyatında **Vatan yahut Silistre kadar Türk okuyucusuna derin ve sürekli olarak tesir eden pek az eser vardır.**

(*Hareket*, nr. 14, Nisan 1980, s. 25-30)

İNDEKS

Abdullah Çavuş *(Vatan yahut Silistire)* 167, 192
Abdüllatif Paşa 183
Abdülmecid 179
Abi Yakut (Saka Sakait) 12
Abu-Amr 142
Abu'l-Kasım-ı Nasrâbâdî 142
Acı Bey 78
Adem *(Vatan, yahut Silistre)* 194
Adıvar, Halide Edib 164, 188
Ağdıböri 21
Ağır-Muna 93
Ağış-Koşoş 99
Ağ Melik Çeşme 49
Ahadır 164
Ahamenid 12
Ahî Sultan Bk. Hacı Bayram-ı Velî
ahî tipi 8, 132, 134-143, 168
ahî-kardeş 133
Ahmet Bk. Sıtkı Bey
Ahmed Eflâkî 8, 122, 124
Ahmed Midhat Efendi 7, 182
Akdağ 20
Ak Erkeç 72-74
Ak Han 67
akıl 123, 168-172; -cı 181; -cılık 121, 171
akıncı 21, 29, 36; -cılık 13, 27, 32, 50, 55; -göçebe 34; -medeniyeti 50; -ruhu 39; -rüyası 78; -toplum 21, 23, 29, 41; -yaşayış tarzı 18
Akif Bey 185
Akif Bey (N. Kemal) 185
Ak-kaya 23
Ak Kayaş 74
Akpay Memet 91
Akşemseddin 120, 125-130, 136, 140
Ak-Yar çukuru 94
Ak-Yolung 94
Akyüz, Kenan 144, 187
Ala Atlı Kişi Derneklü Kayı İnal Han 19
Alacadağ 87
Alâeddin Muhammed 122
alafranga tip 7
Âl-i Osman 108
Hz. Ali 114
Ali Bey *(Vatan yahut Silistre)* 185, 193
Alkavlı 25
Almalık 20, 23
Alman Bet 71-77, 79, 80, 87, 95
alp tipi 5, 6, 29, 43, 44, 50-52, 60, 61, 63, 66, 68, 70, 71, 95, 100-105, 108, 110-112, 120, 160, 167, 168
Alparslan 112
Alpay-İmet 90
Altak dağı 21
Altun Kağan 15
Alvar 165
Amasya 125
Amatı 70
Amerika 121
Amıt suyu 47, 48
Anadolu 8, 23, 25, 30, 46, 47, 61, 66, 68, 88, 121, 124-126, 129, 131-133,

* Kitap baştan sona Türk kültür, medeniyet ve edebiyatıyle ilgili olduğundan ayrıca «Türk» maddesine yer verilmemiştir.

136, 159-162, 164, 166, 167, 170, 171; -halk edebiyatı 30; -halk hikâyeleri 159; -Türk medeniyeti 121, 132
Ankara 126
Antalya 133
«Arı ile Sivrisinek» (Şinasi) 174
Arabistan 126, 152
Arap 112; -ça 138; -edebiyatı 113; -kaynakları 113
Arafat 57
Arat, Reşit Rahmeti 11
Ariflerin Menkıbeleri 8
Arran 21
Aruz Koca 47-49, 54
Asamaş 20
Askelan 12
Aslı *(Kerem ile Aslı)* 159, 161-164, 166
Asya 66
âşık tipi 144, 160, 166
Âşıkpaşazade 50
Atatürk 6, 167, 194
Atatürk Üni. Ede. Fak., 164
atlı-göçebe medeniyeti 12-14, 22, 26-30, 38, 48, 66, 70, 96, 108, 148; -psikolojisi 32
avcılık 13, 16, 32, 43; avcı rüyası 78
Avrupa 170, 174, 175, 181
Avşar 25
Aygır Gözler suyu 49
Ay Kağan 17, 25
Hz. Ayşe 140
Ayvaz *(Köroğlu Destanı)* 102
Azrail 61, 64

Baalbek 12
Baha Veled 123, 124
Bahariye 8
Bakay Han 69, 71
Bâki 155
Baktı-Kura 94
Bang W. 11
Barkan, Ömer Lütfi 121, 129, 131, 136
Barlık III Yazıtı 34
Barmaklığ Çosun Billig 17
Basarkum 20
Basat 64
Basmiller 41
Başgurd dağları 20
Bayat Han 25
Bayat boyu 19
Bayburt 47-49
Bayındır Han 47-50, 52, 53, 58
Bayırkun 44
Bayramiye tarîkati 136, 139
Bayramoğlu, Fuad 136
Baz Kağan 40
Begil 58, 59
«Begil oğlu Emren» hikâyesi 58, 60
Begre yazıtı 32
Beğbazarı 129
Beğdili 25
Beken, Süheyl 144, 168
Belgrat 136
Belh 122-124
Beş-Terek 69, 70
Beyrek 47, 49, 58, 65
Bilge Kağan 37-39, 41-43, 46
Bin Temel Eser Serisi 11
Boğaç Han 22, 53
Bok Murun 88, 89, 93, 95, 96
«Bok Murun hikâyesi» 88
Bolu Beyi 101
Boratav, Pertev Naili 103-105, 108-110
Borsuk 20
Borsuz 20
Bozkurt efsanesi 6
Bozoklar 17, 18, 20, 24, 25
Bökli Kağan 40
Buda 46, 155; -dini 155
Buday Bek 72
Budist devir 16, 34; -hikâyesi 155; -medeniyeti 16, 34, 51; - Uygur kültürü 155
Budizm 39, 46, 155
Bukra Han 26
Burgazi 137-143
Burla Hatun 57, 59
Bügdüz Emen 49

Cefer-i Huldî 142
Câmiü't-Tevârih 18
Celâleddin Harzemşah (N. Kemal) 181
Celâleddin Hüseyin Hatibî 122
Celâlîler 66, 108
«Ceride-i askeriye'nin neşri hakkında» (Şinasi) 175

Cezmi (N. Kemal) 181
Cumbur, Müjgân 144
Cumhuriyet devri 7, 121
Cüneyd 142

Çaça 44
Çakır, Halil 164
Çamlıbel 101-103, 106
Çekler 114
Çin 12, 21, 32, 37, 39-43, 45, 46, 72, 106, 116, 117
Çinliler 37, 92
Çin'in Şimal Komşuları (Eberhard) 64
Çin Tarihi (Eberhard) 45
Çiriçi 68, 69
Çobanoğlu Halil'in oğlu Yahya Bk. Burgazi
Çoğay 45
Çombura suyu 70
Çorun 44
Çu ovası 66
Çukurova 106
Çüçit (Mançurya) 12
Çürçet Kağan 15, 17

Dağ Han 17
Dede Korkud 19, 24, 32, 51, 52, 59, 60, 62, 63, 65, 101
Dede Korkut (O.Ş. Gökyay) 23, 60, 63
Dede Korkut Kitabı 14, 22, 24, 26, 28, 32, 47-52, 57, 60, 62-64, 68, 82, 103, 148, 155, 160
Dede Korkud Kitabı (M. Ergin) 22, 48
«Dede Korkut Kitabı'nda hayvanlar» (M. Kaplan) 57, 60, 148, 160
«Dede Korkut Kitabı'nda kadınlar» (M. Kaplan) 62
Deli Dumrul 60, 61, 64
Delü Kaçar 60
Demavend 12
Demir Bala 91
Demir-Dik dağı 94
Demir Han 83-86
Demir Kapı 38, 49
Deniz Han 17, 25
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 11
Dilthey, Wilhelm 100
Dionizyak 51, 107
Dirse Han 22, 53, 68, 74
«Dirse Han oğlu Boğaç Han» hikâyesi 50
Divan-ı Kebir (Mevlana), 125
Divanü Lugati't-Türk 13
Diyarbekirli, Nejat 18
Doğu Anadolu 162, 183
Dokuz Ersin 38
Dokuz Oğuz 37, 40
Döger 25
Dudurga 25
«Duha Koca oğlu Delü Dumrul» hikâyesi 60

Eberhard, D.W. 45, 64
Hz. Ebubekir 125, 139
Ebu Bekr-i Sıddık 122
Ebullaklaka *(Şair Evlenmesi)* 172
Ebülgazi Bahadır Han 11
Eflâk 114
Egrek 53
ekinci 136; - lik 5, 13, 23, 43, 51, 63; - kavim 27; - medeniyeti 5, 16, 22; - toplum 22
Ekmekçi Baba Bk. Kayserili Hamid
Elçin, Şükrü 162
Elim 94
Emir Hüseyin Enisi 125
Emir Sultan 122
Emren 60
«Emren» hikâyesi 62
Enginün, İnci 8
Er Ağış 90
Eren Uluğ 35
Ereş 91
Ergeç kavmi 91
Ergenekon efsanesi 6
Er Han 79
Ergin, Muharrem 11, 22, 60
Ermeni 159
Ertiş 90
Er Tüştüg 90, 98
Erzurum 101, 164, 165
Eski Türk Yazıtları (H.N. Orkun) 30, 31, 37, 41-45, 53

eşkıya tipi Bk. haydut tipi
Evlek köyü 129
Exploration de la Personnalité (H.A. Murray) 50
Eylik Koca oğlı Alp Eren 49
Ezirmic 165

Fahreddin-i Râzi 123
Fars 26, 152; - edebiyatı 113; - kaynakları 113; - kültürü 152; - medeniyeti 46
Fatih Sultan Mehmed 112, 113, 125, 128, 140
Fatih'in Hocası Akşemseddin (A. İ. Yurd) 125, 127
Felatun Bey 7
Felâtun Bey'le Rakım Efendi (A. Midhat Efendi) 7
Fityan-gençler 133
Freud, Sigmond 22
Fuad Köprülü Armağanı 57, 60, 160
Furkan 154
Fuzuli 144-148, 150, 152-155, 157, 158
Fuzuli Divanı 144, 152
Fütüvve-gençler 133
Fütüvvetnâme (Burgazi) 137, 139

Gaflet Koca oğlı Şir Şemseddin 47-49
Galata 182
gaza 113-116, 119; - kültürü 167
Gazavatnâmeler ve Mihailoğlu Ali Bey'in Gazavatnâmesi (A. S. Levend) 113
gazi tipi 6, 8, 61, 66, 112, 115, 116, 118-120, 132, 140, 144, 160, 167, 168, 185, 189; - lik 113, 152
Gedikpaşa Osmanlı Tiyatrosu 186
Geniş Ili 70
göçebe 13, 19, 21, 23, 24, 27, 32, 34, 35, 50, 51, 60, 62-64, 67, 77, 88, 93, 100, 102, 103; - âdeti 88; - devleti 12; - devri 65; - edebiyatı 30; - hayatı 23, 26, 33, 52, 60, 64, 72; - hayvancı medeniyeti 23; - hüviyeti 46; - ler 34, 36, 65; - lik 27; - medeniyeti 33, 42, 44, 46, 55, 100, 110; - merasimi 77; - toplumu 36, 43, 52, 57, 63, 65, 68, 101, 102, 105, 108; - Türk kültürü 25; - Türkler 45, 64; - Türk devletleri 65
Gökalp, Ziya 7
Gök Çepiç 95
Gök Han 17, 25
Gök Surgak 95
Gök Tanrı 16, 18, 41, 44
Göktürkler 34, 37, 38, 41-43, 45, 46, 50, 65
Göktürk Yazıtları 37, 38, 41-44, 51, 52, 64, 65
Gökyay, Orhan Şaik 23, 60, 63
Gölcigez 165
Gölpınarlı, Abdülbaki 121, 129, 137, 138, 154
Göynük 128, 129
Göynüklü Bıçakçı Ömer Dede 136
Güldürün oğlu Çalbay 87
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 179
Gülnihal 183, 184
Gülnihal (N. Kemal) 183, 184
Gün Han 17, 25 Bk. Kün Han
Gürcistan 47
Gürpınar, Hüseyin Rahmi 7, 182

Hacı Ali 127
Hacı Bayram-ı Veli 120, 126, 127, 130, 136, 137, 140
Hacı Bayram-ı Veli (F. Bayramoğlu) 136
Hacı Bektaş-ı Veli 120
Hacı Bey 79
Halep 126, 161
Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği (P.N. Boratav) 104, 109
Hz. Hamza 114
Hamzanâme 113
Hareket 36, 46, 65, 100, 111, 176, 182, 185, 194
Harzem 122
Hasna Hanım 161
Hz. Haydar 91, 116
Haydar Han 74
haydut 104; - hayatı 101; - tipi 70, 102, 104, 108
Haykit 165
Haykürt köyü 164
hayvancı medeniyet 50; - toplum 5,

23, 29, 41, 60, 95; - lık 43, 50, 63
hıristiyan 160, 167; - î benzetmeler 171; - lık 171
Hz. Hızır 128, 138
Hicaz 193
Hikâye Tahlilleri (M. Kaplan) 164
«Himmet Çocuk» (H.E. Adıvar) 164
Hindistan 15, 20, 21, 155 - kuzey 12
Hindukuş 12
Hiong-Nular 12
Hokant 67
Horasan 122-124
Hucavur 26
Hugo, Victor 185
Hun Sanatı (N. Diyarbekirli) 18
«Hürriyet-i Efkâr» (N. Kemal) 180
«Hürriyet Kasidesi» (N. Kemal) 177, 180, 181, 183, 186
hürriyet kahramanı 179, 185

Ikariyye 20
Ipanç nehri 20
Irak 21, 133
Irkıl Hoca 19, 20, 24, 25
Isfahan 133, 159, 161

İbn Batuta 8, 132, 142
İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler (İ. Parmaksızoğlu) 134, 142
İbrahim Ağa çayırı 102
İbrahim Hakkı (Erzurumlu) 125, 127, 131
«İç Oğuza Taş Oğuz Asi Olup Beyrek Öldügi Boyu» 65
İlâhiyat Fakültesi Mecmuası 137
İlbilge Hatun 40
İlhanlı sarayı 11
İlteriş Kağan 37, 40
İnal, İbnülemin M. Kemal 170
İnan, Abdülkadir 18
İnci nehri 38
İncil 154, 171
İndo-İskitler 12
İntibah (N. Kemal) 185
İrak dağı 129
İran 12, 21, 62, 155, 159; - lılar 112
İskilip 129
İslâm 16, 51, 112; - devletleri 112; - dini 16, 102, 113, 120; - î devir 6-8, 14, 16, 34, 50, 51, 61, 88, 108, 155, 158; - î düşünce 154, 155; - î gaza 114; - î rivayet 72; - î tesir 52, 60; - iyet 60-62, 65, 66, 112, 131, 144, 148, 154, 155, 167; - lık 6, 19, 42, 167; - kültürü 155; - medeniyeti 46, 100, 155; - padişahları 122; - sultanı 124; - tarihi 180; - tasavvufu 51; - toplumu 108, 158
İslâm Bey *(Vatan yahut Silistre)* 187-192, 194
İsmet Hanım *(Gülnihal)* 183, 184
İstanbul 8, 11, 102, 103, 109, 128, 130, 182
«İstanbul Sokaklarının Tenviri Hakkındadır» (Şinasi) 175
İstanbul Üni. Ede. Fak. 38
İşbara Yamtar 44
işçi edebiyatı 168; - sınıfı 174; - tipi 168
İt-Geçiti 69, 93
İtil nehri 17
İt kavmi 91

Jön Türkler 170
Jung C. G. 111

Kâbe 134
Kâfiristan 115
Kafkasya 12
Kalaç 14
Kalday 94
Kalmuk 77
Kaman Yaypur 95
«Kam Pürenün oğlı Baksı Beyrek» hikâyesi 60
Kangalug Bey (Kağnılı) 17
Kanlı Koca 83
Kan Turalı 82, 87, 88
Kanuni Sultan Süleyman 112, 152
Kanun-ı esasi 170
Kapçak Melik 49
Kapkara 94
Kaplan, Mehmet 22, 50, 57, 60, 62, 148, 160, 164, 170, 180, 184
Kaplan Paşa *(Gülnihal)* 183
Kara Avul 25

Karabacak, Bülent 164, 165
Kara Buray 93
Karaçuk 47, 48, 58
Kara Dere 48
Kara Dön oğlu Yar Manas 91
Kara Göne 48, 53, 54
Kara Göne oğlu Kara Budağ 47-49
Kara Han 19, 21, 22, 71
Karahanlı 112
Kara Köl 93
Karakum 45
Karakurum 20
Kara Sülük 23, 24, 26
Kara - Valta 93
Karayüs 31
Karı Sayran 20
Karkın 25
Karluklar 41, 42, 46
Kaşgar 67, 92, 95
Kaşgarlı Mahmud 23
Kavak 125
Kaydu 20
Kayıdere 20
Kayı Durdu 20
Kayı Han 25
Kayıngdı 93
Kayseri 161
Kayserili Hamid 136
«Kazan big oğlı Uruz» hikâyesi 53
Kazılık Koca oğlı Big Yegenek 47-49
Kebes-Bulak 69
Kebesti dağı 95
Kenan 103, 106
Kenikey 82-87
Kerem 159-166
Kerem ile Aslı Hikâyesi 159-162, 164
Kerem ile Aslı Hikâyesi (taş basması) 161, 163
Kerem ile Aslı Hikâyesi (Ş. Elçin) 162
Kerem ile Aslı Hikâyesi (B. Karabacak) 165
Kerman, Zeynep 8
Keşiş *(Kerem ile Aslı)* 160, 161, 163
Kıpçak Bey 17
Kırgızlar 40, 66, 67, 99
Kırımlılar 91
Kıtay 40, 42, 45
Kıyan Selçük oğlı Delü Tundar 47-49
Kızık Han 25
Kiluye 12
Kongur Bey 69, 92
Konur Koca Saru Çoban 63
Kopo 94
Kopolu 70
Kora-Kot 93
Korkuş 70
Koru Han 26
Koşoy 89, 96
Koyon Han 91
Kökçö 71-77, 80, 81, 91
Kök-Koyan 90
Kökötöy Han 88, 89
Köl Erki Han 20, 24
Köprülü, Fuad 12, 121, 139, 167
Köroğlu 30, 66, 70, 101-111
Köroğlu Destanı 70, 103-105, 110, 111, 183
Köroğlu Destanı (P.N. Boratav) 105, 108
Köse Emmi 108, 109
Köse dağı 129
Köse Mihal 113, 115
Kuad Bek 94
Kunç 20
Kur'an-ı Kerim 71, 124, 126, 142
Kurıkan 40
Kur Sengri 20
Kurt, Şaziye Berin 67
Kuş-Murun 94
Küçük-Kulça 94
Küküm 90
Kül Tigin 37, 44
Kül Tigin kitabesi 44
Kün Han 19, 20, 24
Kür Han 21
Kürtak 20
Küz Han 21

Lehler 114
Levend, Agah Sırrı 113, 118
Leyla 118, 144, 146-148, 150, 152, 154-157, 159
Leyla ve Mecnun mesnevisi (Fuzuli) 144, 148, 150, 154, 155, 159
Leyla ve Mecnun (N.H. Onan) 145
Liberte (A. Hamid) 170

Maçin 20, 106, 116
Magosa 186
Makamat-ı Evliya (Akşemseddin) 127
Manas 67-70, 76-87, 90, 94, 96, 98
Manas Destanı 28, 66, 67, 68, 70, 82, 148
Manastır 193
Mani dini 155
Maniheist 16
Marifetnâme (Erzurumlu İbrahim Hakkı) 125, 127, 131
Masar Kağan 15
Maveraünnehir 126
Mecalis-i Sab'a (Mevlana) 120
Mecnun 117, 144-148, 150-161
Meclis-i ahkâm-ı adliye 179
medeniyet resulü (Reşid Paşa) 169, 170
Medine 69, 70
Menakıb-nâme 127-129
Menakıbü'l-Arifin 122
Mengdi Bey 83
Merdin kal'ası 49
Mesnevi (Mevlana) 125
Meşrutiyet I 178
meşruti rejim 181
meşveret usulü 181
Mete Han 12
Mevlana 120, 122, 124, 125
Mısır 21
Midhat Paşa 170
Mihailoğlu Ali Bey 113-115
Mis-Burçak 92
mistik tip 16
Mizancı Murad 7, 186, 188
Moğolistan 12; - kuzey 37
Mugan 21
Muhtar Bey *(Gülnihal)* 183, 184
Hz. Muhammed 19, 114-116, 122, 123, 140
Muhammed Harezmşah 123
Muhammed İbn-Cerir 142
Murray, Henry A. 50
Murad Bek 94
Hz. Musa 138, 154
Mustafa Kemal Bk. Atatürk
Mustafa Reşid Paşa 167-170, 175, 179
«Münacaat» (Şinasi) 170
Müntehabat-ı Eş'ar (Şinasi) 168
Müslüman 71, 72, 98, 102, 132, 140, 160; - lık 71, 72; - toplum 104

«Nabi ve Orta-İnsan tipi» (M. Kaplan) 50
Nakşıbendi tarikati 113
Namalıs 20
Namık Kemal 6, 177-192, 194
Namık Kemal (M. Kaplan) 180, 184
Narum 95
Nedim 155
Nef'i 155
Namkiyas 20
Nes-Kara 92
Hz. Nuh 19, 63
Nuşirevan-ı Âdil 143

Oğanlar 92
Oğuz Kağan 11-29, 32, 38, 45, 48, 50-52, 58, 67, 69, 70, 72, 81, 101, 105, 106
Oğuz Kağan Destanı 11-13, 15, 16, 18-20, 22, 25-30, 35, 38, 44, 51-53, 59, 64, 68, 82, 112, 148, 155
Oğuz Kağan Destanı (M. Kaplan) 28
Oğuzlar 19-21, 32, 42, 46, 50, 51, 66
Oğuzlar-Türkmenler (F. Sümer) 25
«Oğuzlara ait Destani Mahiyette Eserler» (F. Sümer) 11
Ohib Yavku Han 19
okumuş genç kız tipi 187
Olcay Han 19
Onan, Necmettin Halil 145
Orhan 21
Orhon Kitabeleri Bk. Orhon Yazıtları
Orhon Yazıtları 34, 35, 39, 88
Orhun Abideleri (M. Ergin) 37, 39, 42, 44, 45
Orhun nehri 37
Orkun, Hüseyin Namık 30, 35, 37, 53
Orongo kavmi 92
Orta-Asya 12, 18, 92
Ortak 20
Osmancık 126
Osman Gazi 113, 115, 122
Osmanlı 30, 112, 113, 115, 167, 174, 175, 186, 190, 192, 194: - devleti 113, 121, 122, 136, 137, 189; - kültürü 155;

- padişahları 167; - toplumu 88, 152, 153, 175
Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu (F. Köprülü) 139
«Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri» (Ö.L. Barkan) 121, 136
Osmanlı Tarihi (N. Kemal) 190
Otuz Tatar 37, 40
Oyrat kabilesi 71, 72

Ödip kompleksi 22, 29, 72
Ögüz Han 92
Ön-Asya 12
Ötüken 38, 41

Paris 170
Paris Milli Kütüphanesi 11
Parmaksızoğlu, İsmet 134
Pasat çayı 78
Pasinler 164
Peçenekler 42
Pekin 69
Peşte 136
Prizren 113

Radloff, Wilhelm 66, 67
reis-i cumhur (Reşid Paşa) 170
Reşideddin 11, 18-21, 25, 27
Rıza Nur 11
Hz. Risalet 129
Risâletü'n-Nur 128
Romalılar 100
Rothacker, Erich 38, 43, 99, 100
Rûm Bk. Anadolu
Rumeli 113, 121, 167
Run ülkesi 12
Ruslar 92
Rusya 174

Saka İskitler 12
Saltuknâme 113
Salur Kazan 47-51, 53-59, 65
Salvur 25
Sarı Bulak 93
Sayram 20
Sayran 26
Sebelan dağları 21
«Seele» (Şinasi) 173
Segrek 59
Sehl-i İbn-i Abdullah 142
Seit 94
Selcan Hatun 82, 88
Selçuklular 27, 112, 132
Semerkant 91
Seregim 95
Seydi Gazi 114
Seyyit Battal Gazi Destanı 113
Shakespeare, William 185
Sıdkı Bey *(Vatan yahut Silistre)* 187-189, 192-194
Sırp 108
Siklop efsanesi 63
Sivişli 165
Sofı Sandal Melik 49
Sofu 160, 162, 165
Somuncu Baba Bk. Kayserili Hamid
Son Sadrazamlar (İ.M.K. İnal) 170
Sos 165
Sultan Süleyman 112
Sultan Veled 125
Suriye 15
Su-Samur 93
Sözi Çelebi 113-116, 118, 119
Hz. Süleyman 134
Sümer, Faruk 11, 19, 25
Süphan dağı 163

Şair Evlenmesi (Şinasi) 172
Şam 61, 125
şamanlar 18; - şamanlık 167; - şaman merasimleri 30; - tipi 167
Şantung ovası 38
Şehname 113
Şems-i Tebrizi 124
Şeyh Edebâli 122
Şeyh Hamza 125
Şeyh-i San'an 117
Şeyh Şehabeddin-i Hamevî 133
Şeyhülislam Arif Efendi 173
Şibi 93
Şiir Tahlilleri (M. Kaplan) 170
«Şimali Türk Kabilelerinin lisanları» (Radloff) 67

Şinasi 167-175, 178, 179, 181
Şiraz 133
Şirvan 21
Şökli Melik 57, 58

Tağ Han 25
Tadıgın 44
Taksila 12
Talas 26, 67, 93
Talaş 20
Tanca 132
Tangut 15
Tanzimat 6, 7, 88, 131, 144, 158, 160, 167, 174-176
Tanzimat Fermanı 169, 170, 179
Tarduş 40
Tarhan, Abdülhak Hâmid 170
Tarih-i Oğuzan ve Türkân 19-22, 24-28
Tarihte Gelişme ve Krizler (E. Rothacker) 38, 43, 100
Tarihte ve Bugün Şamanizm (A. İnan) 18
Tas-Baymat 95
Tasvir-i Efkâr 173, 174
Tatabı 40, 42
Tatarlar 174
Tau 43
Tebrizli Şems Bk. Şems-i Tebrizî
Tekes gölü 66
Temir-Dik 70
Tepegöz 63-64
«Tepegöz» hikâyesi 63
Tercüman-ı Ahval 173
Ters Uzamış 53
Tevrat 154
Tibet 35, 38
Tiyanşan 66
Togan, Zeki Velidi 11, 12, 19, 25
Tokomo 80
Tonyukuk 37, 45, 46, 59
Tonyukuk kitabesi 45
Topkapı müzesi 11
Tor-Aygır 70
To-Tengşir kavmi 92
Tölis 40
Tölög 94
Tömürdü Kagul 14
Tuğluk 20
Tuğrul Bey 19, 27
Tu-Kiüe 37
Tuluk 94
Tuman Han 19, 20, 24
Tuna 114, 115, 189, 190
Tûr dağı 154
Turan, Osman 112
Turfan 92
Turfanda mı yoksa Turfa mı? (M. Murad) 7
Tursun-Taylak 94
Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi (O. Turan) 112
Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 50
Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar (F. Köprülü) 121
Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I (M. Kaplan) 22, 50, 57, 60, 62, 148, 161
Türk Edebiyatı Tarihi (F. Köprülü) 12
Türkistan 19, 20, 171
Türkiyat Enstitüsü 67
Türkiyat Mecmuası 22, 62
Türkiye 24, 62, 168, 170, 174-176, 179, 181, 182, 184, 186
Türkmenler 102, 132
«Türk Romanında Çalışan Kadın Tipleri-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar» (Sema Uğurcan) 8

Uğurcan, Sema 8
Ulaş oğlı Salur Kazan Bk. Salur Kazan
Ulusak 20
Uluğ Kağan 15
Uluğ-Kem yazıtı 34
Uluğ Ordu 17
Uluğ Türk 16
Ulu-Kulça 94
Ungurus 114
Urum Kağan 15
Uruz 15, 47, 55, 57, 59, 65
Uşun Koca 53
«Uşun Koca oğlu Segrek» hikâyesi 53
Uybat nehri 30
Uyğurlar 11, 15, 41, 42, 46, 155
Uyuğ-Arhan 31

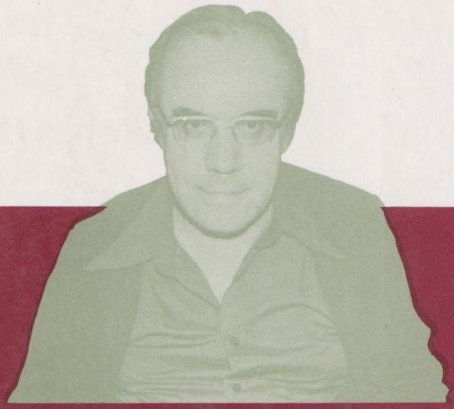
Uyuğ-Turan 33
Uzun Bulak 69

Üçin Külüg Tirig 33
Üç-Korom 93
Üç Oklar 17, 18, 20, 24, 25
Ümöt 95
Ürbü 90, 96
Üsküdar 102
Üşün 95

Vakıflar Dergisi 121, 136
Varak 114
vatanperver insan tipi 187, 194
Vatan yahut Silistre (N. Kemal) 182-184, 186, 187, 194
Vatan yahut Silistre (h. K. Akyüz) 187
veli tipi 5-8, 51, 60, 61, 120-122, 125-132, 144, 167, 168, 185

Yafes Bk. Olcay Han
Yağ-Kamış 95
Hz. Yahya 116, 139
Yakup Han 68, 69, 71, 80, 83, 84, 90
Yapurlu 25
Yarkent 24, 92
Yar Sengri 20
Yatık Dilli Acu Bey 95
Yavuz Sultan Selim 112
Yazıcıoğlu 11
Yazıcı, Tahsin 122
Yazır 25
Yediger oğlu Bağış 91
yeni aydın tipi 6, 167, 168, 173, 175, 176, 180, 182, 183
Yeni Kent 20
Yeni Osmanlılar 170, 178, 179, 181
Yenisey 30
Yenisey mezar taşları 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 42, 53, 64
Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I 172, 179
Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II 183
yerleşik islâm toplumu 108, 110; - kavim 27; - medeniyet 27, 30, 31, 39, 41, 46, 50, 51, 66, 93, 100, 108, 110, 136, 148, 152, 161; - müslüman toplum 108; - Türk toplumu 102
Yeryurt 20
Yıl-Basal 92
Yıldırım Bayezıt 122
Yıldız Han 17, 25
Yıldız, Hakkı Dursun 122
Yigen Silig 44
Yir Bayırku 38
Yoloy Han 92, 98
Yöldönüş dağı 98
Yugoslavya 113
Yula 33
Yumuşak tipli insan 43, 108
Yunanistan 12
Yunus Emre 22, 129, 130, 134, 135, 137, 154
Yunus Emre *Divanı* 129, 134, 154
«Yunus Emre ve Nebatlar» (M. Kaplan) 22, 129
Yurd, Ali İhsan 125
Yuşi Hoca 23, 24, 26
Yüce Dağ 64
Yüksel, Sedit 144

Zebur 154
Hz. Zekeriya 116
Zekiye *(Vatan yahut Silistre)* 184, 187-192
zenaat 137, 139; - çilik 43; - erbabı 136
Zen-Nûn 142
ziraat medeniyeti Bk. ekincilik

"Destan, mesnevi, roman, hikâye ve tiyatro gibi vakaya dayanan edebî eserlerde, o vakayı gerçekleştiren aslî bir kahraman vardır. Eserin belkemiğini o teşkil eder. Eser boyunca önemli vakalar, duygular ona bağlanır. Bazı eserlerde bu kişiler basittir, bazılarında karmaşıktır. Hayatı en ince ayrıntılarına kadar tasvir eden romanlardaki şahıslar umumiyetle karmaşıktırlar... Eski çağlara ait destanlar ile mesnevilerde umumiyetle karakterleri aynı kalan kişilere rastlanılır. **Tip** adı verebileceğimiz bu basit ve sabit karakterli kişilere, küçük farklarla aynı devirde yazılan başka eserlerde de rastlanılır. Tip kelimesi bu bakımdan da onlara uygun düşer. Zira **şahsiyet** yegâne olduğu halde tip başka eserlerde de karşımıza çıkar.

Tip tahlilleri'nde Oğuz Kağan'dan Mustafa Reşid Paşa'ya Türk kültürü ve edebiyatının bütün devrelerinde ortaya çıkan tipler (alp tipi, gazi tipi, veli tipi, yeni aydın tipi) üzerinde durulurken edebi eserlere aksediş şekilleri önplana çıkmaktadır.